

THURSE TO

-ਕਿੰਡ -ਹਰਮਨ ਰੈੱਸ

ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ

ਜਰਮਨ ਲੇਖਕ ਹਰਮਨ ਹੈਸ ਦਾ ਉਪਨਿਆਸ

ਸਿਧਾਰਥ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਉਲਥਾਕਾਰ ਹਿਲਡਾ ਰੋਜ਼ਨਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦਕ ਡਾਕਟਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਪਹਿਲੀ ਬਾਰ : ਅਕਸਰ, 1969 ਦੂਜੀ ਬਾਰ 1100 : ਮਹੀ, 1988 ਮੁੱਝ : 18-30

ਭੂਮਿਕਾ (ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ)

ਇਸ ਪੁਸਰਕ ਦਾ ਅਸਲੀ ਕਰਤਾ ਜਰਮਨੀ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹਰਮਨ ਹੈਸ ਹੈ। 'ਸ਼ਿਧਾਰਥ' ਨਾਉ' ਨਾਲ ਇਹ ਜਰਮਨ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸੌਨ 1923 ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਮਿ. ਹਿਲੜਾ ਰੋਜ਼ਨਰ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਉਲਧਾ ਹੈ।

ਹਰਮਨ ਹੈਸ ਦਾ ਜਨਮ 2 ਸੁਲਾਈ, 1877 ਤੇ ਅਕਾਲ ਦਲਾਣਾ 9 ਅਗਸਤ, 1962 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਤੇ ਵੇਰ ਰੂਪ ਨਾਵਲਾ ਵਲ ਹੋ ਗਰਿਆ, ਜੋ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਛਪੇ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। 1946 ਵਿਚ ਮੰਜਿਸਟਰ ਲੂਡੀ (Missistar Ludi) ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨੌਥਲ ਪ੍ਰਾਈਜ ਦਿੱਤਾ ਗਰਿਆ ਸੀ।

ਪੁਸਤਕ ਦਾ 'ਸਿਧਾਰਥ' ਨਾਉ' ਖੜ ਕੇ ਚੁਲੇਬਾ ਹੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਇਦ ਇਹ ਮਹਾਤਮਾ ਢੁੱਧ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਨਹੀਂ, 'ਸਿਧਾਰਥ' ਦੇ ਬਦਦੀ ਅਰਥ ਹਨ, 'ਜਿਸ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਜਾ ਮਨੌਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੁਇਆ ਹੈ।' ਸੇ ਇਸ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਰਾਰਤੀ ਧਾਤਮਿਕ ਸੰਸੰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੋਂ ਨਿਰਾਲੇ ਚੌਕ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਰੀ ਹਰ ਬਬਦ ਬੜਾ ਟ੍ਰਿਫਟਾ, ਰਸ-ਦਾਇਕ ਤੋਂ ਅਸਰ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਉਲਧੇ ਵਿਚ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਸੁਆਦ ਵਿੱਠਾ ਪੈ ਗੁਇਆ ਹੋਵੇਂ ਤਾਂ ਇਹ ਉਲਧਾਕਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹੇਣੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸਿਧਾਰਥ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਮਿਰ੍ਹ ਗੱਵਿੰਦ ਬਾਹਮਣਾ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲੈ, ਖਾਣ ਪੂਜਾ, ਇਸ਼ਨਾਨ, ਸੱਗਾਂ ਤੇ ਦੇਖਤਿਆਂ ਦੇ ਬਲੀਦਾਨ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮਨ ਟਿਕਦਾ ਨਹੀਂ । ਉਚਾਟ ਹੋ ਦੰਨੇ' 'ਆਪੇ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਸਾਂਤੀ ਦੀ ਚੁੰਡ' ਵਿਚ ਸਮਾਨਿਆਂ ਨਾਲ ਹਲ, ਹਨ ਯੋਗ, ਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰ ਸਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮਨ ਅਜੇ ਸਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦੰਨੇ' ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਕੋਲ ਪੁਜਦੇ ਹਨ। ਗੋਵਿੰਦ ਇਸ਼ਸੂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਰਥ ਨਵੇਂ ਮਾਟਗ ਦਾ ਕਾਇਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਹਾਹ ਆਪ ਲਭਣ ਲਈ ਜੰਗਲ ਛੜ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਮਲਾ ਹੈ' ਪਿਆਰ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਠਾਲ ਵਪਾਹ ਕਰ ਅਮੀਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਜੂਏ, ਸ਼ਰਾਬ ਤੋਂ ਭੌਗ ਵਿਲਾਸ ਵਿਚ ਵਹੇਰ ਵਰ੍ਹੇ ਲੇਘਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਫੋਰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰਕ ਮਾਇਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਕੇ ਜੰਗਲ ਦਾ ਹਾਰ ਫੜਦਾ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਕੈਂਚੋਂ ਪ੍ਰੰਜ, ਆਤਮਘਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਚਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਦਰੇ' ਉਠੀ 'ਓਮ' ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਾਸਾ ਪਰੋੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਾਤਣੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਪੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਮਲਾ ਭਿਕਸੂਣੀ ਧਣ, ਪ੍ਰੰਧ ਦੇ ਦਰਸਨਾ ਲਈ ਜ਼ਾਦੀ ਪੱਤਣ ਤੋਂ ਪੁਸ, ਸੱਪ ਕਸਣ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰ ੜਿਆਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪ੍ਰੰਥੂ ਜ਼ਿਧਾਤਬ ਕੋਲ ਛੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੁੱਤ੍-ਮੋਹ ਵਿਚ ਫ਼ਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਵਾਸਦੇਵ, ਉਸ ਦੀ ਮੋਹ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਤਕਧ ਬੜੀ ਪ੍ਰਭਨ ਹੈ, ਹਰ ਗੱਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਵਾਸਦੇਵ ਵਾਂਗ ਦਰਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਇਹ ਛੋ, ਕਿ ਪੂਰਨ ਬਾਂਤੀ ਸੰਸਾਰ ਫਰਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਸੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਸਤਾ ਦੀ ਏਕੜਾ ਤੇ ਸੁਹਪਣਤਾ ਪਛਾਣਨ ਵਿਚ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਹੈ। 'ਜਿਨ ਪ੍ਰੰਮ ਕੀਓ ਤਿਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭ ਪਾਇਊ।' ਇਹ ਸੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਦੁੰਤਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਮਨੰਦਬ । ਇਸ ਭੇਦ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਿਧਾਰਥ ਅਰੱਲ ਤੇ ਸਹਿਜ-ਸ਼ਾਂਤ ਅਫਸਥਾ ਨੂੰ ਮਾਣਦਾ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਫ਼ੇਦ ਨੂੰ ਪੁਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਜੋ, ਅਸ਼ਾਂਤ ਚੁੰਡਾਊ ਮਿੜ ਗੋਵਿੰਦ ਨੂੰ, ਸਿਹਾਰਥ ਨੇ ਅਪੀਰ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ।

ਮੇਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਆਪਣੀ ਬੱਚੀ ਹਰਥੀਨ ਹਰੇ ਦਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਿਸ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਸਮੇਂ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ; ਸ੍ਰ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਕਾਂਡ ਪੜ੍ਹ ਸੋਹਣੇ ਸੁਭਾਉ ਦਿੱਤੇ ਤੋਂ ਵੀਤ ਸ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਦਿੱਲੀ ਬਲੂ ਆਰਟ ਪਾਟਰੀ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੜੇ ਹੁਝੇਵਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਂ ਕੇਂਦ ਇਹ ਖਰੜਾ ਵਾਚਿਆ ਤੋਂ ਕਦੀ ਸਿੰਘ ਕੀਤੀਆਂ। ਸ੍ਰ. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਰੰਗ, ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਦਾ ਚੀ ਧੰਨਵਾਦੀ ਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਤਨੀ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਸਤਕ ਦੀ ਛਾਣ ਕਰਕੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਮੌਜ ਮਾਟਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ।

387 3788 1-8-69

ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਵਿਸ਼ੇ-ਸੂਚੀ

ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ

13.	ਬਾਹਮਣ-ਪੁੱਤ	1.
2.	ਸਮਾਨਿਆਂ ਸੰਗ	8
3.	ਗੌੜਮ	16
4:	ਜਾਗਰਤੀ	23
	ਭਾਗ ਦੂਜਾ	
5.	ਕਮਲਾ -	28
6.	ਲੌਕਾਂ ਵਿੱਚ	39
7.	ਸੰਸਾਰ	47
8.	ਦਰਿਆ ਨਿਕਟ	54
9.	ਮੁਲਾਹ	64
10.	ųją.	74
11.	GH	82
12.	ਗੌਵਿੰਦ	88

ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਪੁੱਤ੍ਰ

ਘਰ ਦੀ ਗੱਤ ਥੱਲੋਂ, ਦਰਿਆ ਕੰਢੇ ਬੇਡੀਆ ਕੋਲ ਧੁੱਪ ਰਿੱਚ, ਮੈਦਲ ਤੋਂ ਅੰਮੀਰਾ ਦੇ ਗੁੱਘ ਦੀ ਘਾਂ ਹੋਣ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਸੰਹਣਾ ਪ੍ਰੱਡ ਸਿਧਾਰਥ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਮਿਟ੍ਰ ਛੋਵਿੰਦ ਕੱਡੇ ਹੋਏ। ਦਰਿਆ ਕੰਢੇ ਪਾਠ ਪ੍ਰਜਾ ਲਈ ਇਸਨਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਪਕਿਤ ਬਲੀਆਂ ਕਿੰਦੇ, ਸੂਰਜ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਬਲੇ ਮੁੱਢੇ ਤੀ ਭੂਤੇ ਕਰ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਭ੍ਰੰਡ ਵਿਚ ਖੰਡਦਿਆਂ ਮਾਤਾ ਦੇ ਚਜਨ ਗਾਊ'ਦਿਆਂ, ਪਿਤਾ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇਂ ਕਈ ਪਰਫਾਵੇਂ ਢੱਲ ਗਏ ਸਨ। ਸਿਧਾਰਥ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਆਨ ਕੰਸ਼ਣ ਵਿਚ ਬੜਾ ਚਿਰ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਕੋਵਿੰਦ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਧੀ ਤੇ ਭੜਤੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰ, ਹਸ ਮਾਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ : ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸੁਆਸ ਅੰਦਰ ਖਿਰਦਿਆਂ ਤੇ ਬਾਹਰ ਕਦਦਿਆਂ ਚੁਪ ਚਾਪ ਮਹਾ ਮੰਤੂ, 'ਓਮ', ਦਾ 'ਅਜਪਾ ਜਾਪ' ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਭਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਿਰਫਲ ਤੇ ਪਾਵਨ ਆਤਮਾ ਦਾ ਲਿਲਕਾਰਾ ਪੈਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਭੂੰਘਾਣਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ, ਜੋ ਅਮਰ ਤੇ ਸਰਥ ਵਿਆਪੀ ਹੈ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ ਹੈ।

ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ, ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭ ਭੜੀ ਸੂਝ ਵਾਲਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਭਿਲਾਖ਼ੀ ਹੈ। ਉਹ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਪਰੋਹਤ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ ਦਾ ਸਿਰਤਾਜ ਅਬਵਾ ਸਿਰੋਮਣੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਣਦਾ ਦਿਸਦਾ ਸੀ।

ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਰਦਿਆਂ, ਬੈਂਠਦਿਆਂ, ਉਠਦਿਆਂ ਵੇਖ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਹਿੱਕ ਗਰਥ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਰਿਸਟ ਪ੍ਰਸ਼ਟ, ਸ੍ਰੰਦਰ, ਕੌਮਲ ਸਗੈਰ, ਸਭੌਲ ਸਿਧਾਰਥ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸ਼ਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਜਦ ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਮਾਨ ਦਰਗੀਆਂ ਭਵਾਂ, ਰਾਜਪੁਰਖਾਂ ਜੇਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਤਲੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੇਖ, ਨੌਜਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੜਕੀਆਂ ਦੋ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਫਟਕ ਉਠਦਾ ।

ਗੋਵਿੰਦ, ਉਸ ਦਾ ਮਿਟ੍ਰ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁੱਤ੍ਰ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਬਰਦਾ। ਸਿਧਾਰਥ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕੋਮਲ ਸੁਵਰੇ ਬੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਚਾਲ ਤੇ ਸ੍ਰੀ-ਦਰਤਾ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹਰ ਅਦਾ ਨੂੰ ਲੰਚਦਾ। ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ, ਸੰਹਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਦਿੜ੍ਹ ਇਗਦੇ ਤੇ ਸਲਾਘਾ ਯੰਗ ਉਦਮ ਨੂੰ ਪਿਆਰਦਾ। ਗੋਵਿੰਦ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਸੁਸਤ, ਅਵਾਈ ਬਲੀਆਂ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਜਾਦੂ-ਟ੍ਰਣੇ ਦੱਸਣ ਵਾਲਾ, ਲਾਲਚੀ ਦ੍ਰਕਾਨਦਾਰ, ਘ੍ਰਮੰਡੀ ਪਰ ਨਾਕਾਰਾ ਉਪਦੇਸ਼ਕ, ਚਾਲਭਾਜ ਦੁਸ਼ਟ ਪਰੋਹਰ, ਜਾਂ ਇੱਕਰ ਦੀ ਇਕ ਚੰਗੀ ਬੇਵਕੂਟ ਭੇਡ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ। ਗੋਵਿੰਦ ਡੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਅੰ ਪਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਹੋਰ ਅਜੇਹੇ ਹਜ਼ਾਗਾ ਯਾਨਕਰ ਵਿਚੋਂ ਇਹ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਤੋਂ ਸਾਨਦਾਰ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਾਨਿਆ ਤੇ ਦੁਫ਼ਤਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜ਼ਿਖਾਰਥ ਦੇ ਕਹੇ ਦੇਵਤਾ ਪਣ ਜਾਣ ਜਾਂ ਅਰਮ ਚੌਸਨੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਤਤ ਨੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਦੀ ਦੁਵਿੰਦ ਉਸ ਦਾ ਮਿੜ੍ਹ, ਉਸ ਦਾ ਸਾਧੀ, ਉਸ ਦਾ ਨੌਕਰ, ਉਸ ਦਾ ਭੇਵਵਾਰ, ਉਸ ਦਾ ਪੜ੍ਹਣਾਵਾਂ ਬਣ ਕੇ ਸਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਬਹਿਣਾ ਲੱਜਦਾ ਸੀ।

ਦਿਸੇ ਭਰੂ ਹਰ ਕੋਈ ਸਿਧਾਰਪ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਚਿੰਦਾ ਕੇ

दर दिन है प्रमाध्यक्ष भी।

ਦਰ ਸਿਧਾਦਸ਼ ਆਪ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਸੀਰ ਦੇ ਧਾਰ ਦੇ ਸੰਹਲੇ ਗਸਗਿਆ ਹੈ ਜੋਵਿਆ, ਗੁੱਖਾ ਦੀ ਨੀਲੀ ਜਾਰ ਮਾਰਦੀ ਫਾ ਵਿਚ ਸਗਤੀ ਕਰਦਿਆਂ, ਇਕ ਇਹਾਕੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਵਿਤ ਇਸਨਾਨ ਸਮੇਂ ਹਥ ਪੱਧ ਹੈ'ਦਿਆਂ, ਅੰਥਾਂ ਦੇ ਦਰਖੜਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁੰਘ ਵਿਚ ਸੁਰੰਜੇ ਦੇਤ ਨਾਲ ਬਣੀ ਦੇ'ਦਿਆਂ ਉਹ ਸਭਾ ਨੂੰ ਮੰਹ ਲੇ'ਦਾ ਸੀ, ਸਭਾ ਲਈ ਅਨੰਦ ਦਾ ਸੰਮਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਖੇੜਾ ਨਹੀਂ' ਸੀ। ਦਰਿਆ ਕਲੋਂ', ਜਾਤਾ ਅੰ' ਇਸਟਿਸਾਦੇ ਤਾਰਿਆ ਵਲੋਂ ਤੇ ਸੂਰਜ਼ ਦੀਆਂ ਵਿੰਨਵੀਆਂ ਕਿਰਣੀ ਵਲੋਂ' ਉਸ ਵੱਲ ਫੇਵੇਗੇ ਦੇ ਸੁਵਨੇ ਤੇ ਬਿਆਲ ਉਮਫਦੇ ਆਉਂ'ਦੇ। ਉਸ ਲਈ, ਕੁਰਧਾਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ' ਵੋਟਦ ਹੁਣੇ 'ਵਰ ਵੇਦ ਦੇ ਸਲੰਬਾ ਤੇ' ਉਪਜੇ ਤੇ ਵਡੇਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ ਰਾਹੀ' ਦਿਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਜੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਤਾਰੀ ਦ ਸੁਵਨੇ ਲਿਆਉਂ'ਦੇ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਇਵੇਂ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਬੇਸਬਰੀ ਦਾ ਸ਼ੀਜ ੍ਰਣ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਣ ਨੰਗ ਪੁਣਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਮਿਤ ਵੇਵਿੰਦ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਪਰਮ ਅਨੰਦ, ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸੰਤੱਖ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਭੇਵਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਟਿਆ, ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਯੋਗ ਪਿਤਾ, ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਤੇ ਵਿਚਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸ਼ੇਸ਼ਣ ਗਿਆਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸੇ ਪ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਉਡੀਕਦੇ ਭਾਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਨਚੌੜ ਪਾ ਚੁਕੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੀ ਭਾਰਾ ਅਜੇ ਭਰਿਆ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ, ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸਾਤ ਤੋ ਿਟਰਾ ਅਤੰਬ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਹੁਣ ਉਹ ਸੰਚਦਾ, ਜੋ ਭੀਰਥ ਇਸਨਾਨ ਚੰਗੇ ਹਨ ਪਰ ਕਿਰ ਜੀ ਉਹ ਪਾਣੀ ਮੁਹੱਲਣਾ ਹੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਪਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੁਖੀ ਦਿਲ ਹੋਰੇ ਰਹੀ ਹੁੰਦੇ। ਦੇਵਤਿਆਂ ਅੱਗੇ ਬਲੀ ਦੇਣੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਉੱਤਮ ਹਨ, ਪਤ ਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਇਹੀ ਹੀ ਹੈ ? ਕੀ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਸੂਖ ਬਖਸਦੀਆਂ ਹਨ ? ਤੇ ਦੇਵੀਤਿਆ ਵਾਰੇ ਸਵਾਈ ਹੀ ਹੈ ? ਕੀ ਸਚਮੂਚ ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਹੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਰਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ? ਕੀ ਇਹ ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਆਤਮਾ ਜਿਸ ਵਿਚੰ ਇਹ ਵਦਨਾ ਹੋਈ ਹੈ ? ਕੀ ਦੇਵਤੇ ਮੇਰੇ ਤੇਰੇ ਵਾਗ਼ ਜੰਮਣ ਮਰਨ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ? ਫਿਰ ਕੀ ਇਹ ਚੰਤਾ, ਸ਼ਿਆਣਾ ਤੋਂ ਯੰਗ ਕੰਮ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅੱਗੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਿਤੀ ਜਾਵੇ ? ਵਿਸ਼ ਹੋਰ ਕਿਸ ਅੱਕੇ ਪੋਈ ਕੁਰਚਾਨੀ ਦੀ ਏਟ ਦਰ੍ਹਾਵੇਂ, ਕਿਸ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰੇ ? ਕੇਵਲ ਉਸ ਆਤਮਾ ਅੱਕੇ ਜੋ ਕਿਵਲ ਇਕ ਹੈ। ਪਰ ਆਤਮਾ ਕਿੱਥੇ ਲਝਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਅਨਾਦੀ ਖੜਕਣ ਜੇ ਆਪੇ ਦੇ ਅੰਦਰ

ਰਹੀ' ਰਾ ਹੋਰ ਕਿਥੇ ਹੈ ਨੇ ਇਹ ਅੜ੍ਹ ਅੰਦਰ ਕਰਕ ਹੈ, ਲਨੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋ ਹੁਤ ਸਨ੍ਹੰਪ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਲਈ ਵਿਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਆਪਾ, ਇਹ ਲੰਦਰ ਹਿੱਥੇ ਹੈ? ਇਹ ਸਾਸ ਤੋਂ ਚੰਡੀਆਂ ਲਹੀ' ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਜੋ ਪਰਨਾਤਾ। ਇਹ ਉਹ ਜਾਂ ਜੀ ਜ਼ਿਆਣੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਰਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿਥੇ ? ਜਾਂਦ ਆਪ ਦੱਲ, ਆਤਰਾ ਵੱਲ। ਕੀ ਇਸ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਸੀ ਬੰਤਣ ਯਗ ਹੈ ਨੇ ਕਿਸੇ ਜੀ ਹੋਰ ਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਰਸਾਇਆ, ਬਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੰਦੇ—ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਖਿਤਾ ਨੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਰੂਆ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿਤ ਪਰ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਭਸਨਾ ਨੂੰ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬ੍ਰੇਪ ਨੂੰ ਸਭ ਯੂਰ ਪਾਰਾ ਸੀ, ਸਭ ਕ੍ਰਚ, ਉਹ ਕਰ ਗੱਲ ਦੀ ਤੋਂ ਵਾਲੇ ਵਾਰ ਗਏ ਸਨ—ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਰਪਤੀ, ਬੱਲੀ ਦੇ ਮੁੱਦ, ਖੁਰਾਕ, ਪ੍ਰਾਵਾਕਾਮ, ਫਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾਂ ਤੇ ਜਿਵਿਆ ਤੇ ਦੇਵਰਿਆ ਦੇ ਯੋਗ ਵਿਚ ਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਹੀਆਂ ਗੋਏ। ਦਾਰ ਸੀ—ਪਰ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸੇਸ਼ ਗੱਲ, ਕਰਲ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ, ਦਾਰ ਹੈ ਨੇ ਤਰ ਸ਼ਿੰਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ, ਕਰਲ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ, ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਨੇ ਸੰਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਹੀਆਂ ਗੱਲੀ ਜਾਣਨ ਦਾ ਜੀ ਲਾਭ ਹੈ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਹੀਆਂ ਗੱਲੀ ਜਾਣਨ ਦਾ ਜੀ ਲਾਭ ਹੈ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਹੀਆਂ ਗੱਲੀ ਜਾਣਨ ਦਾ ਜੀ ਲਾਭ ਹੈ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰੂਰੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਹੀਆਂ ਗੱਲੀ ਜਾਣਨ ਦਾ ਜੀ ਲਾਭ ਹੈ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰੂਰੀ ਦੇਵਰਾ ਦਾ ਜੀ ਲਾਭ ਹੈ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰੂਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੇਵਰਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰੂਰੀ ਦੇਵਰਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰੂਰੀ ਸ

ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸਲੱਕ, ਖਾਸ਼ ਕਰ ਉਪਟਿਸਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਡਾਮਵੇਦ ਇਸ ਅੰਦਰਲੀ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਦਸਦੇ ਹਨ—'ਸਰਵ ਖਾਲਵਦੇ ਬ੍ਰਹਮ' ਅਖਵਾਂ ਆਤਮਾ ਹੀ ਸਤਕ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਇਹੀ ਫਲਸ਼ਫ਼ਾ ਅੱਗੋਂ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਆਦਮੀ ਸੁੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਆਰਮਾ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੰਗਾ ਵਿਚ ਅਲੇਕਿਕ ਸੂਝ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਂਦੂ ਭਰੋ ਸ਼ਬਦਾ ਵਿਚ, ਸਾਖਿਉਂ ਦੇ ਇਕਕੂ ਕੀਤੇ ਸੂਧ ਸ਼ਵਿਦ ਵਾਂਡੋ, ਸਾਫ਼ੇ ਅਕਲਮੰਦਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਮੂਹ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਆਣੇ ਘੁਵਮਣਾ ਕਈ ਪੀੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਾਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸਹਿਸੇ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਉਹ ਗ੍ਰਾਹਮਣ, ਪਰੋਹਤ, ਗਿਆਣੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਮਹਾਨ ਤਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੀ ਨਾ ਕੀਤਾ ਸਕੇ ' ਕਮਾਇਆ ਭੀ, ਕਿੱਥੇ ਸਨ ? ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾ ਸੁਤਿਆਂ ਆਤਮਾਂ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਤੋਂ ਜਾਲਦਿਆ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ, ਕਵਨੀ ਤੋਂ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਭੀ ਸੰਗਾਨ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ? ਸਿਧਾਨਥ ਬੜੇ ਲੋਗ ਗੁਰਮਣਾ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਸਭ ਤੇ'-ਵੱਧ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ, ਜੋ ਬਰਮਾਤਮਾ, ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਕਹੁਤ ਉੱਚੀ ਸੂਝ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਤੀ ਉਪਮਾ ਕੋੜ ਸੀ, ਵੱਡਾ ਆਉ ਤੇ ਜਾਂਤ ਸੀ। ਉਸ ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜਾਰਿਆਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬੋਠ ਸਿਆਣਪ ਭਰੇ ਸਨ। ਜੇਹਣੇ ਤੋ ਉੱਚੇ ਖਿਆਲ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਭਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ—ਪਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਪੂਰਨ ਅਨੰਦ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਉਸ ਜਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ? ਕੀ ਉਹ ਅਜੇ ਦੁੰਡਾਉ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਅਸੰਤੌਸ ? ਕੀ ਉਹ ਲੜਾਤਾਰ ਅਣਵ੍ਭੀ ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਤੀਰਬ-ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ, ਕੁਗਵਨੀਆਂ ਵੱਲ, ਸ਼ਾਸਤਰਾ ਵੱਲ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ। ਦੇ ਰਿਆਨ ਗੌਰਣਾ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ ? ਕਿਉਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦਾਂਡ ਪਵਿਗੂ ਰਸਭੀ ਭੀ ਨਿੱਤ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਬੰਣ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਕ ਕਤਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰੋ ? ਕੀ ਉਦੇ ਉਸ ਅੰਦਰ ਆਤਮਾ ਨਿਵਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਭੱਖਦੀ ? ਜੀ ਉਦੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਆਰਮਾ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ? ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅੰਦਰ ਇਹ ਅੰਤੀਵ

ਕੇ ਦਰ ਲੱਭਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਭਾਰਗੀ ਚੰਭ ਹੈ—ਭੂਲ ਭੂਲਈਆਂ ਤੇ ਭੁੱਲ ਹੈ।

ਇਹ ਸਨ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਇਹ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਪਿਆਸ ਤੋਂ ਇਹੀ ਸੀ ਉਸ

सं पीता।

ਉਹ ਛੰਦੇਗਿਆ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਲੱਕ ਕਈ ਵੇਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੁਹਰਾਦਾ "ਤਸਕ ਹੈ ਦਾ ਅਤਸਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣੇ ਨਾਮ ਸਤਕਮਿਤਿ...ਅਹਰਹਰਦਾ ਦੇ'ਵ ਵਿਤ ਸ਼ੁਰਗ ਲੱਕ ਮੋਰਿ" ਅਬਰਾ 'ਸਚਾਈ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸਤਯ ਹੈ । ਠੀਕ, ਜੋ ਇਸ ਨੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇਜ ਸੂਰਗੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।' ਇਹ ਸੂਰਗੀ ਦੁਨੀਆ ਨੇਡੇ ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਕਦੇ ਉਕੇ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪ੍ਰਜ ਸਕਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਕਦੇ ਅੰਤਲੀ ਪਿਆਸ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੁਝੀ। ਮੁਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾ ਵਿਚੈ' ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਉਹ ਮਾਣਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਕ ਭੀ ਉਥੇ ਸ਼ੁਰਗੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਅਨਾਦੀ ਖਿਆਸ ਪਰੀ ਤਰਾ ਬੁਝਾ महिला भी।

ਜਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿਤ੍ ਨੂੰ ਬਹਿਆ, ''ਰੋਵਿੰਦ ! ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੋਹੜ ਵੱਲ ਆਓ. ਅਸੀ" ਸਮਾਧੀ ਦਾ ਅਹਿਆਨ ਕਰਾਗੇ।"

ਉਹ ਦੇਨੇ ਬੰਧੜ ਹੋਣ ਇਕ ਦੁਸ਼ਹੇ ਦੇ ਵੀਹ ਕਦਮ। ਦੀ ਵਿੱਚ ਤੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਜਦ ਉਹ ਬੈਠ ਕੇ 'ਓਮ' ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, ਤਾ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਧੀਮੇ ਜੇਹੇ ਇਹ ਸਲੇਫ ਪੜ੍ਹਿਆ—

ਪ੍ਰਣਦੇਖਣ : ਬਰੋਹ ਆਤਮਾ ਬਹੁਮਾ ਭਲੱਕਸ਼ਯਮੁਦਕੁਤੇ। ਅਪ੍ਰਮਤੇਨ ਵੇਦਸਵਯੇ ਸਰਵਰ੍ਨਮਸ਼ੀ-ਰਦੇਤ । ਅਧਵਾ "ਓਮਧਨੂਰ ਹੈ ਤੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੀਰ, ਬ੍ਰਮ ਤੀਰ ਦਾ ਧਿਯ ਹੈ, ਜਿਸ ਵੱਲ ਬਿੜਾ ਉਕੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੰਨ੍ਦਾ ਹੈ।"

ਸਮਾਹੀ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਸਾਧਾਰਣ ਸਮੇਂ ਪਿਛੇ ਗੋਵਿੰਦ ਉਠ ਚੌਠਾ। ਸਾਮ ਪੈ ਚੁੜੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਸੰਹਿਆ ਦੇ ਇਸਨਾਨ ਤੋਂ ਪੂਜ਼ਾ ਦਾ ਸੀ। ਸੌ ਉਸ ਨੇ ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਨਾਉਂ ਲੈ ਹੈ ਅਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਅਛੇ' ਕੋਈ ਉਤ੍ਹ ਨਾ ਮਿਲਿਆ । ਸਿਧਾਰਥ ਮਸਤ ਚੌਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਇੰਦ ਟੱਡੀਆ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਹੁਰ ਟਿਕਾਲੇ ਤੇ ਟਿਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ; ਦੇਂਦਾ ਹੇਠ ਦੁੱਥੀ ਜੀਤ ਦਾ ਸਿਹਾ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਆਮ ਲੱਢਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਤਾਂ ਸਮਾਹੀ ਵਿਚ ਫਿਸਥਿਤ, ਪੂਰਟ ਭਾਂਤ ਰਵਾਜ਼ਾ, 'ਓਮ' ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸੀ—ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤੀਰ ਸਮਾਨ, ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੇਨ੍ਹੀ ਬੰਠੀ ਹੋਵੇ ।

ਇਹ ਵੇਰ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦੀ ਕੁਝ ਜਮਾਨੇ ਲੰਘੇ । ਉਹ ਤਿੰਨ ਹਮਤੇ ਯੰਗੀ, ਮਾੜ੍ਹਦੇ ਜੇਹੇ, ਨਾ ਸ਼ੁੱਦੇ ਨਾ ਜਵਾਨ, ਮਿੱਟੀ ਭਰੇ ਤੇ ਲਹੂ ਲੁਹਾਨ ਮਿੱਦਿਆਂ ਨਾਲ, ਰਕਰੀਬਨ ਨੇਗੇ, ਪੁੱਖ ਦੇ ਬੁਲਸੇ ਹੋਏ, ਇਕੱਲੋਂ, ਨਿਟਾਲੇ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ—ਸਨੁੱਖਾ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਕਿਦੜਾ ਵਾਂਗ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਚੁਆਲੇ ਇਕ

ਅਜੇਹਾ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦਾ ਵਾਡਾਵਰਨ ਚੱਕਰ ਲਾ ਹਰਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨ-ਹਰੰਗਾ ਸ਼ਾਂਤ, ਅਫਲ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਦਇਆ-ਹੀਨ ਸੁਰਿਆਗ ਸੀ।

ਸੰਹਿਆ ਦੀ ਸਮਾਹੀ ਪਿਛਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਗੋਵਿੰਦ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, 'ਮੇਰੇ ਮਿੜ੍ਹ, ਕੱਲ੍ ਸਵੇਰੇ ਸਿਧਾਹਥ ਸਮਾਨਾ-ਮੰਡਲੀ ਵਿਚ ਫਲ ਰਹਿਆ ਹੈ । ਉਹ ਸਮਾਨਾ ਬਣੌਗਾ ।"

ਜਦ ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਇਹ ਸੁਣਿਆਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਉੱਡ ਗੁਇਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਿਤ ਦੇ ਦਿਹਰੇ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਫੈਸਲਾ ਪੜ੍ਹ ਲਦਿਆਂ, ਜੋ ਮਨੌਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਮਾਨ ਤੇ' ਵਟੇ ਭੀਰ ਵਾਰ ਸਿੱਧਾ ਸੀ । ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਮਿਤ੍ਰ ਦੇ ਮੁਖੜੇ ਤੇ ਪਾਈ ਪਹਿਲੀ ਝਲਕ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣ ਲਵਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਕੁਝ ਸ਼ੁਹੂ ਹੋ ਗਣਿਆ ਹੈ। ਸਿਧਾਣਬ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਜਾ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਾਂਡਬਧ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਲਬਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਭਾਗ ਜੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਿਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਹ ਕੇਲੇ ਦੀ ਮੁੱਖੀ ਫਿੱਲ ਵਾਂਗ ਪੀਲਾ ਭੂਕ ਹੋ ਗਇਆ।

"ਓ, ਸਿਧਾਰਥ l" ਉਹ ਚੀਕਿਆ, "ਕੀ ਤੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਇਸ ਦੀ ਆਰਿਆ ਦੇ ਦੇਣਗੇ ?" ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਹੁਣੇ ਨੀ ਦੇ ਤੋਂ ਜਾਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਖ ਦੇ ਤੌਰ ਵਿਚ ਉਹ ਫ਼ੌਵਿੰਦ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਗੁਇਆ, ਉਸ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਤੇ ਤਿਆਗ ਨੇ ਜੀਚ ਗਇਆ।

''ਅਸੀ' ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਵਿਅਰਬ ਨਹੀਂ' ਗਵਾਵਾਂਗੇ, ਗੋਵਿੰਦ ।'' ਉਸ ਧੀਰੇ 'ਜੇਹੋ ਕਹਿਆ, "ਕਲ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਾਰ ਮੈਂ" ਸਮਾਨਾ-ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੋਵਾਂਗਾ । ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਾਰੇ ਫੇਰ ਝਗੜਾ ਨਾ ਕਰੀਏ।"

ਸਿਧਾਰਥ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਗਇਆ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡਾ ਜੀ ਸਫ਼ ਤੇ ਬੌਠੇ ਸਨ। ਉਹ ਜਾਂ ਕੇ ਪਿੰਡਾ ਦੇ ਪਿੰਡੇ ਖੜੋਂ ਗਇਆ ਤੇ। ਉਤਨਾ ਰਿੱਚ ਖੜਾ। ਹਹਿਆਂ ਜਦ। ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ। "ਸਿਧਾਰਥ । ਇਹ ਤੁੰ ਹੈ" ?" ਬਾਹਮਣ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, "ਕਹੱ, ਜ਼ਿਵੇਂ" ਆਦਿਆ ਹੈ" ?"

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਬਹਿਆ, "ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਵੇਂ ਤਾਂ ਮੈਂ" ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਆਇਆ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਲ ਤੁਸ਼ਾਡਾ ਘਰ, ਯੰਗੀਆ ਵਿਚ ਚਲਣ ਲਈ, ਛੱਡ ਦੇਵਾਰਾ । ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ।"

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਤਨਾਂ ਚਿਰ ਚੂਪ ਰਹਿਆ, ਜਦ ਤਕ ਤਾਰੇ ਛੱਟੀ ਬਾਰੀ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਕੇ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਦਲ ਰੁਕੇ। ਏਰ ਕਮਰੇ ਦੀ ਚੁਪ ਟ੍ਰੀ। ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੋਡ ਚੁਪ ਚਾਪ ਬਾਹਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਅਹਿੱਲ ਖੜਾ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਚੁਖ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹਰਕਤ ਦੇ ਸਫ਼ ਤੇ ਬੇਠਾ ਸੀ। ਤਾਰੇ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਵੇਰ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਬਹਿਆ, "ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨੇ ਨਹੀਂ' ਸੰਭਦੇ, ਪਰ ਮੌਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੇਬੋਂ ਦੂਸਰੀ ਵੇਰ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ।"

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੌਲੀ ਹੈਲੀ ਉਨਿਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਬਾਹਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀ ਚੂਪ ਖੜਾ ਰਹਿਆ ;

''ਹਰ ਹੈ ਕਿਸ ਲਈ ਉਡੀਡ ਦਰਿਆ ਹੈ' ?' ਪਿਤਾ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

"ਵਾਪ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂ।" ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਚਾ ਪਿਤਾ ਨਾਵਾਰ ਹੈ ਕੇ ਕਰਦੇ ਵਿਚੇ ਬਾਹਰ ਬਲਾ ਗੁਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਸਤਰੇ ਤੇ ਜ਼ਾ ਭੌਵਿਆ।

ਵਿਸ਼ ਦੱਟਾ ਲੰਘ ਫ਼ਾਇਆ ਪਰ ਉਹ ਸੇ ' ਨਾ ਸਥਿਆ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਣਿਆ, ਦੇਹਰ ਦਿਹੜ ਕਰਕਣ ਤੇ' ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਘਰ ਫੰਡ ਕੇ ਕੁਰ ਪਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਫੰਟੀ ਬਾਡੀ ਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਬਾਰ ਪਾਈ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜੋ ਸਿਧਾਰਥ ਬਾਹਵਾਂ ਇਕ-ਟੀਆ ਕਈ ਅਤੇਰ ਬੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਪੀਲਾ ਚੰਲਾ ਚਮਕਦਾ ਦੇਖ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਿਫ਼ਾਈ ਵੱਲ ਮੁੜ ਆਇਆ।

ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਛੱਟਾ ਬੀਤ ਬਦਿਆਂ ਖੋਟ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੌ' ਨਾ ਸ਼ਹਿਆ। ਉਹ ਢੌਰ ਉੱਤਿਆਂ, ਏਵਰ ਓਵਰ ਛੁੱਤਰਾ ਰਹਿਆਂ, ਘਰੇ' ਤਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਸੌ ਵੇਰ੍ਹਾ ਚੜ੍ਹ ਆਦਿਆਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਫੌਰ ਬਾਰੀ ਗਾਹੀ' ਦੇਖਿਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਬਿਨ ਹਿੱਲੇ, ਛਹਵਾਂ ਇਕੰਡੀਆਂ ਰਦੀ ਖੜਾ ਜੀ, ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ ਦੀ ਚਾਦਨੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੰਗੀਆਂ ਲੱਗਾ ਤੋਂ ਪੈਰਗੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਹੋਰ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆਂ ਤੋਂ ਪਿਤਾ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਚਲਾ ਗੁਇਆਂ।

ਉਹ ਇਕ ਘੱਟੋ ਉਪਵੰਤ ਫੇਰ ਮੁੜਿਆ, ਤੋਂ ਫੇਰ ਦੇ ਘੱਟਿਆਂ ਪਿਛੇ⁴, ਬਾਰੀ ਰਾਹੀ⁴ ਵੇਵਿਆ, ਸਿਧਾਰਕ ਖੜਾ ਸੀ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀ ਚਾਦਨੀ, ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲੱ ਤੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਭੀ। ਉਹ ਫੇਰ ਚੁਪਦਾਪ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਘੱਟੇ ਘੱਟੇ ਪਿਛੇ' ਜਦ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਭਾਤ ਖਾਈ, ਸਿਧਾਰਕ ਦਿਨਾ ਹਿੱਲੇ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਕ੍ਰੇਧ, ਚਿੰਤਾ, ਭਰ ਤੋਂ ਅਫਸੰਸ ਨਾਲ ਭਰ ਗੱਲਆ।

ਪੜ-ਵਣਾਤੇ, ਸੂਰਜ ਦਰਨ ਤੀ ਪਹਿਲੇ ਉਹ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਵਵਿਆ ਤੋਂ ਦੇਵਿਆ ਜੋ ਨੌਜਵਾਨ ਅਜੇ ਭੀ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਉੱਤਾ ਤੋਂ ਉਪਤਾ ਕੇਹਾ ਇਸਿਆ।

"ਜਿਧਾਰਥ", ਉਸ ਸ਼ਹਿਆ, "ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਉਡੀਕ ਰਹਿਆ ਹੈ । ?"
"ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ।"
"ਕੀ ਤੂੰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ, ਦੁਪਹਿਰ, ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਖੜਾ ਉਡੀਕਦਾ ਰਹੇ ਕਾ ?"
ਜੀ, ਮੈਂ ਖੜਾ ਰਹਾਗਾ ਤੇ ਉਡੀਕਾਰਾ ।"
"ਤੂੰ ਪੱਧ ਜਾਣਾਰਾ, ਸਿਧਾਰਥ :"
"ਜੀ, ਮੈਂ ਘੱਧ ਜਾਣਾਰਾ ।"
"ਤੂੰ ਸੰ' ਜਾਣੇ ਕਾ, ਸਿਧਾਰਥ ।"
"ਜੀ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸੰਵਾਗ ।"
"ਜੀ, ਮੈਂ ਤਰ ਜਾਣਾਰਾ ।"
"ਜੀ, ਮੈਂ ਤਰ ਜਾਣਾਰਾ ।"
"ਜੀ, ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਣਾਰਾ ।"

"ਸੰ ਹੀ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼ੇਕਲੂਪ ਵਿਆਹ ਦਵੇਂ ਤਾਂ ?" "ਸਿਥਾਨੂਥ ਉਹੀ ਕੁਝ ਕਰੇਗਾ ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਗੀਤਵਰ ਵਿ

ਦਿਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਫੇਸ਼ਨੀ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਚਾਖਲ ਹੋਈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਜੀਵਯਾ ਜੀ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਕੀਤੇ ਪੱਲੇ ਜੇਵੇਂ ਕੰਬਦੇ ਧਨ, ਪਰ ਸ਼ਿਧਾਰਥ ਦੇ ਫਿਰਤੇ ਤੇ ਕੋਈ ਬੰਬਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੂਰ ਦੇਖ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਿਡਾ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜੀ ਸਿਧਾਰਥ ਹੁਣ ਉਸ ਕੋਲ ਘਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ—ਪੂਰ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਤੇ ਹੀ ਵੱਡੇ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਪਿਤਾ ਨੇ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਮੰਢਿਆਂ ਨੂੰ ਫੋਰਿਆ ।

"ਗੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾਏ'ਗਾ" ਉਸ ਘਹਿਆ, "ਤੇ ਸਮਾਨਾ ਛਣੇ ਹਾ। ਜੋ ਤੰਨੂੰ ਜੇਕਰ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਅਨੰਦ ਮਿਲਿਆ ਦਾ ਵਾਪਸ ਆ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਦਸੀ । ਪਰ ਜੇ ਤੰਨੂੰ ਭਧਮ ਹੀ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਦੀ ਮੁੜ ਆਈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਫੇਰ ਰਲ ਹੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅੱਡੇ ਬਲੀ ਵਿਆਤੇ । ਹੁਣ ਜਾਓ, ਮਾਰਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਲਓ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸੇ ਜੋ ਤੂੰ ਗਿੱਗੇ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਮੇਟਾ ਤਾਂ ਹੁਣ ਦਰਿਆਂ ਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਰ ਦੇ ਇਸਨਾਨ ਦਾ ਸਮਾ ਹੈ।"

ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਮੋਦੇ ਤੇ' ਹੱਥ ਹਟਾਇਆ ਤੇ ਬਾਹਰ ਦਲਾ ਕੁਣਿਆ। ਸਿਹਾਣਕ ਨੇ ਤਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਲੜਖ਼ੜਾਇਆ। ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਕਾਰੂ ਦਾ ਲਇਆ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਝੁਕ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜ਼ੇ ਕੁਝ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਆ ਕੁਣਿਆ ਸੀ, ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਤਾ ਜੀ ਕੱਲ ਚਲਾ ਕੁਣਿਆ।

ਸਿਧਾਰਥ, ਸਿਥਲ ਹੋਈਆਂ ਲੱਗਾ ਨਾਲ, ਹੋਈ ਹੋਈ, ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ, ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਜਾ ਰਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਖੀਰ ਦੀ ਝੁੱਛੀ ਵਿਚਾ, ਸਹਮਿਆ ਤੇ ਝੁੱਡਾ ਹੋਇਆਂ ਇੱਕ ਪਰਫਾਵਾਂ ਨਿਕਲਿਆਂ ਤੋਂ ਯਾਤਰੀ ਨਾਲ ਰਲ ਡਵਿਆਂ। ਇਹ ਛੋਵਿੰਦ ਸੀ।

"ਤੂੰ ਆ ਗੁਣਿਆ ਹੈ' !" ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ ਤੇ ਮੁਸਤਰਾਇਆ । "ਮੈ' ਆ ਗੁਣਿਆ ਹਾਂ" ਕੋਵਿੰਦ ਨੇ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤਾ ।

ਸਮਾਨਿਆਂ ਸੰਗ

ਉਸੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਉਹ ਸਮਾਨਿਆ ਨੂੰ ਜਾਂ ਮਿਲੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੇ ਓਟ ਲਈ ਮਿਨੇ ਕੀਤੀ । ਉਹ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਪੜੇ ਸਫ਼ਬ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਗਰੀਬ ਬਾਹਮਣ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੇ। ਆਪ ਨਿਹੀ ਲੰਗੇਟੀ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਹੋਗੇ ਚਾਦਰ ਹੱਦ ਲਈ। ਉਹ ਦਿਨ ਵਿਚ ਡੇਵਲ ਇਕੋ ਵੱਲੋਂ ਬਾਦਾ। ਉਸ ਕਦੀ ਭੇਜਨ ਨਹੀਂ' ਸੀ ਪਕਾਇਆ। ਉਹ ਚੰਦਾਂ ਦਿਨ ਭੁੱਖਾ ਰਹਿਆ। ਉਸ ਅਠਾਈ ਇਨ ਵਰਤ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਗ ਸੁੱਧ ਕੇ ਕਾਨੇ ਵਰਕੀਆਂ ਹੈ। ਗਈਆਂ ਤੇ ਹੜਾਬਾ ਨਿਕਲ ਆਈਆਂ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅੱਚਾ ਅਜ਼ੀਫ ਸੁਫਨੇ ਦਰਸਾ ਬਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਤਲੀਆਂ ਉ'ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਨਹੁੰ ਵੱਧ ਕੇ ਲੰਮੇ ਹੋ ਕਏ। ਉਸ ਦੀ ਠੰਡੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਕ, ਪ੍ਰਦੂਰੀ ਜੋਹੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਆ ਹੁਣੀ । ਜਦ ਉਸ ਦੇ ਕੋਈ ਇਸਤ੍ਰੀ ਮੁੱਕੇ ਲਗਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਝਾਕਣੀ ਬਰਫ਼ ਵਾਂਗ ਲੱਗੀ ਹੋ ਜਾਈ, ਜਦ ਜੋਹਣੇ ਜੇਹਣੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਲੱਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬ੍ਰੇਲ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾਲ ਮਹੇੜੇ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਵੇਖਦਾ ਵਾਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਦੇ ਬਾਜੀ ਕਰਦਿਆਂ ਫੇਖਦਾ ਰਾਜ ਕੁਸਤਾ ਨੂੰ ਜਿਕਾਰ ਤੋਂ ਜਾਹਿਆਂ, ਮਾਤਮੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦਿਆਂ, ਵੇਸ਼ਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸਮ ਵੇਦਦਿਆਂ, ਚਕਿਲਜਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੰਗੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਪਰੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਖੀਜਣ ਦਾ ਮਹੁਹਰ ਲਸ਼ਦਿਆਂ, ਪ੍ਰੋਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਦਿਆਂ, ਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਾਦਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਡ ਜ਼ਗਾਉਂ ਦਿਆਂ, ਪਰ ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਰਾਹ ਜਾਂਚਿਆਂ ਦੀ ਭਾਤ ਬਹਾਬਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਭ ਬੜ ਸੀ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿਚੇਂ' ਝੁੜ ਦੀ ਦਰਗੰਥੀ ਆ ਹਨੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਖੁਸੀਂ ਤੇ ਸੁਰੱਪਣ ਦੇ ਫਲ ਸਨ। ਸਭ ਨੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਨਵਾਉਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੇੜੀ ਲੱਗਦੀ ਤੇ ਚਿੰਦਗੀ ਇਕ ਪੀਡਾ।

ਜਿਧਾਰਥ ਦਾ ਇਕੋ ਟੀਬਾ ਸੀ—ਸੱਖਣਾ ਹੈ ਜਾਣਾ—ਪਿਆਨ, ਲਾਲਸਾ, ਸੁਰਨਿਆ, ਹਰਖ-ਸੰਗ ਤੇ' ਮੁਕਰ ਹੋ ਜਾਣਾ—ਆਪਾ ਮਾਰਨ ਲਈ ਕੇ ਆਪਾ ਰਹਿਤ ਹੈ ਸੰਖਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸੁਰੀਆਂ ਸੰਚਾਂ ਮਾਨਣ ਰਈ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਜਦ ਆਪਾ ਜਿਤਿਆ ਗਇਆ, ਹੋਉਂ ਮਿਟ ਗਈ, ਮਨ-ਤਰੰਗਾ ਤੇ ਇੱਛਾਵਾ ਦੂਪ ਕਰ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਅਖੀਰ ਜਿਨੁੱਖ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ, ਜੋ ਹੁਣ ਆਪਾ ਨਹੀਂ', ਕਰੂਰ ਜਾਗਦਾ ਹੈ—ਇਹ ਸੀ ਮਹਾਨ ਰੰਦ।

ਸਿਧਾਰਥ ਰੂਪ ਦਾਪ, ਅੱਤ ਦੀ ਪੀੜ ਤੋਂ ਪਿਆਸ ਨਾਲ, ਕੜਕਦੀ ਹੁੱਪ ਵਿਚ ਖੜਾ ਲਪ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਜਦ ਤਕ ਉਸ ਨੂੰ ਪੀੜ ਤੋਂ ਪਿਆਸ ਲਗਣੇ ਹੋਣ ਨਾਂ ਗਏ ਉਹ ਉਸੇ ਰਗ੍ਹਾਂ ਖੜਾ ਰਹਿਆ। ਉਹ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਖੜੇਤਾ, ਪਾਣੀ ਕੋਸਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਹੋ ਉਸ ਦੇ ਠੰਢ ਨਾਲ ਜੰਮੇ ਮੋਚਿਆ, ਚੁੱਲੇ ਤੇ ਲੱਤਾਂ ਤੇ ਟਪਕਦਾ, ਪਰ ਯੋਗੀ ਖੜਾ ਰਹਿਆ ਜਦ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਮੇਚੇ ਤੇ ਲੱਤਾ ਠਰਨੇ ਹੱਟ ਨਾ ਗਏ, ਜਦ ਤਕ ਉਹ ਚੁੱਧ ਨਾ ਹੋਏ, ਜਦ ਤਰ ਉਹ ਜਾਂਤ ਨਾ ਹੋਏ। ਚੁਪ ਚਾਪ ਉਹ ਕੋਤਿਆਂ ਉਤੇ ਲੇਟ ਗਇਆ। ਪੀਤ ਕਰਦੀ ਖੱਲੜੀ ਵਿਚੇ ਲਗੂ ਦੇ ਤੁਪਕੇ ਚੋਂ ਦੇ ਚਖਮ ਬਣ ਗਏ। ਸਿਧਾਰਥ ਹੱਠ ਵਿਚ ਅਹਿੱਲ ਭਰਿਆ, ਜਦ ਤਕ ਲਗੂ ਵਗਣਾ ਬੰਦ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਜਦ ਤਕ ਹੋਰ ਚੌਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਭਾਸਦੀਆਂ, ਹੋਰ ਚੀਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸਿੱਧਾ ਬੌਠ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਕਰਨਾ ਸਿਖਿਆ—ਸੁਆਸ ਹੋਲੇ ਕਰਨੇ, ਘੱਟ ਕਰਨੇ, ਸਾਹ ਲੈ ਦੇ ਮਲੂਮ ਨ ਹੋਣ ਦੋਣਾ, ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੌਕਣਾ ਸਿਖਿਆ। ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਉਹ ਸਿਖ ਗੁੰਦਿਆ, ਅੰਦਰ ਸਾਹ ਲੈ'ਦਿਆਂ ਦਿਲ ਦੀ ਟੁਪ ਟੁਪ ਨੂੰ ਹੌਲਾ ਕਰਨਾ, ਦਿਲ ਦੀ ਹੜਕਣ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨਾ, ਇਥੇ' ਤਕ ਕਿ ਧੜਕਣ ਬਹੁਤ ਬੰਡ੍ਰੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਮਸਾ ਦੀ ਹੋਰ ਹੁੰਦੀ।

ਸਭ ਤੋਂ ਬਜ਼ੁਰਕ ਸਮਾਨਿਆਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਹੇਠ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਨਨਕਾਰ ਸ਼੍ਰੇਤਿਆਰ ਦਾ ਤੇ ਯੰਗ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ । ਬਾਸਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਉਪਰ ਬੰਡਲਾ ਉਡਦਾ ਆਇਆ ਤੇ ਜਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਸਮਾ ਲੁਇਆ, ਜੰਗਲ। ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਉਪਰ ਉਤਿਆ, ਆਪ ਬਰਲਾ ਹੋ ਗਇਆ, ਮੋਫ਼ੀਆਂ ਖਾਈਆਂ, ਬਹਲੇ ਦੀ ਭੁੱਖ ਾਹੀ, ਬਗਲੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਬਗਤੇ ਦੀ ਹੀ ਮੌਤ ਮਹਿਆ। ਜੇ ਬੋਤਲੇ ਬੋਦੇ ਤੇ ਮੁਰਦਾ ਰਿੰਦਰ ਪਰਿਆ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਆਤਮਾ ਇਸ ਦੀ ਲੱਧ ਅੰਦਰ ਖਿਸਰ ਰਈ; ਉਹ ਮੁਰਦਾ ਗਿੰਦੜ ਬਣ ਗਇਆ, ਕੋਢੇ ਪਇਆ ਰਹਿਆ, ਚੁੱਝ ਗਇਆ, ਸੜਦਾ, ਬਦਥੋ ਮਾਰਦਾ, ਵਿਗਤ ਗਇਆ, ਲੱਕੜ-ਬੰਗਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ, ਗਿਹ) ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਦਾ, ਰੰਭੀਆ ਦਾ ਦਾਂਚਾ ਰਹਿ ਗੁਣਿਆ, ਮਿਟੀ ਹੋ ਗੁਰਿਆ ਤੇ ਅੰਤ ਹਵਾ ਵਿਚ ਰਲ ਗੁਰਿਆ / ਫ਼ੋਰ ਗਿਪਾਰਥ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮਰੀ, ਜਭੀ, ਮਿੱਟੀ ਹੋਈ ਹੋਈ ਜੂਨ ਦੇ ਅੱਖੋਂ ਚਫਰ ਦਾ ਤਜਰਥਾ ਕਰਤੇ ਮੁੜੀ । ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣ ਵਾਂਗ ਖੜਾ ਰਹਿ ਗਇਆ, ਨਦੀ ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਉਡੀਕਦਾ ਰਹਿਆ ਇਹ ਜਾਣਨ ਲਈ ਕਿ ਕਿੱਥੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੋੜ ਦਾ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਾਰਨਾ ਦਾ ਕਿੱਥੇ ਅੱਤ ਹੈ ਤੋਂ ਦੁਖ-ਰਹਿਤ ਅਨੰਤ ਤੋਂ ਅਨਾਵੇਦ ਦਾ ਕਿੱਥੇ ਆਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਮਾਰ ਵਿੱਤੀਆਂ, ਉਸ ਯਾਦ ਮਾਰ ਲਈ। ਉਹ ਆਪੇ ਵਿਚੰ ਖਿਸ਼ਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਪਸੂ, ਲਾਸ, ਪੱਥ . ਲੱਕੜ, ਪਾਣੀ ਬਣਦਾ ਤੇ ਹਰ ਵੱਚ ਉਹ ਨਵਾਂ ਹੋ ਜਾਗਦਾ । ਮੂਰਜ-ਹੈਦੂਸਾਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਕੇ ਉਹ ਮੁੜ ਆਪੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਜੀਵਨ-ਗੌੜ ਦੀਆਂ ਪੀ'ਘ) ਫੂਟਦਾ, ਪਿਆਸ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ, ਪਿਆਸ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾਉ'ਦਾ ਤੇ ਏਹ ਹੋਰ ਨਵੀ' ਪਿਆਸ ਅੰਦਰ ਉਠ ਪੈਂਦੀ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸਮਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਦਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ, ਉਸ ਆਪਾ ਗਵਾਉਣ ਦੇ ਕਈ ਦੰਗ ਸਿੱਖੇ । ਪੀੜਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਮਨ ਮਰਜੀ ਨਾਲ ਮੁਸੀਵਤਾਂ ਵੱਲ, ਬੁੱਖ, ਪਿਆਸ ਤੋਂ ਥਕਾਵਣ ਰਾਹੀਂ ਪੀੜਾ ਜਿੱਤ, ਉਹ ਸ੍ਵਤਿਆਰ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਦਾ ਗਇਆ । ਉਹ ਸਮਾਧੀਆਂ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਮਾਰਗ ਰਾਹੀਂ, ਮਨ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਰਵਾਵਿਆਂ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਵਰਕ ਦਿਸ ਰਾਹ ਤੇ ਚਲਦਾ ਬਦਿਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਸਵਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਿਆ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵੇਰ ਉਸ ਆਪਾ ਗਵਾਇਆ ਤੇ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਉਹ ਆਪੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਆ । ਇਹ ਰਾਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਾਵੇਂ ਲੈ ਗਏ, ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹਮੇਰ ਉਥੇ ਹੀ ਮੌਤ ਲਿਆਏ। ਭਾਵੇਂ ਸਿਧਾਰਥ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵੇਰ ਆਪੇ ਤੇਂ ਭੱਜ ਉਤਿਆ, ਆਪੇ ਦੀ ਅਟਰਾਦ ਵਿਚ ਰਹਿਆ, ਪਸ਼੍ਹ ਤੇ ਪੱਥਰ ਵਿਚ ਰਹਿਆ, ਪਰ ਮੁੜ ਉਥੇ ਪੁੱਜਣ ਤੇਂ ਨ ਬਚ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਸਮਾਂ ਅਵਰਕ ਆ ਜਾਂਦਾ ਜਦ ਫੇਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਧੁੱਪ ਜਾਂ ਚੋਣ ਸਮਾਂ ਅਵਰਕ ਆ ਜਾਂਦਾ ਜਦ ਫੇਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਧੁੱਪ ਜਾਂ ਚੋਣ੍ਸਾਂ ਦੀ ਚਾਂਦਨੀ, ਛਾਂ ਜਾਂ ਮੀਂਹ ਵਿਚ ਲੱਭਦਾ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ। ਫੇਰ ਜਿਧਾਰਥ ਅੱਖੇ ਜੀਵਨ ਫੇੜ ਦੀ ਪੀੜ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ ਤੋਂ ਸਹਿੰਦਾ।

ਰੋਵਿੰਦ ਉਸ ਦੇ ਪਰਫਾਵੇਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਤੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਓਸੇ ਰਾਹ ਤੁਰਦਾ ਤੇ ਉਹੇ ਹਿੰਮਤਾਂ ਕਰਦਾ। ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੱਤਾਂ ਉਹ ਘੱਟ ਹੀ ਆਪਸ਼ ਵਿਚ ਕਰਦੇ। ਕਈ ਵੇਰ ਉਹ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਲਈ ਰੋਟੀ ਮੰਗਣ ਇਕੱਠੇ ਜਾਂਦੇ।

''ਤੇਰਾ ਕੀ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਰੋਵਿੰਦ ?'' ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਣ ਜਾਂਦਿਆਂ ਇਕ ਵਾਤ ਪੁਛਿਆ, ''ਕੀ ਤੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਅਸੀ' ਕੁਝ ਅੱਗੇ ਗਏ ਹਾਂ ? ਕੀ ਅਸੀਂ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਪੂਜ ਰਏ ਹਾਂ ?''

ਕੋਵਿੰਦ ਨੇ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤਾ, ''ਅਸੀ' ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਜੇ ਸਿਖ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸਿਧਾਰਕ ਤੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਮਾਨਾ ਬਣੇ ਗਾ। ਤੂੰ ਹਰ ਯੋਗ-ਆਸਨ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਿਖ ਲਵਿਆ ਹੈ। ਬਜ਼ੁਰਕ ਸਮਾਨਿਆਂ ਨੇ ਕਈ ਵੇਰ ਤੋਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਦਿਨ ਤੂੰ ਪੂਜ਼ਯ ਪ੍ਰਤਸ਼ ਹੋਵੇਂ ਕਾ, ਸਿਧਾਰਥ :''

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਰਿਆ "ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰਾ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤਕ ਜੋ ਸਮਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਹੈ ਉਹੀ ਕੁਝ ਮੈਂ ਹਰ ਸਰਾਂ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਵੇਸ਼ਵਾ ਦੇ ਘਰ, ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਜੁਆਗੋਵੇ ਕੋਲੋਂ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਸੇਖ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿਖ ਸਕਦਾ ਸੀ।"

ਰੋਵਿੰਦ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਜਿਧਾਰਥ, ਠੱਠਾ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ'। ਭਲਾ ਤੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਹੋਣਾ, ਪ੍ਰਾਣਾਵਾਮ ਕਰਨਾ ਤੋਂ ਭੂਖ ਪੀੜ ਜਰਨਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਤਿਤ ਆਤਮਾਵਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਿਖ ਸਕਦਾ ਸੈੱ ?"

ਸਿਹਾਰਥ ਨੇ ਧੀਮੇ ਜੇਹੇ ਕਹਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹਿਆਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, "ਧਿਆਨ ਲਾਉਣਾ ਕੀ ਹੈ ? ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਣਾ ਕੀ ਹੈ ? ਵਰਤ ਰੱਖਣਾ ਕੀ ਹੈ ? ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪੇ ਤੋਂ ਦੱੜ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਇਹ ਆਪੇ ਦੇ ਦੁਖ ਤੋਂ ਬੋੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਭਾਜ ਹੈ । ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਤੇ ਭੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਘਟਾਉਣਾ ਹੈ । ਇਕ ਗੱਡਾ ਹੱਕਣ ਵਾਲਾ ਭੀ ਅਜੇਹੀ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਜਦ ਉਹ ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਰ ਚਾਉਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਪਿਆਲੇ ਜਾਂ ਨਾਰੀਅਲ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਵਲ ਆਰਜ਼ੀ ਨਸੇ ਲਈ । ਫੇਰ ਉਹ ਆਪੇ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸੀਵਨ ਪੀੜਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਉਹ ਭੀ ਖੇੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਚਾਉੜਾਂ ਦੀ ਸਰਾਫ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਪੀ ਸੇਂ ਕੇ ਉਹੀ ਕੁਝ ਲਭਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜਿਧਾਰਥ ਤੇ ਗੋਵਿੰਦ ਕੜੇ ਲੰਮੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਤੇ ਆਸਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਆਪੇ ਦੀ ਅਣਹੇਂ ਦ ਵਾਲੀ ਵਾਂ ਰਹਿ ਕੇ ਲੱਭਦੇ ਹਨ।"

ਕੋਵਿੰਦ ਨੇ ਕਰਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਿੰਦੇ ਹੋ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਜਦ ਇਹ

ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸਿਧਾਰਥ ਬੈਲ ਨਹੀਂ ਹੱਕਦਾ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸਮਾਨਾ ਸ਼ਰਾਬੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸ਼ਰਾਬੀ ਜ਼ਰੂਰ ਭਾਂਜ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਹਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਰਾਮ ਤੋਂ ਅਮਨ ਲੱਭ ਲੇਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਭਰਮ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਜਿਉਂ ਦਾ ਰਿਉਂ ਫੇਰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਵਾਂਡ ਹੀ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਆਣਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਉਹ ਕੁਝ ਗਿਆਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਬਰਦਾ, ਉਹ ਉਤਾਂਹ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ, ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।"

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਹਿਆ, "ਮੈ' ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਮੈ' ਕਦੇ ਸਰਾਈ ਨਹੀਂ ਰਹਿਆ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ, ਤਾਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ, ਆਸਨਾਂ ਤੇ ਸਮਾਧੀ ਪਿਛੇ ਕੇਵਲ ਬੋੜਾ ਜੇਹਾ ਹੀ ਆਰਾਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈ' ਗਿਆਨ ਤੋਂ, ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਇਤਨਾ ਹੀ ਦੂਰ ਹਾਂ ਜਿਤਨਾ ਗਰਭ ਦਾ ਬੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਵਿੰਦ ! ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਇਤਨਾ ਹੀ ਪਤਾ ਹੈ।"

ਇਕ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਜਦ ਸਿਧਾਰਥ ਤੋਂ ਗੋਵਿੰਦ ਜੰਗਲ ਛੱਡ ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂਆਂ ਲਈ ਮੰਗਣ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ, "ਹੋ ਗੋਵਿੰਦ! ਕੀ ਅਸੀਂ ਠੀਕ ਰਾਹ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ? ਕੀ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ? ਕੀ ਅਸੀਂ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੂਜ ਰਹੇ ਹਾਂ ? ਜਾਂ ਅਸੀਂ, ਜੋ ਗੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਚਣਾ ਲੱਚਦੇ ਸੀ, ਸਾਇਦ ਐਵੇਂ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹਾਂ ?"

ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਕਹਿਆ, ''ਅਸੀ' ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ ਹੈ, ਸਿਧਾਰਥ । ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਣਾ ਬਾਕੀ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਘੁੱਸ ਰਹੇ, ਅਸੀਂ ਉਤਾਂਹ ਉਠ ਫਹੇ ਹਾਂ । ਇਹ ਰਸਤਾ ਵਲੋਵੇਂ ਦਾਰ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਖੌਤੀਆਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਚੜ੍ਹ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ।"

ਸਿਧਾਰਬ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, "ਤੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਮਾਨ, ਸਤਕਾਰ

ਯੱਗ ਗੁਰੂ, ਦੀ ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਉਮਰ ਹੋਵੇਗੀ ?"

ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, "ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਸੱਠ

ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਹੋਵੇਗੀ।"
ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਉਹ ਸੱਠ ਜਾਲਾਂ ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਅੱਜੀਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਭੀ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਤ੍ਰੇ ਤੋਂ ਮੈਂ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਜੇਤੇ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਆਸਨ ਲਾਵਾਂਗੇ, ਵਰਤ ਰਖਾਂਗੇ ਤੇ ਸਮਾਧੀਆਂ ਲਾਵਾਂਗੇ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ, ਨ ਉਹ ਤੇ ਨ ਅਸੀਂ। ਗੋਵਿੰਦ, ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸਮਾਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਇਦ ਇਕ ਭੀ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਸਾਨੂੰ ਧਰਵਾਸਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਮਕਰ ਸਿਖਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਜਗੂਰੀ ਵਸਤ—ਨੀਕ ਰਾਹ—ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੇ।"

"ਅਜੇਹੇ ਰਿਆਨਕ ਸ਼ਬਦ ਨ ਕਹੋ, ਸਿਧਾਰਬ।" ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚੇਂ', ਇਤਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿਚੇਂ', ਬਹੁਤ ਤਪਸ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਯੁੱਕ ਸਮਾਨਿਆਂ ਵਿਚੇਂ', ਇਤਨੇ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਵਿਚੇਂ', ਅੰਤਰ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਵਿਕੇ ਹੋਇਆਂ ਵਿਚੇਂ', ਇਤਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਧੂਆਂ ਵਿਚੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਠੀਕ ਰਾਹ ਨਹੀਂ' ਲੱਗੇਗਾ ?"

ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਅਜੋਹੇ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਿਤਨਾ ਰੋਜ ਸੀ ਉਤਨਾ ਮਖੇਲ,

ਨਰਮ ਪਰ ਕੁਝ ਅਫਸੇਸ ਤੇ ਕੁਝ ਠੱਠੇ ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਕਹਿਆ, 'ਛੋਤੀ ਹੀ ਗੋਵਿੰਦ. ਤੇਰਾ ਮਿਤ ਸਮਾਨਿਆ ਦਾ ਰਾਹ, ਜਿਸ ਰਾਹ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਉਹ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਤ੍ਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ, ਛੱਡ ਜਾਏਗਾ । ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਪਿਆਸ ਹੈ, ਗੋਵਿੰਦ, ਤੋਂ ਇਸ ਲੰਮੇ ਸਮਾਨਾ ਰਾਹ ਤੇ ਇਹ ਘੱਟੀ ਨਹੀਂ । ਮੈਂ ਸਦਾ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪਿਆਸਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਸਦਾ ਸ਼ੈਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਆਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹਹਿਆਂ ਹਾਂ। ਸਾਲਾਂ ਬੱਧੀ ਮੈਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਸੁਆਲ ਕਰਦਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ, ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਪਵਿਤ੍ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਸੁਆਲ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ, ਕੋਵਿੰਦ, ਇਹ ਇਤਨਾ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ, ਇਤਨਾ ਹੀ ਚਤੁਰ ਤੋਂ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਮੈਂ ਗੈਂਡੇ ਤੇ ਲੰਗੂਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਆਲ ਕਰਦਾ । ਮੈਂ ਇਹ ਕੁਝ ਸਿਖਣ ਲਈ, ਗੋਵਿੰਦ, ਬਤਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘਾ ਲਇਆ ਹੈ ਤੇ ਅਜੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਇਹ ਕੋਵਲ ਇਹੀ ਗਿਆਨ ਹੈ—ਜੋ ਉਹ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਆਤਮਾ ਜੋ ਮੇਰੇ ਤੇ ਤੋਰੇ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਜੀਵ ਵਿਚ ਹੈ । ਮੌਰਾ ਇਸ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਬਝਦਾ ਜਾਂ ਰਹਿਆਂ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਧਾਰੀ ਪੂਰਸ਼ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਵੇਗੇ ਨਹੀਂ।"

ਰਿਸ ਤੇ ਗੋਵਿੰਦ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਹੋ, ਬਾਹਵਾਂ ਉੱਚੀਆਂ ਕਰਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ. 'ਸਿਧਾਰਥ, ਅਜੇਹੀਆਂ ਗੱਲ। ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਿਤ੍ਰ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਦਖਾਓ । ਸਚਮੁਚ ਤੁਸਾਡੇ ਸ਼ਬਦ ਮੈਨੂੰ ਦੁਖਾਂਦੇ ਹਨ । ਸੌਚੋਂ ! ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ' ਕਹਿੰਦੇ ਹੌ, ਕਿ ਕੋਈ ਸਿਖਿਆ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਅਰਦਾਸ਼ਾਂ ਤੇ ਪਾਠ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੋਏਗਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਸਤਕਾਰ ਤੇ ਸਮਾਨਿਆਂ ਦੀ ਪਾਵਨਤਾ ਦਾ ਕੀ ਹੋਏਗਾ ? ਸਿਧਾਰਥ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੀ ਵਿਅਰਥ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਪਵਿਤ੍ਰ ਕੀ ਹੋਏਗਾ, ਸੰਬਟ ਤੋਂ ਪੁੰਨ ਕੀ ਹੋਏਗਾ ?''

ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਲੌਕ ਗੁਣਗੁਣਾਇਆ, "ਉਹ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੂਧ ਮਨ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਲੈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਪਰਮ ਅਨੰਦ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿਧਾਰਥ ਚੁੱਪ ਸੀ । ਉਹ ਬੜਾ ਚਿਰ ਗੋਵਿੰਦ ਦੇ ਕਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਸੱਚਦਾ ਰਹਿਆਂ । ਹਾਂ ! ਉਸ ਸਿਰ ਤੁਕਾਈ ਖੜੇ, ਵਿਚਾਰਿਆ । ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਪਵਿਤ੍ਰ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ? ਬਾਕੀ ਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਾਂਭਿਆ ਕੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ? ਤੇ ਉਸ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ।

ਦੌਨਾਂ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨਿਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਰਲ ਕੇ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਿਆਂ ਤਿੰਨ ਕੂ ਵਰੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਜਦ ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਈਆਂ ਕੱਲੋਂ ਇਕ ਗੱਲ, ਇਕ ਖਬਰ ਸ਼ੁਣ –ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਗੌਤਮ, ਪ੍ਰਸਿਧ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ, ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੂਖਾਂ ਤੇ ਫਤਹ ਪਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ਤੇ ਆਵਾਗਾਉਣ ਦੇ ਗੋੜ ਨੂੰ ਖੜਾ ਕਰ ਚੁਕਾ ਹੈ; ਉਹ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਦਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਰਟਨ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ; ਉਸ ਪਾਸ ਕੋਈ ਧਨ, ਦੌਲਤ ਨਹੀਂ; ਘਰ ਤੋਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ । ਯੋਗੀ ਦਾ ਪੀਲਾ ਚੌਲਾ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਉਹ ਹੈ ਮਹਾਨ ਪੂਰਸ਼, ਉੱਚੀਆਂ ਭਵਾਂ ਵਾਲਾ, ਜਿਸ ਅੱਗੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੋ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਬੁਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਣਨਾ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਹ ਖ਼ਬਰ, ਇਹ ਅਫਵਾਰ ਇਹ ਕਥਾ ਸੂਣੀ ਗਈ ਤੋਂ ਏਥੇ ਓਵੇਂ ਅੱਛੇ ਫੈਲ ਗਈ । ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਸਮਾਨੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦਾ ਨਾਉਂ ਲਗਾਤਾਰ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਭੀ ਪੂਜਾ। ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬੂਰਾ ਕਹਿਆ, ਕਿਸੇ ਭਲਾ, ਕਿਸੇ ਸਲਾਹੁਤਾ ਕੀਤੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪਲੇਗ ਪੈਣ ਤੇ ਜਦ ਦੇਸ਼ ਵੈਚਾਨ ਹੋ ਰਹਿਆ ਹੋਵੇਂ ਤੋਂ ਇਕ ਅਫਵਾਹ, ਉਠ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲ ਜਾਏ, ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹ ਜਾਏ, ਕਿ ਇਕ ਪੂਰਸ ਹੈ ਜੋ ਬੜਾ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਬੋਲ ਤੇ ਫੂਕ ਦੁਖ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਦੇਣ ਲਈ ਜਿੱਧ ਹਨ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਲੋਕ ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਸ਼ੋਕਾ ਵੀ । ਬਹੁਤੇ ਤਾਂ ਤੁਰੰਤ ਅਜੇਹੋ ਸਿਆਣੇ ਤੇ ਦਿਆੜ੍ਹ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ; ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਕ ਕੁੱਲ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪੂਰਸ਼ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਬਾਰੇ ਅਫਵਾਹ, ਖੂਸ਼ੀ ਦੀ ਖ਼ਰਤ, ਜਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੌਲ ਗਈ । ਉਸਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੂਰਬ ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਹੈ, ਉਸ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਫੌਰ ਕਦੇ ਜੂਨਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮੁੜਨਾ, ਉਸ ਮੁੜ ਕਦੇ ਸਗੋਰ ਦੀ ਕੈਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ । ਖੜੀਆਂ ਅਨੰਖੀਆਂ ਤੇ ਬੇਇਤਬਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਉਸ ਚਮਤਕਾਰ ਦਿਖਾਏ ਸਨ, ਸ਼ੈਤਾਨ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾ ਲਈ ਸੀ, ਉਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਤੋਂ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਗੌਤਮ ਦੌਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਬੜੇ ਔਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਟੇ ਹਨ। ਉਹ ਯੱਗਾ ਤੇ ਬਲੀਆਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਗਿਆਨਹੀਨ ਹੈ; ਨ ਤਪ ਕਰਨੇ, ਨ ਆਸਨ ਲਾਉਣੇ ਤੇ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋਰ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਬਾਰੇ ਫੋਰ ਭੀ ਅਫਵਾਹਾਂ ਬੜੀਆਂ ਪਿੱਚ ਪਾਉ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਬਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਵੂ ਸੀ। ਦੁਨੀਆ ਰੋਗੀ ਸੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਔਖੀ ਸੀ ਤੇ ਇਥੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਆੜਾ ਦੀ ਝਲਕ ਸੀ, ਇਥੇ ਇਕ ਆਰਾਮ ਦੇਹ, ਹਲਕਾ ਤੇ ਆਸਾਂ ਭਰਿਆ ਸੁਨੇਹਾ ਸੀ। ਹਰ ਥਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਸੀ। ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਤੇ ਆਸ ਜਾਰ ਪਈ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ, ਹਰ ਯਾਤਰੀ ਜਾਂ ਓਪਰੇ ਦੀ, ਜੋ ਉਸ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਾਕ੍ਯਮੁਨੀ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਕੋਲ ਖਬਰ ਲਿਆਉਂ ਦਾ, ਉਸ ਦੀ ਉਹ ਬੜੀ ਆਉ ਭਗਤ ਕਰਦੇ।

ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸਮਾਨਿਆਂ, ਸਿਧਾਰਥ ਤੋਂ ਗੋਵਿੰਦ ਕੋਲ ਇਹ ਸਮਾਚਾਰ ਥੋੜੇ ਥੋੜੇ ਕਰਕੇ ਪੁੱਜੇ, ਪਰ ਹਰ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਗੱਲ ਵਿਚ ਆਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸ਼ੋਕਾ ਦੋਨੋਂ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ। ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਸਮਾਨਾ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਜਰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਮਾਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ । ਉਸ ਇਹ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਬੁੱਧ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲੇ ਤਪੱਸਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੋਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਫੇਰ ਔਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਸੌਸਾਰ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਾਣਨ ਲੱਗ ਪਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਕੱਲ ਗੌਤਮ ਲਈ ਕੋਈ ਸਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

"ਸਿਧਾਰਥ !" ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ ਆਪਣੇ ਮਿਤ_ੂ ਨੂੰ ਬਹਿਆ, "ਅੱਜ ਮੈਂ' ਪਿੰਡ

ਵਿਚ ਸ਼ਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਬ੍ਰਹਮਣ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦਾ ਨਿਊਤਾ ਦਿੱਤਾ। ਘਰ ਵਿਚ ਸ਼ਤਧ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਣ-ਪੁੜ੍ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਬ੍ਰੇਧ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਸ਼ੰਦੀ ! ਮੇਂ ਲਾਲਸਾ ਨਾਲ ਭਰ ਗੁਣਿਆ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੁਨੇਂ, ਤੂੰ ਤੇ ਮੈਂ. ਉਸ ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸੁਖਾਰਬਿੰਦ ਤੇਂ ਉਸ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨ ਤਕ ਜੀਵੀਏ। ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ ਕੀ ਅਸੀਂ ਉਧਰ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਕੇ ਤਾਂ ਕਿ ਬ੍ਰਾੱਧ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰ ਹੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਸੁਣੀਏ !"

ਜਿਧਾਰਥ ਨੇ ਰਹਿਆ, ''ਮੈ' ਹਮੇਸ਼ ਵੇਹੀ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਗੋਵਿੰਦ ਸਮਾਨਿਆਂ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੱਠ ਸੱਤਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਬੁਢੇ ਹੋਣ ਤਕ ਸਮਾਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਦਸ਼ੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਆਸਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅਭਿਆਸ ਕਵਨਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈ' ਗੋਵਿੰਦ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਥੋੜਾ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ! ਕਿੰਨਾ ਥੋੜਾ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ! ਪਿਆਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਤੂੰ ਹੁਣ ਵਿਕ ਨਵੇਂ ਪੱਥ ਤੇ ਚਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ' ਤੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨ ਲਈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ'।"

ਰੋਵਿੰਦ ਕਰਿਆ, "ਤੈਨੂੰ ਮੁਖੇਲ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੱਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਸਿਧਾਰਥ । ਪਰ ਕੀ ਤੂੰ ਲਾਲਸਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਨਣ ਦੀ ਚਾਹ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ? ਤੇ ਤੂੰ ਇਕ ਵੇਰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿਆ—ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਸਮਾਨਿਆਂ ਦੇ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਦਲਾਗਾ ?"

ਵੇਰ ਸਿਧਾਰਥ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਅਵਾਜ ਵਿਚ ਰੋਜ ਤੇ ਠੱਠੇ ਦੀ ਭਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਕਰਿਆ; "ਤ੍ਰੇ ਠੀਕ ਕਰਿਆ ਹੈ, ਗੋਵਿੰਦ। ਤ੍ਰੇ ਖੂਬ ਯਾਦ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਡੇਨੂੰ ਇਹ ਭੀ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਹੋਰ ਕੀ ਦਸਿਆ ਸੀ— ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ਾ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਵਿਚ ਬੇਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੋ ਕਈ ਹੈ। ਪਰ ਠੀਕ ਹੈ, ਵਾਹਵਾ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਮੈਂ ਇਹ ਠਵੇਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਟਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੱਕੇ ਹੀ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਫਲ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਰੱਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ।"

ਕੌਵਿੰਦ ਨੇ ਉੱਤੂ ਦਿਤਾ, ''ਮੈਂ' ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਮੰਨ ਗਇਆ ਹੈ'। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ, ਕਿ ਕੌਤਮ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਤੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕੌਮਤੀ ਫਲ ਦੇ ਭੇਂਦ ਨੂੰ ਚੱਖ ਸਕਿਆ ਹੈ'?''

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਚਲੱ, ਇਸ ਫਲ ਦਾ ਸ਼ੁਆਦ ਮਾਣੀਏ ਤੇ ਭਵਿਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੱਧ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰੀਏ, ਗੇਵਿੰਦ। ਇਹ ਫਲ, ਜਿਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਗੇਤਮ ਦੇ ਕ੍ਰਿਤਗਾਹ ਹਾਂ, ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਲਲਚਾ ਕੇ ਸਮਾਨਿਆਂ ਤੇ' ਦੂਹ ਲੈ ਕੁਤਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਅਜੇ ਹੋਰ ਤੇ ਚੰਗੇ ਫਲ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਬਰ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਕਰੀਏ ਤੇ ਵੰਘੀਏ।"

ਉਸੇ ਦਿਨ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸਿਰੋਮਣੀ ਸਮਾਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਡੇਟਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਸੁਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਸ਼ਹਮ ਨਾਲ ਜਜ਼ਰਕ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਬ੍ਰਿਧ ਪ੍ਰਤਸ਼ ਬੜਾ ਗੁੱਸੇ ਹੋਇਆ ਕਿ ਦੇਨੂੰ ਨੌਜਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਭ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਣਾਂ ਨੂੰ ਚੌਰਤੇ ਕਰਤੀ ਭਾੜ ਪਾਈ।

ਗ਼ੋਵਿੰਦ ਹੱਕਾ ਬੱਕਾ ਰਹਿ ਗੁਣਿਆ, ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਛੁੱਕਿੰਦ ਦੇ ਕੁੱਠਾ ਫੁੱਲ ਬੁੱਲ੍ਹ ਲਿਜਾ ਕੇ ਹੌਲੀ ਜੇਹੀ ਕਹਿਆ : "ਹੁਣ ਮੈ' ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਾਂਡਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਕੁੱਲਾ ਕੀ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ ਹੈ ।"

ਉਹ ਬਿਧ ਸਮਾਨੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਖੜੇ ਗੁਣਿਆ, ਮਨ ਨੂੰ ਇਕਾਰਟ ਡੀਡਾ, ਰਿਧ ਪ੍ਰਤਸ਼ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਇਕੋ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕੀਲ ਲਾਣਿਆ, (ਕੀਲ ਹੈ) ਹਿਪਨੋਟਾਈਜ ਕਰ, ਗੁੰਗਾ ਬਣਾ ਚਿਠਾ ਲਾਣਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਫੜਹ ਪਾ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਪ ਚਾਪ ਆਪਣੀ ਮਰਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੰਡਾ । ਬਿਧ ਪ੍ਰਤਸ਼ ਚੁਪ ਹੋ ਗੁਇਆ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕੀਆਂ, ਇਰਾਦਾ ਨਿਰਕਲ ਹੋ ਗੁਇਆਂ, ਬਾਹਵਾਂ ਹੇਠ ਲਮਕ ਪਈਆਂ; ਸਿਧਾਰਬ ਦੇ ਜਾਂਦੂ ਹੇਠ ਹੁਣ ਉਹ ਲਕਤੀ-ਹੀਣ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਮਨ ਨੇ ਸਮਾਨੇ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਫਰਹ ਪਾ ਲਈ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਪੁਰਿਆ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਆ ਗੁਣਿਆ ਸੀ। ਸੋ ਬ੍ਰਿਧ ਪੁਰਰ ਨੇ ਕਈ ਵੇਰ ਬੁਕ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ, ਅਸੀਰਵਾਦ ਦਿਤੀ ਤੇ ਸੋਹਣੇ ਸਫਰ ਲਈ ਬਬਲਾਉਂਦਿਆ ਸੂਚ ਦਿੱਛਾਵਾਂ ਤੇਣ ਕੀਤੀਆਂ। ਨੇਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ, ਮੌਤਵੀਂ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਦੋਨਾਂ ਉਸ ਕੋਲਾਂ ਵਿਫ਼ੜ ਤਰੇ।

ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਸਿਧਾਰਥ, ਜਿਤਨਾ ਕੁ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਤੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਧ ਸਮਾਨੇ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਔਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਹੈ, ਕਿ ਜੋ ਤੂੰ ਉਥੇ ਕੁਝ ਚਿਚ ਹੋਰ ਠਹਿਰਦਾ ਤਾਂ ਛੱਤੀ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਤੁਰਨਾ ਸਿਖ ਲੈੱਦਾ।"

"ਮੈਨੂੰ ਪਾਣੀ ਤੇ ਤ੍ਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ," ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਬੁੱਦੇ ਸਮਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਅਜੇਹੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਸਲੀ ਦੇ ਲੌਣ ਦੇ ।"

ਗੌਤਮ

ਸਵਾਬੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਚੁੱਧ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਹਰ ਸਵਾਣੀ ਯੋਤਮ ਦੇ ਚੂਪ ਚਾਪ ਮੰਗਣ ਵਾਲੇ ਦੇਲਿਆਂ ਦੇ ਭਿਖਿਆ ਦੇ ਕਾਸੇ ਭਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਕੇਤਮ ਦੀ ਮਨਭਾਉਂਦੀ ਰਹਿਣ ਦੀ ਬਾਂ ਜੇਤਾਵਨ ਹੁਖਾਂ ਦਾ ਝੁੱਡ ਸੀ, ਜੇ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਰਧਾਲੂ ਤੇ ਅਮੀਰ ਵਾਪਾਰੀ ਅਨਾਬਪਿੰਡਕਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰ ਫਰਿਆ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦੇਦ ਕਥਾ ਤੇ ਪੁਰਗਿਫ ਕਰਨ ਤੇ ਦਸ ਪਈ ਸੀ ਜੋ ਗੌਤਮ ਏਧਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਵਾਬੀ ਪੁਜਦਿਆਂ ਹੀ, ਪਹਿਲੇ ਘਰ ਦੇ ਦਰ ਸਾਹਮਣੇ ਦੂਪ ਚਾਪ ਖੜ੍ਹੇ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਦਿਆਂ ਨੂੰ ਝੱਬਦੇ ਭੋਜਨ ਭੇਟ ਹੋ ਗਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੋਜਨ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਭੋਜਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ :

"ਹੈ ਦੇਵੀ ! ਅਸੀਂ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਕਿਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਚੋਨੇਂ ਜੇਕਲ ਤੋਂ ਆਏ ਸਮਾਨੇ, ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਚਖ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਤੋਂ ਬਚਨ ਸਟਨ ਆਏ ਹਾਂ।"

ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੇ ਦਸਿਆ : "ਹੋ ਜੰਗਲ ਤੋਂ ਆਏ ਸਮਾਨਿਊ, ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਬਾਂ ਤੇ ਆ ਗਏ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੇ ਅਨਾਥਪਿੰਡਕਾ ਦੇ ਬਾਗ਼, ਜੰਤਾਵਨ ਵਿਖੇ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਰਾਤ ਉਥੇ ਕਟ ਸਕਦੇ ਹੈ। ਉਥੇ ਸਭ ਲਈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖਾਰ-ਬਿੰਦ ਤੋਂ ਬਚਨ ਸੁਣਨ ਲਈ ਪੁਜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਬਹੁਤ ਥਾਂ ਹੈ।"

ਫੇਰ ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਮਗਨ ਹੋ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਹਿਆ, "ਆਹ ! ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਣਿਕਾਣੇ ਪੂਜ ਗਏ ਹਾਂ। ਸਾਡਾ ਸਫਰ ਮੁਕ ਗਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਹੋ ਮਾਤਾ ! ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਦਸੇ ਕਿ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ? ਕੀ ਤੁਸ਼ਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ?"

ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੇ ਕਹਿਆ, ''ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵੇਰ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਵੇਗਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚੇ ਸ਼ਾਂਤ, ਪੀਲਾ ਚੁੱਲਾ ਪਾਈ ਲੰਘਦਿਆਂ, ਚੂਪ ਚਾਪ ਖੜੇ ਹੋਂ, ਭਿਖਿਆ ਲਈ ਕਰਮੰਡਲ ਘਰ। ਦੇ ਦੂਰਾਂ ਅਗੇ ਕਰਦਿਆਂ ਤੇ ਭਰੇ ਕਰਮੰਡਲ ਨਾਲ ਮੁੜਦਿਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹਨ।''

ਗੋਵਿੰਦ ਮੋਹਿਆ ਕਦਿਆ, ਸੁਣਦਾ ਗਇਆ। ਉਹ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸੁਆਰ ਕਰਨੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਤਾਵਨੀ ਕਰਵਾਈ ਕਿ ਜਾਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਚਲਦੇ ਬਣੇ। ਰਸਤਾ ਪੁਛਣ ਦੀ ਖਾਸ ਲੰਭ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਾਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੀਤਮ ਦੋ ਸਰਧਾਲੂ, ਯਾਤਰ ਤੇ ਭਿਕਸੂ ਜੇਤਾਵਨ ਦੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਰਾਤ ਪਈ ਉਥੇ ਪੁੱਜੇ। ਨਵੇਂ ਯਾਤਰੀ ਲਗਾਤਾਰ ਆ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਰ ਲੁਕਾਉਣ ਤੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਲਈ ਬੋਨਤੀਆਂ

ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਰਿਲਜ਼ੁਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰੱਖੀ ਸੀ । ਦੇਨੂੰ' ਸਮਾਨਿਆਂ ਨੇ, ਜੋ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਰਿੱਲੋਂ ਹੋਏ ਸਨ, ਛੇੜੀ ਤੋਂ ਸੇਖੇ ਠਹਿਰਣ ਲਈ ਥਾ ਲੱਭ ਲਈ ਤੇ ਸਵੇਹ ਹੁੰਦੇ ਤਬ ਉਥੇ ਇਕੋ ਰਹੇ ।

ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ, ਹਾਰ ਉਥੇ ਕਟਣ ਵਾਲਿਆਂ ਸਰਧਾਲੂਆਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਸਾਂ ਦੀ ਇਤਨੀਂ ਵਰੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਦੇਖ, ਉਹ ਰੱਕੇ ਬੱਕੇ ਰਹਿ ਗਏ । ਰਿਕਸੂ ਪੀਲੇਂ ਚੰਗੇ ਪਾਈ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਰੱਖਾਂ ਦੇ ਪੂੰਡਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਸਤਿਆਂ ਤੇ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ । ਇਥੇ ਉਥੇ ਉਹ ਰੁੱਖਾਂ ਹੇਠ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਸਗਨ ਜਾਂ ਉਤਸਾਹ ਕਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਭੁਝੇ ਬੇਠੇ ਸਨ । ਉਹ ਸੰਘਣੀ ਛਾਂ ਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਸ਼ਹਿਦ ਦੀਆਂ ਸੱਖੀਆਂ ਦੇ ਦਲਾ ਵਾਂਗ ਜਿਗਿਆਯੂਆਂ ਨਾਲ ਰਰਿਆ ਪਦਿਆਂ ਸੀ । ਬਹੁਤ ਗਿਕਸੂ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਖਿਆ ਦੇ ਕਾਜੇ ਲੈ, ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਭੌਜਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਛਈ ਜਾਂ ਚੁਕੇ ਸਨ । ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦਾ ਏਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਭੌਜਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਬੁੱਧ ਆਪ ਤੀ ਸਵੇਰੇ ਭਿਖਿਆ ਸੰਗਣ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਤ੍ਰਿਆ ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਝੰਟ ਪਛਾਣ ਲਦਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਬਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਗਾ ਕਰ ਕੇ ਦਿਖਾ ਦਿਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਉਹ ਥਾਂ ਫ਼ਡਦਿਆ ਵੇਖਿਆ; ਉਹ ਸਾਦਾ, ਬੇਗਕੂਰ, ਪੀਲੀ ਕਰਨੀ ਪਹਿਣੀ, ਡਿਖਿਆ ਦਾ ਕਾਜਾ ਵੜੀ ਜਾ ਰਹਿਆ ਸੀ।

"ਦੇਖੋ", ਸਿਧਾਰਬ ਨੇ ਧੀਮੇ ਜੇਹੇ ਗੋਵਿੰਦ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, "ਉਹ ਬੁੱਧ ਹੈ।" ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਪੀਲੀ ਕਫਨੀ ਵਾਲੇ ਭਿਕਰੂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਤਾਂਕਿਆ, ਜੇਹੜਾ ਹੋਰ ਸੈੱਕੜੇ ਰਿਕਸੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਝਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਝੱਟ ਉਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰ ਲਈ। ਹਾਂ ! ਇਹ ਉਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਭੁਰੋ । ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ ।

ਬੁੱਧ, ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਮਗਨ, ਚੁਪ ਚਾਪ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਚਲਦਾ ਰਹਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਂਤ ਰਿਹਰੇ ਤੇ ਨ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ ਤੇ ਨ ਅਰਸੰਸ਼ । ਉਸ ਦੇ ਸਨ ਅੰਦਰ ਖੇੜਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ । ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਮੁਸਕਰਾਰਟ ਰਹੀ, ਸ਼ਾਂਤ ਤੋਂ ਚੁਪ ਚਾਪ ਉਹ ਤੁਰਦਾ ਰੁਇਆ । ਉਹ ਚੋੜਾ ਪਾਈ ਵਿਲਕੁਲ ਦੂਸਰੇ ਭਿਕਸੂਆਂ ਵਾਂਟ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ, ਉਸ ਦਾ ਕਦਮ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤ ਨੀਵੀਂ-ਪਾਈ-ਤਕਣੀ, ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਲਮਕਦੇ ਹੱਥ, ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਹਰ ਉਂਗਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਕਾਰਦੀ ਸੀ, ਪ੍ਰਰਨਤਾ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਕੋਈ ਚੁੱਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਚੁਪ, ਨ ਘਟਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ ਤੋਂ ਅਖੇਡ ਸਾਂਤੀ ਦਾ ਲਿਸ਼ਕਾਰਾ ਪਾ ਰਹਿਆ ਸੀ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੌਤਮ ਭਿਖਿਆ ਲੈਣ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪੁੱਜਾ । ਦੌਹਾਂ ਸਮਾਨਿਆਂ ਨੇ, ਉਸ ਦੇ ਪੂਰਨ ਸ਼ਾਂਤ-ਵਰਤਾਉ ਤੇ ਰੂਪ ਦੀ ਅਡੋਲਤਾ ਤੋਂ , ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੂੰਦ, ਚਾਹ, ਖੋਟ, ਉਪਰਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ।

"ਅੱਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਤੋਂ' ਅਸੀਂ' ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਾਂਗੇ ।" ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਬਹਿਆ । ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉੱਤ੍ਰ ਨ ਦਿੱਤਾ । ਉਸਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਹੀਂ' ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਵੀਂ' ਸਿਖਿਆ ਨਹੀਂ' ਦੇਵੇਗਾ । ਉਹ ਤੋ ਗੋਵਿੰਦ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦੇਧਰੇ' ਓਧਰੇ' ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਰਾਹੀਂ' ਹੀ ਸਾਰ ਸੁਣ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਰ ਉਸ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਗੌਤਮ ਦਾ ਸਿਹ, ਉਸ ਦੇ ਮੌਦੇ, ਉਸ ਦੇ ਪੋਸ਼, ਉਸ ਦੀ ਅਡੇਲੜਾ, ਲਮਕਦੇ ਹੱਥ ਵੇਖੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਥ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਹਰ ਜੋੜ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਹ ਗੱਲ। ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਾਹ ਲੇਵਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਚਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਚਮੁਚ, ਇਹ ਪ੍ਰਤਸ਼, ਇਹ ਖੁੱਧ ਨਹੁੰਆਂ ਤਕ ਇਕ ਪਵਿਤ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਅੱਜ ਤਕ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤਸ਼ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਤਵਾਵਿਆ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤਸ਼ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਤਵਾਵਿਆ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤਸ਼ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ।

ਦੇਨੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪਿਛੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਗਏ ਤੋਂ ਚੁਪ ਚਾਪ ਮੁੜ ਆਏ। ਉਹ ਆਪ ਉਸ ਦਿਨ ਭੌਜਨ ਤੋਂ ਵਰਤ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੌਤਮ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਪਰਤਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ, ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਬੋਠਿਆਂ ਭੌਜਨ ਕਰਦੇ ਦੇਖਿਆ—ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਖਾਧਾ ਉਹ ਇਕ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਭੀ ਸੰਵੇਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਅੱਥ ਦੀ ਛਾ ਹੋਠ ਆਉਂਦੇ ਵੇਖਿਆ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ, ਜਦ ਕਰਮੀ ਘੱਟੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸੁਣਿਆ। ਸਭ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਹੋ ਇਹ ਗੇ ਪੂਰਨ, ਹੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਕੌਤਮ ਨੇ ਦੁਖਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਬਾਰਨ ਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਫ੍ਰਣਕਾਰਾ ਪਾਣ ਦਾ ਰਾਹ ਦੱਸਿਆ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪੀੜਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਦੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪੁਣਿਆ ਹੈ ਪਰ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਫ੍ਰਣਕਾਰਾ ਪਾਣ ਦਾ ਰਾਹ ਲੱਭ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜੇਹੜੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਦਸੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਹੈ।

ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ ਨਰਮ ਪਰ ਦ੍ਰਿਤ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ। ਚਾਰ ਸੰਸਟ-ਸਚਿਆਈਆਂ (ਮੁਖ ਸਿਹਾਂਤ) ਸਿਖਾਈਆਂ, ਅੱਠ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਰਾਹ 'ਅਸਟਾਂਗ ਮਾਰਗ' ਦਸਿਆ; ਧਾਰਜ ਨਾਲ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਦਹਰਾ ਦਹਰਾ ਕੇ ਆਮ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮਝਾਇਆ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਸੁੱਤਿਆਂ ਤਕ ਆਰਾਮ ਨਾਲ, ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਦਮਕਦੇ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਫੇਸ਼ਨੀ ਵਾਂਗ, ਵਿਜਲੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਆਵਾਜ਼ ਪੁਜਦੀ ਸੀ।

ਜਦ ਬੁੱਧ ਨੇ ਭੱਕ ਪਾਇਆ, ਅੱਗੇ ਹੀ ਰਾਡ ਪੈ ਚੁਣੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਯਾਤਰੂ ਅੱਗੇ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ-ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਬੋਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਧੁੱਧ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਹਿਆ; "ਰੂਸਾਂ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣੇ ਹਨ। ਆਉਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਫਲ ਜਾਉਂ। ਦੁਆਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰ ਦੇਵੇਂ, ਤੇ ਅਨੰਦ ਮਾਣੇ।"

ਸ਼ਰਮੀਲਾ ਗੋਵਿੰਦ ਭੀ ਅੱਛੇ ਵਧਿਆ ਤੇ ਉਸ ਕਹਿਆ, "ਮੈਂ' ਭੀ ਮਹਾਰਮਾ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਓਟ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।" ਉਸ ਬ੍ਰੱਧ ਸ਼ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰਲਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜੋ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਜ਼ਿੰਦੇ ਹੀ ਬੁੱਧ ਰਾਤ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਗਏ, ਗੇਵਿੰਦ ਸਿਧਾਰਥ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ ਤੋਂ ਛੜੀ ਚਾਹ ਨਾਲ ਕਹਿਆ, "ਸਿਧਾਰਥ ! ਮੰਗਾ ਕੋਈ ਭਾਵ ਤੇਨੂੰ ਖੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਨਹੀਂ । ਅਸਾਂ ਦੇਨਾਂ ਮੁਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਅਸਾਂ ਦੇਨਾਂ ਉਸ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣੇ ਹਨ। ਛੱਵਿੰਦ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਣਿਆ ਹੈ ਪਰ ਕੂੰ, ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਮਿਰੂ, ਇਕ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਪੰਧ ਤੇ ਨਹੀਂ ਤ੍ਰੇਰੰਗਾ ? ਕੂੰ ਦੇਰ ਕਰੇ'ਗਾ, ਕੀ ਗੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਉਛੀਕ

ਜਦ ਉਸ ਗੋਵਿੰਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣੇ ਤਾਂ ਸਿਧਾਤਰ ਸ਼੍ਰਬਹਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਨੀ ਦ ਵਿਦੇ ਜ਼ਰ ਉਸ ਗੋਵਿੰਦ ਦੇ ਸ਼ਰਦ ਸੁਣੇ ਤਾਂ ਸਿਧਾਤਰ ਸ਼੍ਰਬਹਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਨੀ ਦ ਵਿਦੇ ਜ਼ਰੂ ਹਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਗੋਵਿੰਦ ਦੇ ਮੂੰਹ ਬੱਲ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿਆਂ, ਫੇਰ ਜ਼ਰੂ ਗੀਹੇ ਜੇਰੇ ਹਰਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਚਾਜ ਮਸ਼ਬਰੀ ਰਹਿਤ ਸੀ, "ਮੰਤੇ ਮਿੜ੍ਹ ਭੀਵਿੰਦ ਤੂੰ ਜਦਮ ਪੁਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ; ਜ਼੍ਰੂੰ ਆਪਣਾ ਚਾਹ ਦੁਣ ਲਇਆ ਹੈ। ਛੁੱ ਦੁਮੇਸ਼ ਸੰਦਾ ਮਿੜ੍ਹ ਤੁਰਿਆ ਹੈ। ਗੋਵਿੰਦ ਤੂੰ ਹਮੇਸ਼ ਇਕ ਕਦਮ ਮੌਤੇ ਪਿਛੇ ਰਹਿਆ ਹੈ'। ਮੌਂ ਅਕਸਰ ਸੰਭਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਗੋਵਿੰਦ ਕਦੇ ਮੌਰੇ ਚਿਨਾ, ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਦਮ ਜੂਬੇਗਾ ਜੋ ਹੁਣ ਤ੍ਰੇਂ ਸ਼ਰੂ ਪੂਰਨ ਪੂਰਜ ਹੈ', ਗੂੰ ਆਪਣਾ ਚਾਹ ਦੁਣ ਲਇਆ ਹੈ। ਮੌਤੇ ਦੇਜਤ, ਤੂੰ ਅੱਤ ਤਕ ਇਸ ਤੋਂ ਹੂਰਨ ਪੂਰਜ ਹੈ', ਗੂੰ ਆਪਣਾ ਚਾਹ ਦੁਣ ਲਇਆ ਹੈ। ਮੌਤੇ ਦੇਜਤ, ਤੂੰ ਅੱਤ ਤਕ ਇਸ ਤੋਂ ਤੁਰਦਾ ਰਹੇ'। ਰੱਥ ਕਤੇ, ਤੇਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਰ ਹੋਵੇਂ।"

ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੋਵਿੰਦ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮਿਕ੍ਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਡ ਰਹਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ

ਵੋਣ ਲੱਗ ਪਇਆ।

"ਸਿਧਾਰਥ," ਉਸ ਨੇ ਵਸ਼ਕਦਿਆਂ ਪ੍ਰਕਾਰਿਆ ।

ਸ਼ਿਹਾਰਥ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, "ਗੋਵਿੰਦ, ਭੁੱਲੇ ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਸੁਣ ਛੁੱਧ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸ਼ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਹੈ'। ਤੂੰ ਘਰ ਬਾਰ, ਮਾਪੇ, ਮੁਲ-ਮੁੰਦ, ਮਲਕੀਅਤ, ਆਪਣੀ ਮਨ-ਮਰਜੀ, ਮਿਰ੍ਤਾ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹੀ ਕੁਝ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਏਹੀ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਦੀ ਚਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਤੂੰ ਆਪ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕੱਲ, ਛੋਵਿੰਦ ਮੈ' ਤੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਵੀਗਾ।"

ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮਿੜ੍ਹ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹੇ। ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਲਈ ਉਹ ਲੇਟੇ ਰਹੇ ਪਰ ਸੈਂ ਨ ਸਕੇ। ਕੋਵਿੰਦ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਪਣੇ ਮਿੜ੍ਹ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਲਾ ਕੇ ਪ੍ਰਫ਼ਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ੀ ਦੇ ਮਗਰ ਨਹੀਂ ਲਗੇਗਾ ? ਉਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਘਾਟਾ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ? ਪਰ ਹਰ ਵੇਰ ਸਿਧਾਰਧ ਗਲ ਪਲਣਾ ਦਿੰਦਾ, "ਗੋਵਿੰਦ, ਸਾਂਤ ਰਹੇ। ਮਹਾ-ਰਮਾ ਪ੍ਰਸ਼ਸ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘਾਟਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ?"

ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਕਸੂਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਬੁੱਧ ਦਾ ਇਕ ਚੋੜਾ, ਬਾਗ ਵਿਚ ਕੁਇਆ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਸਜਣਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀਲੇ ਚੌਰੀ ਪੁਆਏ ਜਾਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁਰਣੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਵਰਜ਼ ਦਸੇਂ ਜਾਣ। ਇਸ ਤੇ ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਕੀਤਾ, ਜਵਾਨੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਿੜ੍ਹ ਨੂੰ ਘੁਣ ਕੇ ਜਫੀ ਪਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਭਿਕਸੂ ਦਾ ਚੌਰਾ ਪਹਿਨ ਲੁਇਆ।

ਸਿਧਾਰਥ ਗੁੜ੍ਹੀਆਂ ਸੌਰਾਂ ਵਿਚ ਪਇਆ ਵਣ ਵਿਚ ਭੇ'ਦਾ ਰਹਿਆ ।

ਊਰੇ ਉਹ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਗ, ਗੱਤਮ ਨੂੰ ਮਿਲ ਪਇਆ। ਬੜੇ ਸਤਕਾਰ ਤੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ। ਬੁੱਧ ਦਾ ਰਿਹਰਾ ਚੰਗਿਆਈ ਹੋ ਸਾਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਦੇਖ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨਾਲ ਗਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ' ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ। ਚੁਪ ਚਾਪ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਆਗਿਆ ਬਖਸੀ। 20

ਮਿਧਾਰਥ ਤੋਂ ਕਰਿਆ, "ਮਹਾਰਾਜ । ਕਲ ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਅਦਝਤ ਉਹਦੇਜ਼ ਸੁਣਨ ਦੀ ਖੁਸੀ ਤੇ ਸਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ' ਆਪਣੇ ਮਿੜ੍ਹ ਨਾਲ ਬੜੀ ਉਹੇ' ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਤਨ ਆਵਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੌਤਾ ਮਿੜ੍ਹ ਆਪ ਜੀ ਕੋਲ ਹੀ ਬਹੁੰਗਾ। ਉਸ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਚੰਟ ਲੇ ਲਈ ਹੈ। ਮੌ' ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਮੁੜ ਨਵੇਂ' ਸਿਹਿਉਂ' ਜਾਰੀ ਰੱਖ ਹਰਿਆ ਹਾਂ।"

ਾਕਿਵੇਂ ਤੁਸਾਡਾ ਸੀਅ, " ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੇ ਸੁਸ਼ੀਲਤਾ ਸਹਿਤ ਸ਼ਹਿਆ।

'ਸੰਭੀ ਕੱਲ ਸਾਇਦ ਗੁੱਖੀ ਜੇਹੀ ਹੈ," ਸਿਧਾਤਬ ਕਹਿੰਦਾ ਗਇਆ, "ਪਰ ਮੈ* ਮਹਾਤਮਾਂ ਜੀ ਤਕ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਪ੍ਰਚਾਏ ਬਿਨਾ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਕੀ ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਅਵਾਰਾਜ ਮੈਨੂੰ ਉਡਾ ਜੇਹਾ ਹੋਰ ਸੁਣਲਗੇ।"

ਦੂਪ ਚਾਪ ਬੁੱਧ ਨੇ ਜਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਮਨਜੂਤੀ ਦੇ ਵਿਭੀ /

ਮਿਹਾਰਥ ਗੰਹਨਾ, "ਮਹਾਰਾਜ ! ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਇਕ ਗੱਲ ਲਈ, ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਸਤਰ ਹਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਸਪੱਸਟ ਤੇ ਸਾਬਤ ਹੈ ਚੂਕੀ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਸੇਸ਼ਾਰ ਨੂੰ ਵਿਕ ਸੰਪੂਰਟ, ਅਣਟ੍ਰੱਟੀ ਜੰਜੀਰ, ਅਟਲ ਮਾਲਾ, ਜੋ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਵਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ, ਦਰਜਾਉਂ ਦੇ ਹੈ। ਇਤਨਾ ਸਪੱਸਟ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਦਸਿਆ, ਨ ਹੀ ਵਦੇ ਵਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਤਰਦੀਦ ਨ ਹੋ ਸਕਣ ਦੇ ਦੇਗ ਨਾਲ ਸ਼-ਭਾਰਿਆ ਹੈ । ਨਿਸਰੇ, ਹਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਦਿਲ ਜਹੂਰ ਵਧੇਰੇ ਬੜਕੇਗਾ, ਜਦ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਝਾਤ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸੰਗ ਤੇ ਦੇਵਰਿਆ ਦੀ ਅਕੰਨਤੀ ਵਿਣਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੋਂ ਸੰਫ਼ਠਨ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ, ਕਿਨਾ ਕਿਸੇ ਤਹੁਣੀ ਦੇ, ਪੂਰਾ ਨਿਰਮਲ, ਦੇਵੇਡਾ। ਵਾਵੇਂ ਇਹ ਚੋੜੀ ਹੈ ਜਾਂ ਭੌੜੀ, ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੀੜਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ਭਾਵੇਂ' ਇਹ ਮਿਦਿਆ ਹੈ—ਸਾਇਦ ਇਹ ਦੱਛੀ ਭਾਵੀ ਗੱਲ ਭੀ ਨਹੀਂ—ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਸਾਰੀਆ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਜੱਤ; ਇਕੋ ਨਦੀ ਚੋਂ', ਕਾਰਨ ਦੇ ਇਕੋ ਕਾਨੂੰਨ ਚੋ', ਜਨਮ ਮਰਨ ਚੋ', ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਨੂੰ ਜੱਵੀ ਵਿਚ ਲੈਣਾ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਉੱਤ ਉਪਦੇਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਦਮਕਦੇ ਹਨ। ਹੈ ਪੂਰਨ ਪੂਰਪ ! ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਕਬਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਏਕਤਾ ਤੋਂ ਨਿਆਇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਕ ਵਾ ਤੇ ਵੱਟਾ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜੇਹੀ ਰੁੱਤ ਧਾਣੀ' ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਕੁਝ ਅਸੰਗ, ਕੁਝ ਨਵੀਨ, ਕੁਝ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨ ਹੀ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਾਬਤ ਬੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੇਂਦੀ ਹੈ; ਇਹ ਹੈ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਹਣ ਤੇ ਸੰਖਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪ ਸੀ ਦੀ ਵਿਲਾਸਦੀ। ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਖੰਘੇ, ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਬੁੱਤ ਨਾਲ ਹੀ, ਅਰਿਹਾਨੀ ਤੇ ਨੰਮਾਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਵੇਰ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜ । ਜੋ ਜਾਂ दिय केला वरा सा दिया वरहा ।"

ਛੱਤਮ ਚੂਚ ਭਰਬੇ ਚਿਣਾ ਹਿੱਲੇ ਵਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦੇ ਚਹੈ। ਹੁਣ ਮਹਾਰਸਾ ਜੀ ਕਾਰਣੀ ਮਿਤਰ ਭਵੀਂ, ਸ਼ੂਬੀਲ ਤੋਂ ਸਾਫ ਆਦਾਸ਼ ਵਿਚ ਬੰਲੇ, ''ਤੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਮੇਂ ਖਿਆਨ ਨਾਲ ਵਵੇਂ ਹਨ, ਹੈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੜ੍ਹ, ਤੋਂ ਇਹ ਸਲਾਘਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਕਿ ਤੂੰ ਦਿਨ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਬੁੱਘੀ ਦੀ ਗਰ ਯੀਡੀ ਹੈ। ਵੱਤਰਣੀ ਭਾਲੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਦੇਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਚੇ। ਮੈਂ ਰੈਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਹਨ ਦੇਵਾਂ, ਜੋ ਤੋਂ ਫਿਆਨ ਦਾ ਪਿਆਸਾ ਹੈ", ਘਨੀਆਂ ਗਾਵਾ ਹੋ ਸਥਦਾ ਹੈ ਦਲੋਵਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ'। ਬਾਦਾ ਬੰਦੀ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਤਖਦੀਆਂ, ਉਹ ਮੰਹਣੀਆਂ ਹੋਣ ਜਾਂ ਜਸੰਗਣੀਆਂ, ਚਾਹੁਰ ਜਾਂ ਮੁਰਖਰਾ ਭਰੀਆਂ, ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਫਣਾ ਜਾ ਨੁਕਤਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਪਦੇਸ਼, ਜੋ ਤੂੰ ਸੁਣੇ ਹਨ, ਮੋਈ ਵਾਇ ਲਹੀ" ਕੇ ਨ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਂ ਦੇ ਪਿਆਸਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ ਇਸ ਦਾ ਮਨੌਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਕਾਨਾ ਵਿਲਬੁਲ ਨਿਆਰਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਹੈ ਦੁਖਾਂ ਹੈ' ਮੁਕੜੀ ਪਾਉਣਾ । ਇਹ ਹੈ ਜੋ ਛੱਤਮ ਸਿਖਾਉਂ ਦਾ ਹੈ, ਫੋਰ

तप हती'।"

''ਰੇ ਮਹਾਨ ਪੂਰਬ [ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਫੁੱਸੇ ਨ ਹੁੰਦਾ", ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਮੇ' ਆਪ ਜੀ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਭਗਬੇ ਵਿਚ ਪੌਣ ਵਾਲੀ ਭੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਵਰਮਾਣਾ ਸੰਤ ਹੈ ਕਿ ਰਾਵਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜੋ ਆਫਿਆ ਹੱਕੇ ਤਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਫੱਲ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ' ਇਕ ਫ਼ਿਲ ਭਰ ਲਈ ਭੀ ਆਪ ਜੀ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਨ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬ੍ਰੱਥ ਹੋਣ ਤੇ, ਜੋ ਉਸ ਉਚ ਚੋਣੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਟੀਹੇ ਤੇ ਪੂਜ - ਚੁੜੇ -ਹਨ, ਜਿਥੇ ਕਈ ਹਜਾਰਾ ਬ੍ਰਾਬਮਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਜਣ ਲਈ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਹ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੂਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੌੜ ਨਾਲ, ਸੰਦਾਂ, ਤੁਪੱਸਿਆ, ਫਿਆਨ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਰਾਨਟ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਉਪਦੌਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਿਖਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਮੋਹਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਪਦੇਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ । ਮਹਾਰਾਜ । ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੀ ਸਬਦਾ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਜੀ ਨਹੀਂ ਦਸ ਸਕਦੇ ਕਿ 'ਸੰਮ ਸੰਦਰ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਧਵਾ ਅੰਦਰ ਚਾਨਣ ਹੱਣ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸੀ ਅਨੁਭਵ ਸ਼ੀਤਾ ਸੀ। ਹੌਂਸ਼ਨ ਸ਼ੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਝ ਹੈ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਝ ਸਿਖਾਉਂ ਦੇ ਹਨ—ਿਕਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧਾ ਸੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣਾ ਹੈ, ਸ਼ੌਤਾਨ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਰ ਰੰਚਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਪੰਸਟ, ਯੋਗ ਵਰਮਾਨ ਵਿਚ ਕੀ ਉਹ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜ ਆਪ ਨੇ ਭਜਰਬਾ ਕੀਤਾ ਸੀ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਚੋਂ' ਆਪ । ਜਦ ਐੱ' ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦੁਰਮਾਨ ਸੁਣੇ ਸਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਸੰਚਿਆਂ ਤੇ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਮੈਂ' ਆਪਣੇ ਫਾਹ ਜਾ ਰਹਿਆਂ ਹਾਂ—ਹੋਰ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਸਿਖਿਆ ਜਾਂ ਸਿਖਾਂਤ ਸ਼ਚਣ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੇ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਹੋਰ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ', ਪਰ ਸਾਰੀਆਂ ਫਿਲਾਸਰੀਆਂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਕਰੂ ਛੋਟ ਕੇ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤੇ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਪ੍ਰਸ ਜਾਣ ਲਈ—ਜਾ ਮਰ ਜਾਣ ਲਈ। ਪਰ ਇਹ ਸੂਭਾਗਾ ਦਿਨ, ਤੇ ਇਹ ਸੁਹਾਉਣੀ ਘੜੀ,ਮਹਾਰਾਜ, ਬਹੁਤ ਵੱਟ ਯਾਦ ਸ਼ਟਾੜਾ, ਜਦ ਮੇਰੀ≈ਾ ਅੱਖਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹਨ।"

ਸ਼ੁੱਧ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਹੋ ਭਈਆਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਵਨਾਹੀਨ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਮਨ

ਦੀ ਵਿਕਾਗਵਤਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਸਦੀ ਸੀ ।

ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਗ ਨੇ ਹੋਲੇ ਜੋਹੇ ਕਹਿਆ, 'ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਭੌਰੀਆ ਦਲੀਆ ਰਸ਼ਬ ਰਹੀ'। ਇੱਕ ਹੀ ਹੋਏ ਕਿ ਬ੍ਰੇਆਪਣੇ ਟੀਏ ਤੇ ਪੂਸ ਜਾਵੇ'। ਦਰ ਇਹ ਦਸ਼ ਸੀ ਬੂੰ ਮੇਰੇ ਗੁਣਮੁਖ ਪ੍ਰਦਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਕਰ ਦੇਖੀ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਬਹੁਤ ਵੀਰ ਜਿਲ੍ਹਾ ਇਹ ਉਹਦੇਸ਼ ਮੰਨਣ ਦੀ ਸਪ੍ਰੀ ਚੁੱਕੀ ਹੈ? ਹੋ ਚੂਰੇ ਆਏ ਸਮਾਨਾ, ਕੀ ਭੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾ ਸਾਹਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਦੇਵਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਛੱਡ ਸੰਸਾਰਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਸਨ

ਤਰੇਗਾਂ ਰਿਚ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਜਾਵਣ ?"

"ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਦੇ ਫਰਿਆ ਭੀ ਨਹੀਂ" ਸਿਧਾਰਥ ਓਜ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ "ਰੱਥ ਕਰੇ। ਸਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਣ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਜਣ। ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਾਂਦਣਾ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਂਚਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪਸੰਦ ਕਰਾਂਗਾ ਤੇ ਰੱਚ ਕਰਾਂਗਾ। ਅਸੀਂ ਸਮਾਨੇ, ਮਹਾਰਾਜ, ਆਪੇ ਤੋਂ ਫੁਟਕਾਰਾ ਲੱਭਦੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੋਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਉਗੇ ਉਤੇ ਹੀ ਅਜੇਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧੰਖਾ ਦੇ ਹਹਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਧਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਆਪਾ' ਲਗਾਤਾਰ ਜੀਉਂਦਾ ਤੇ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਫੁਰਮਾਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਓਟ ਵਿਚ, ਆਪ ਜੀ ਤੇ ਭਿਕਸੂਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰੋਣੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਵੱਟ ਜਾਂਦਾ।"

ਬੋੜਾ ਮੁਸਕਰਾਉ'ਦੇ, ਬੇਚੋਨ ਨ ਹੋ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਦਮਕ ਤੇ ਮਿੜ੍ਹਤਾ ਭਾਵ ਪਰ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਬੁੱਧ ਨੇ ਪਤਦੇਸ਼ੀ ਵਲ ਤਕਿਆ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦਿਸ਼ਾਹੇ ਨਾਲ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ।

ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਓ, ਸਮਾਨੇ, ਤੂੰ ਚਤੁਰ ਹੈ' । ਤੂੰ ਚਤੁਰਾਈ ਨਾਲ ਗੱਲਾ ਕਰਨੀਆਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ', ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰਾ ਪਰ ਖ਼ਰਤਦਾਰ ! ਵਧੇਰੇ ਚਤੁਰਾਈ ਤੋਂ' ਬਚ ਕੈ ਰਹਿਣਾ ।"

ਬੁੱਧ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਤੇ ਬੋੜੀ ਮੁਕਕਤਾਰਟ ਹਮੇਸ਼ ਲਈ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਅਮਿਟ ਛਾਪ ਲਾ ਗਈ ।

ਮੇਂ ਕਦੇ, ਕਿਸੇ ਪੂਰਸ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੱਕਦੇ, ਮੁਸਫਤਾਂਦੇ, ਬੰਠਦੇ ਤੇ ਤੁਰਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ, ਉਸ ਸੋਚਿਆ। ਮੇਂ ਭੀ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਇਸੇ ਤਹ੍ਹਾਂ ਤੱਕਾਂ, ਮੁਸਕਰਾਵਾਂ, ਬੇਠਾਂ ਤੇ ਤੁਰਾਂ—ਇਤਨਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ, ਸੁਯੋਗ, ਸੰਜਮ ਵਿਚ, ਖਤਾ, ਨਿਜ਼ਕਪਟ, ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਤੇ ਭੇਦ ਚਰਿਆਂ। ਜਦ ਕਿਸੇ 'ਆਪੇ' ਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾ ਲਈ ਹੋਵੇਂ ਤਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਅਜੇਹਾ ਦੇਖ ਤੇ ਤੁਰਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਭੀ ਆਪੇ ਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾਵਾਂਗਾ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸੱਚਿਆ, ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪ੍ਰਤਸ਼ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਸ ਅਗੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਰੂਰ ਝੁੜੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤਸ਼ ਅਗੇ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਜਦ ਇਸ ਪ੍ਰਤਸ਼ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਖਿਚ ਸਕੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੱਟੀ ਹੋਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਖਿਚ ਸਕੇਗਾ।

ਬੁੱਧ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲਇਆ ਹੈ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸੰਚਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਲੁੱਟ ਲਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧ ਮੁੱਲ ਦਾ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਮੇਤਾ ਮਿਤ੍ ਖੋਹ ਲਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ; ਉਹ ਮੈਰਾ ਪਰਫਾਵਾਂ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਗੌਤਮ ਦਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ, ਉਸ ਨੇ ਸ੍ਵੇ-ਸੋਭੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਜਾਗਰਤੀ

ਜਦ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦਾ ਭੁੰਡ ਛਡਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਰਖ, ਬੁੱਹ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ, ਗੋਵਿੰਦ ਰਹਿ ਗਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਅਨੁਵਦ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਗੇ ਆਪਣਾ ਪਿਛਲਾ ਜੀਵਨ ਉਥੇ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਆਦਿਆ ਹੈ। ਹੋਣੀ ਹੋਲੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਤੁਰਿਆ ਗਇਆ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਹੀ ਇਆਲ ਭਰਿਆ ਰਹਿਆ। ਉਸ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਸੰਚ ਵੀਚਾਰ ਕੀਤੀ, ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਬਿਆਲ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬੂ ਨੇ ਪਾ ਲਵਿਆ। ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਨੁਕਤੇ ਤੇ ਪੂਜਾ, ਜਿਥੇ ਉਸ 'ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਪ੍ਰਭੀਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸੱਚਣਾ ਹੀ ਹੈ, ਤੇ ਕੇਵਲ ਸੌਚ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਖਿਆਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੇ ਹਨ, ਫੇਰ ਚਵਾਚਦੇ ਨਹੀਂ ਸਕੰ' ਪੱਕਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੱਚੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਿਧਾਰਕ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਬੜੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਸੌਚਾਂ ਵਿਚ ਪਟਿਆ ਰਹਿਆ। ਉਸ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਜਵਾਨ ਨੱਢਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿਆ, ਉਹ ਹੁਣ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਝੀ ਆਈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਘ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਕੁੰਜ ਤਜਣ ਵਾਂਗ ਕੁਝ ਉਤਾਰ ਕੇ ਛੱਡ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਾਂ ਕੁਝ ਗਵਾਰ ਕਾਇਆ, ਕੁਝ ਜੇ ਸਾਰੀ ਜਵਾਨੀ ਤੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਹ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੀ ਗੁਰੂ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਨਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ। ਉਹ ਅਖੀਰਲਾ ਗੁਰੂ ਡੀ ਛੱਡ ਆਇਆ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਢੱਡਾ ਗਿਆਨਵਾਨ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ ਗੁਰੂ, ਬੁੱਧ। ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਪਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੰਚਵਾਨ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਤੁਰਦਾ ਗਇਆ, ਤੇ ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ : ਉਹ ਕੀ ਹੈ ਜੋ ਤੂੰ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ' ਸਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੌ' ' ਰਾਵੇ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਤੇਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ, ਉਹ ਕੀ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਤੇਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕੇ ? ਤੇ ਉਸ ਸੋਚਿਆ : ਇਹ ਸੀ ''ਆਪਾ''—ਜਿਸ ਦਾ ਸੁਭਾਉ, ਬਣਾਵਟ ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਮੈ' ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ । ਮੈ' ਆਪੇ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ ਪਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਇਜ ਨੂੰ ਜਿਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਪਰ ਜਿੱਤ ਨ ਸਕਿਆ ਕੇਵਲ ਧੋਖਾ ਹੀ ਦੇ ਸਕਿਆ, ਕੇਵਲ ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਫੱਜ ਸਕਿਆ, ਕੇਵਲ ਇਸ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਿਆ । ਸੱਚ ਹੈ, ਸੈਸਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੱਲ ਨੇ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਇਤਨੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮੱਲੀ ਜਿਤਨੀ ਆਪੇ ਨੇ । ਇਸ ਧੁਵਾਰਤ ਨੇ, ਕਿ ਮੈ' ਜੀਉਂਦਾ ਹਾਂ, ਮੈ' ਇਕ ਹਾਂ ਤੇ ਅੱਡਰਾ ਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲਾਂ ਵੱਖਰਾ, ਕਿ ਮੈ' ਸਿਧਾਰਥ ਹਾਂ; ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮੈ' ਆਪਣੇ ਆਪ, ਸਿਧਾਰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ।

ਸੰਚਵਾਨ, ਇਸ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਜਾਂਦਾ ਇਕ

ਵਮ ਬੁਧ ਵਾਧ ਖ਼ੜਾ ਹੈ ਫ਼ਇਆ, ਤੋਂ ਇਸ ਤੋਂ ਫ਼ੇਰ ਪਿਆਲ ਹੁਰੇਹ ਉਪਜ ਪੁਦਿਆ। ਵਿਚ ਜੀ : ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਕਿਉਂ ਸੰਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ; ਕਿਉਂ-ਜਿਹਾਰਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ੀ ਤਰਿਆ ਹੈ ਦਾ ਸਾਹਲ ਦਿਕ ਹੀ ਹੈ— ਕੈਵਲ ਇਕੋ ਵਿਕ ਦੀ ਕਿ ਸੇ' ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ' ਡਗਦਾ ਸਾਂ, ਸੇ' ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ' ਦਰ ਜ਼ੰਜਦਾ ਸਾਂ, ਮੈਂ' ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਆਤਮਾਂ ਚੱਜਦਾ ਸਾਂ, ਮੈਂ' ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ **ਬਰਬਾਰ** ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਜਾਂ, ਆਪੇ ਤਾਂ ਦੂਰ ਹੋਵਣ ਲਈ, ਅਣਜਾਣੇ ਅੰਤਰ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਬਾਦਰ. ਆਤਮਾ, ਪ੍ਰਾਣ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰੀ ਪੂਰਨ ਨੂੰ ਸੱਭਣ ਲਈ। ਪਰ ਇਹ ਯੂਚ ਕਰਦਿਆਂ ਮੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ।

ਜ਼ਿਹਾਰਥ ਨੇ ਉਪਰ ਤੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਦੇਖਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਰਟ ਦੇਤ ਲਈ, ਤੇ ਜਾਰੇ ਸਰੀਤ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਸੂਚਨੇ ਦੇ ਟ੍ਰਟਰ ਤੋਂ* ਜਾਗਰਤੀ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸਪਰਸਤਾ ਵੇਲ ਗਈ। ਤੁਰੰਤ ਉਹ ਅੱਛੇ ਤੁਰ ਪੁਣਿਆ, ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ, ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਵਾਗ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਤਾ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਅੱਕੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।

24

ਹਾਂ | ਉਸ ਲੰਮੇ ਸਾਰ ਲੈ'ਵਿਆਂ ਸੋਚਿਆ, ਮੈਂ' ਹੁਣ ਹੋਰ ਸਿਧਾਰਥ ਤੇ' ਬਚਣ ਜਈ ਫੋਰਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਾਫ਼ਾ । ਮੈਂ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਸੰਸਾਹ ਦੇ ਦੂਖਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸੰਚਾਂਕਾ । ਮੈਂ ਟੋਟੇ ਭੁੱਜੇ ਦੇਲਿਆ ਪਿਛੇ ਭੇਦ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਿਕਾਤਾਰਾ ਤੇ ਨੂੰ ਹੀ ਬਰਵਾਦ ਕਰਾਂਕਾ । ਮੈਂ' ਹੋਰ ਯੋਗ-ਦੇਦ, ਅਬਰ ਦੇਦ ਜਾਂ ਰੂਪ ਜਾਂ ਹੋਰ ਉਪਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ' ਵਾਰਾਂਗਾ । ਮੈਂ' ਆਪਣੀ ਆਪ ਤੋਂ' ਸਿਖਾਂਗਾ, ਆਪਣਾ ਚੋਲਾ ਆਪ ਸ਼ਣਾਰਾ: ਜਿਹਾਦਥ ਦਾ ਭੇਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤਾਂ ਸਿਘਾਰਾ ।

ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਵੇਖਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਤਕ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਸੇਹਣਾ ਹੈ, ਨਿਰਾਲਾ ਤੇ ਭੇਦਾ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਨੀਲਾ, ਇਥੇ ਪੀਲਾ, ਇਥੇ ਹਰਾ, ਅਕਮਾਨ ਤੋਂ ਦਰਿਆ, ਜੰਗਲ ਤੋਂ ਪਹਾੜ, ਸਭ ਕੁਝ ਸੰਹਣਾ, ਸਭ ਕੁਝ ਬੇਦ ਭਰਿਆ ਤੋਂ ਜਾਂਦ ਦਾ ਅਸਰ ਵੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ ਉਹ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਰਾਹ ਵੱਲ ਜ਼ਾਤਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸਿਧਾਰਥ । ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ, ਇਹ ਸਭ ਪੀਲਾ ਤੇ ਨੀਲਾ, ਦਰਿਆ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰ, ਕਿਹਾਰਥ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਲੰਘੀ ਸਨ। ਇਹ ਹੋਰ 'ਮਾਰ' ਦਾ ਜਾਂਦੂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਾਇਆ ਦਾ ਪਰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਹੁਣ ਰੋਹ ਬੋਅਰਥ ਵਸਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਰੰਗ ਹੁਣ ਇਤਗਾਕੀਆ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਗੁੜ੍ਹੀ ਸੰਚ ਵਾਲੇ ਬਾਰਮਣ ਜੋ ਏਕਤਾ ਲੱਭਦੇ ਸਨ ਇਸ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਰੰਗ ਬਰੇਗ ਤੋਂ ਘਿਟਾ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਦਰਿਆ ਦਰਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਓਮ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਗੁਪਤ ਤੌਰ ਤੋਂ ਆਸਮਾਨ ਤੋਂ ਦੁਤਿਆ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵੀ । ਇਹ ਗੁਦਰਤ ਦੇ ਹੁਨਰ ਹਨ । ਗੁਦਰਤ ਦੀ ਚਾਹ ਹੈ ਕਿ ਪੀਲੇ ਤੇ ਨੀਲੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਜੰਗਲ—ਤੇ ਇਥੇ ਸਿਧਾਰਥ । ਭਾਵ ਤੇ ਸਚਾਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਕਿਧਰੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਲੁਕੇ ਹੋਏ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹਨ।

ਕਾਰਲੀ ਕਾਰਲੀ ਤੁਰਦਿਆਂ ਉਸ ਸੰਚਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਰਨਾ ਬੋਲਾ ਤੇ ਮੁਰਖ ਫ਼ਰਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਕੋਈ ਕੁਝ ਖੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਹ ਮੁਤਾਲਿਆ ਬਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ,

ा पुत्र है जियत व भारतम चिंदा वे पिटा करों वृक्ष के पूर्व है हैंछ, ਜ਼ਿਤਗ਼ਮੀਆਂ ਹੈ ਨਿਜ਼ਾਰੇ ਘੋਟੀ ਕੀਤ ਕੇ ਨਹੀਂ' ਪ੍ਰਕਾਰਦਾ, ਸਤਾਂ' ਹਰ ਅੱਦਰ ਨੂੰ ਉਹ ਪੜ੍ਹਦਾ ਨ ਅਗਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਮੈਂ', ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਤਕ ਤੋ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁਰਾਉ ਤੇ ਅਗਲੀਅਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਰ ਪੜ੍ਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅੱਖਰਾ ਤੇ ਲੜਾ ਮਾਰਾ ਤੇ' ਨਰਗਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹੀ ਸੰਚਦਾ ਰਹਿਆ। ਮੈਂ' ਤੂਪਾ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਢੱਲ ਅਤਿਦਾ ਰਹਿਆ, ਮੈਂ' ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੈ। ਜੀਫ਼ ਦੇ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਸੰਜੱਠੀ ਗੱਲ ਹੀ। ਸੰਦਵਾ ਰਹਿਆ । ਹੁਣ ਇਹ ਖੁਤਮ ਹੈ ਗੁਇਆ ਹੈ, ਮੈਂ* ਜਾਬ ਪੁਇਆ ਹਾਂ । ਮੈਂ* ਠੀਕ ਜਾਫ ਪੁਇਆ ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੱਜ ਹੀ ਪੂਨਰ ਜਨਮ ਲਵਿਆ ਹੈ।

ਜਦ ਇਹ ਖਿਆਲ ਜਿਧਾਰਥ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੁਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਦਸ ਦੂਪ ਖੜਾ ਹੈ

ਗੁਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸੰਘ ਪੁਟਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਝਣ ਪਣ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਭੀ ਸਪੱਸ਼ਣ ਹੋ ਕੁਇਆ, ਕਿ ਜੋ ਉਸ ਵਾਣ ਜਾਣਿਆ ਪੁਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਵਾਂ ਜੈਮਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਚੁਰੂਈ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਊਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੇ। ਜਦ ਉਸ ਸਵੇਰੇ ਜੰਤਾਵਨ, ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਡੇਡਾ, ਫਤਿਆ ਸੀ, ਓਦੇ' ਉਹ ਜਾਗ ਗੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਅੱਗੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਰਾਹ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਚਾਹ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਸਾਲਾ ਦੇ ਯੋਗ-ਅਭਿਆਸ ਪਿਛੇ ਘਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਵਲ ਮੁੜੇਗਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦ ਉਹ ਚੁਪ ਖਤੇਤਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਸੱਖ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਵੀ ਆਇਆ ਸੀ; ਪਰ ਮੈ' ਜੋ ਕੁਝ ਸਾਂ ਹੁਣ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਹੁਣ ਲੱਗੀ ਨਹੀਂ, ਪਰੰਚਤ ਨਹੀਂ ਤੋ ਨ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਾਂ, ਫੋਰ ਮੈਂ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬੱਲ ਕੀ ਕਰਾੜਾ । ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਟ। ? ਬਲੀ ਦੇਵਾਂ ? ਰੂਪ ਕਰਾਂ ? ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮੁੱਚ ਫੁਣਿਆ ਹੈ।

ਸਿਧਾਰਥ ਚੂਪ ਪੜ੍ਹਾ ਸੀ ਤੋਂ ਇਕ ਨਿਸਖ ਭਰ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨੌਥ ਜੋਹੀ ਜਾਪੀ । ਜਦ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤਨਾ ਇਕੱਲਾ ਸੀ ਤਾਂ ਛੱਟੇ ਜਾਨਵਰ, ਖੰਡੀ ਜਾ ਸਹੇ ਵਾਗ ਅੰਦਰੇ ਕਿਬਿਆ। ਉਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬੋਘਰ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਇੱਭ ਕਦੋ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਉਸ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ, ਗੂੜ੍ਹੀ ਸਮਾਧੀ ਤੇ ਚਰਤੀ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤ੍ਰ ਸੀ, ਉਹ ਬੜੇ ਉਹ ਪਾਏ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਧਰਮੀ ਮਨੁੱਖ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਨਿਰਾ ਸਿਧਾਰਥ ਹੈ, ਜਾਗਿਆ ਹੋਇਆ; ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਸ ਲੰਮਾ ਸ਼ ਹ ਲਇਆ ਤੋਂ ਫ਼ਿਨ ਭਰ ਲਈ ਧਰਬਰਾਇਆ। ਉਸ ਜੇਹਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ । ਉਹ ਬੰਦੀ ਅਮੀਰ ਨਹੀਂ', ਰਜਵਾੜਿਆਂ ਵਿਚੇਂ ਨਹੀਂ', ਨੂੰ ਜਿਸੇ ਬੰਮ ਦਾ ਕਾਰੀਗਰ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੇ'ਦਾ, ਉਸ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਤੇ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਭਾਈਵਾਲੀ ਪਾਉਂ ਦਾ । ਉਹ ਹੁਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਸਮਾਨਿਆਂ ਵਿਚੇਂ' ਯੋਗੀ ਦੀ ਨਹੀਂ'। ਇਕ ਕਿਨਾਰੇ ਜੇਵਲ ਵਿਚ ਬਨਬਾਸੀ ਦੀ ਇਬੱਲਾ ਨਹੀਂ' ਪ੍ਰੋਦਾ, ਉਹ ਗੇ ਆਪਣੀ ਸਰੇਣੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪ੍ਰੋਦਾ ਹੈ। ਗੋਵਿੰਦ ਭਿਕਸੂ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੰਗੀ। ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਹਨ, ਓਹੇ ਜੇਹਾ ਚੌੜਾ ਪਹਿਣਦੇ ਹਨ, ਇਕੋ ਵਿਸ਼ਵਾਜ ਦੇ ਜ਼ਾਈਵਾਲ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਪੱਲੀ ਬੱਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਕਿਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ? ਉਹ ਕਿਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਹੈ ? ਉਹ ਕਿਸ ਦੀ ਖੋਲੀ ਪੌਲੰਗਾ ?

ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦ ਉਸ ਦੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਪਿਘਲ ਗਈ ਸੀ, ਜਦ ਆਸਮਾਨ ਦੇ ਤਾਰੇ ਵਾਂਗ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਖੜਾ ਸੀ, ਉਹ ਪੂਰੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਹੇਠ ਦਬਿਆ ਗਇਆ, ਪਰ ਉਹ ਖੜੇ ਨਾਲੇਂ ਭੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਦ੍ਰਿਭੂ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਜਾਣਰਤੀ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਕੱਲਣੀ ਸੀ, ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਅਖੀਰਲੀਆਂ ਪੀੜਾਂ। ਤੁਰੰਤ ਉਹ ਕੋਰ ਵਰ ਪੁਣਿਆ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਕਦਮ ਪੁੱਟਣ ਲਗ ਪੁਇਆ। ਘਰ ਵੱਲ ਨਹੀਂ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨੂੰ ਹੀ ਹੁਣ ਪਿਛੋਂ ਵੱਲ ਤਕਦਾ ਸੀ।

ਭਾਗ ਦੂਜਾ

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਰ ਪੰਧ ਦੇ ਹਰ ਕਦਮ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ, ਕਿਉ'ਕਿ ਉਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਦਲ ਗਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਮਗਨ ਸੀ। ਉਸ ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਉਪਰ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਦੂਰ ਸਾਰੇ ਸਮੁੰਦਰ ਕੋਢੇ ਖਜੂਰਾਂ ਵਿਚ ਭੁਬਦਾ ਵੇਖਿਆ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਤਾਰੇ ਤੇ ਦਾਤਰੀ ਕਰਗਾ ਨਵਾਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਚੰਦ ਨੀਲੇ ਗਗਨ ਵਿਚ ਬੇੜੀ ਵਾਂਗ ਤਰਦਾ ਵੇਖਿਆ । ਉਸ ਰੁੱਖ, ਤਾਰੇ, ਪਸੂ, ਬੱਦਲ, ਅਸਮਾਨੀ ਪੀ'ਘਾਂ, ਚਣਾਨਾਂ, ਜੰਗਲੀ ਘਾਰ ਫੂਸ, ਫੁੱਲ, ਨਾਲੇ ਤੇ ਦਰਿਆ, ਸਵੇਰੇ ਝਾੜੀਆਂ ਤੇ ਪਈ ਭੇਲ ਦੀ ਚਮਕ, ਦੂਰ ਉਚੇ ਉਚੇ ਨੀਲੇ ਪੀਲੇ ਪਹਾੜ ਦੇਖੋ, ਪੰਛੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਗ ਗਾਉ'ਦਿਆਂ, ਸ਼ਹਿਦ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖੀਆਂ ਨੂੰ ਭਿਣ ਭਿਣਾਉ'ਦਿਆਂ ਤੋਂ ਧਾਨ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਮਠੀ ਮਠੀ ਹਵਾ ਰੁਮਕਦੀ ਵੇਖੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ, ਹਜਾਰਾਂ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਹਮੇਸ਼ ਦਮਕਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਦਰਿਆ ਹਮੇਸ਼ ਵਗਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਤੋਂ ਮੁੱਖੀਆਂ ਭਿਣ-ਭਿਣਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਇਹ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਤੇਜ ਦੌੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਭਰਮ ਦਾ ਪਰਦਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ, ਬੇਕਦਰੀ ਨਾਲ ਖਿਆਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰੱਦ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਅਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਲਈ ਜੋ ਉਹ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਦ੍ਰਜੇ ਪਾਸੇ ਸਚਾਈ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਹੀ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਜੋ ਦਿਸਦਾ ਸੀ ਉਸੇ ਨੂੰ ਮੌਨਿਆ, ਹੁਣ ਉਹ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਲੱਭਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਚਾਈ ਦੀ ਚੰਡ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਨੀਆ, ਰਿਨਾ ਕਿਸੇ ਦੂੰਡ ਦੇ, ਭੱਲੇ ਭਾ, ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਵੇਖੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸੁਹਾਵਣੀ ਹੈ, ਚੰਦ੍ਮਾ ਤੇ ਤਾਰੇ ਸੌਹਣੇ ਹਨ, ਨਦੀਆਂ, ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਕੰਢਾ, ਜੰਗਲ, ਚਟਾਨ, ਬੱਕਗੇ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਗੁਬਰੇਲਾ, ਫੁੱਲ ਤੇ ਤਿਤਲੀ ਭੀ ਮੁੰਦਰ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਬਾਲ-ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚੇਂ ਲੰਘਣਾ ਸੇਹਣਾ ਤੇ ਸਵਾਦਲਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ, ਉਹ, ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਵਹਿਮ ਦੇ, ਇਸ ਜਾਗਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕੜਕਦੀ ਧੂਪ ਹੈ ਤਾਂ ਹੌਰਥੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਦੀ ਠੰਢ; ਕਿਧਰੇ ਕੱਦੂ ਹਨ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਕੋਲੇਂ । ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤ ਛੋਟੇ ਹਨ, ਹਰ ਸਮਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਜਹਾਜੀ ਸਫਰ ਵਾਂਗ ਫੇਤੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਹੇਠ ਖਜਾਨਿਆਂ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਬਾਂਦਰਾ ਦਾ ਟੇਲਾ ਜੰਗਲ ਅੰਦਰ ਦੇਖਿਆ, ਜੋ ਉੱਚੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਤੋਂ ਟਪੇਂਸੀਆਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਂਗਲੀ ਪਰ ਚਾਹ ਤਰੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਸੁਣੀਆਂ । ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮੈਂ'ਡੇ ਨੂੰ ਭੇਡ ਪਿਛੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਝੀਲ ਵਿਚ ਝਪਟਾਂ ਮਾਰਦੀ ਇਕ

ਕਿਸਮ ਦੀ ਮੱਛੀ ਵੇਖੀ ਜੋ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਭੱਜੀ ਫਿਰਦੀ ਸੀ। ਛੋਟੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਦੇ ਦਲ, ਫੜਫੜਾਂਦੇ ਤੇ ਚਮਕਦੇ ਪਰ ਘਬਰਾਹਟ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਭੂਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੀ ਮੱਛੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਪੈਂਦੀਆਂ ਘੁੰਮਨ ਘੇਰੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਇਛਿਆ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਹੋਂ ਦ ਅਗੇ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਕਦੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਕਿਆ; ਉਹ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦਾ ਸੀ 1 ਅੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਚਾਨਣ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਤੇ ਮਨ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤੇ ਤਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਖਬਰਦਾਰ ਸੀ ।

ਰਸਤੇ ਵਿਚ, ਜੋ ਜੇਤਾਵਨ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਉਸ ਤਜਰਬਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ-ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣੇ ਉਪਦੇਸ਼, ਗੋਵਿੰਦ ਕੋਲੋਂ ਵਿਛੜਨਾਂ ਤੇ ਉਜਾਗਰ ਹਸਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਲਬਾਤ । ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਜੋਗ ਕਹਿਆ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਯਾਦ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਉਹ ਕੁਝ ਕਹਿਆਂ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਉਸ ਨੂੰ ਓਦੋਂ ਪਤਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਬੁੱਧ ਦੇਵ ਨੂੰ ਕਹਿਆ ਸੀ—ਕਿ ਬੁੱਧ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਭੇਦ ਪੜ੍ਹਾਏ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਦਸੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪੁਚਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ—ਤੇ ਜੋ ਉਸ ਅੰਦਰ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵਣ ਸਮੇਂ ਤਜਰਬਿਆ ਸੀ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਹੁਣ ਆਪ ਤਜਰਬਾ ਕਰਨ ਤੁਰਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਹੁਣ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਉਹ ਜਰੂਰ ਆਪ ਤਜਰਬਾ ਹਾਸਲ ਕਰੇਗਾ। ਉਹ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਆਪਾ ਹੀ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਾਂਗ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਸਚ ਮੁਚ ਕਦੇ ਆਪਾ ਲੱਭਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰੀਰ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਆਪਾ ਨਹੀਂ, ਨ ਹੀ ਇਹ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ, ਨ ਸੋਚ ਹੈ, ਨ ਸੋਝੀ ਹੈ, ਨ ਸਿੱਖੀ ਅਕਲ ਜਾਂ ਹੁਨਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸਿਟੇ ਕੱਢੇ ਜਾਣ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਵੇਂ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਬੁਣਤਰ ਬਣਾਈ ਜਾਏ। ਨਹੀਂ ! ਸੌਚਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਹੀ ਸੀ, ਜਦ ਆਪੇ ਦੀਆਂ ਸਿਆਣਪਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ ਤਾਂ ਭੀ ਇਸ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਨ ਪੁਚਾਇਆ, ਪਰ ਸੌਚਾਂ ਤੇ ਲਿਆਕਤ ਨਾਲ ਇਸ ਆਪੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਕੀਤਾ। ਸੋਚ ਤੇ ਸਮਝ ਦੋਨੋਂ ਚੰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ, ਦੋਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਅੰਤਮ ਗਿਆਨ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ, ਦੋਨਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣਾ, ਦੋਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਨ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨੀ, ਪਰ ਦੌਨਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨਾ ਲਾਹੇਵੰਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰੇਗਾ ਜੋ ਅੰਦਰਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਨਾ ਅੰਦਰਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਅਟਕੇਗਾ ਜਾਂ ਦੇਰ ਕਰੇਗਾ । ਗੋਤਮ ਕਿਉਂ ਬੌਧ ਰੁੱਖ ਥੱਲੇ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਉਸ ਮਹਾਨ ਸਮੇਂ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰ–ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ? ਉਸ ਅਵਾਜ਼ ^{ਸੂਣੀ} ਸੀ, ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਜਿਸ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਖਤ ਹੇਠ ਬੈਠ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਾਸ-ਬਲੀ, ਕੁਰਬਾਨੀ, ਇਸ਼ਨਾਨ, ਪੂਜਾ, ਖਾਣ ਜਾਂ ਪੀਣ, ਸੌਣ ਜਾਂ ਸੁਪਨੇ ਲੈਣ ਦੇ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੁਰਿਆ, ਉਸ ਅੰਦਰ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ

ਸੀ, ਕੇਵਲ ਅੰਦਰਲੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਨ ਮੰਨਣ ਦੀ ਤਿਆਗੇ ਲਈ— ਉਹ ਚੰਗਾ ਸੀ, ਉਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ । ਹੋਰ ਕੁਝ ਭੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਮਲਾਹ ਦੀ ਕੱਖਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲੀ ਵਿਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੁਤਿਆਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੋਵਿੰਦ ਯੰਗੀ ਦਾ ਖੀਲਾ ਚੌਲਾ ਪਾਣੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾ ਸੀ। ਗੋਵਿੰਦ ਉਦਾਸ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਪੁਛਿਆ, "ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਛੱਡ ਗੁਇਆ ਸੇਂ ?" ਇਸ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਗੋਵਿੰਦ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਜੱਫੀ ਪਾਣ ਲਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਹਿੱਕ ਵੱਲ ਖਿਚਿਆ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ, ਇਉਂ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਗੋਵਿੰਦ ਨ ਰਹਿ ਗੁਇਆ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਇਸਤ੍ਰੀ ਰੂਪ ਹੋ ਗੁਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਚੌਗੇ ਵਿਚੋਂ ਛਾਤੀ ਪੂਰੀ ਉਭਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਲੰਟ ਗੁਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਦਾ ਮਿੱਠਾ ਤੇ ਤਾਕਤ ਭਰਿਆ ਦੁੱਧ ਪੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ, ਸੂਰਜ ਤੇ ਜੰਗਲ ਦਾ, ਪਸ਼ੂ ਤੇ ਫੁੱਲ ਦਾ, ਹਰ ਫਲ ਦਾ, ਹਰ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸੁਆਦ ਸੀ। ਇਹ ਮਸਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਜਦ ਸਿਧਾਰਥ ਜਾਗਿਆ ਤਦ ਫਿਕੇ ਜੇਹੇ ਰੰਗ ਦਾ ਦਰਿਆ ਕੁੱਲੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਅਗੇ ਕੰਬ ਝਿਲਮਿਲਾ ਰਹਿਆ ਸੀ ਤੇ ਜੰਗਲ ਚਿਚੋਂ ਉੱਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਤਿਖੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਸਾਫ ਨਿਕਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਜਦ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮਲਾਰ ਨੂੰ ਦਰਿਆਉਂ ਪਾਰ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿਆ। ਮਲਾਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਸ ਦੇ ਤੁਲਹੈ ਤੇ ਪਾਰ ਲੈ ਗੁਇਆ। ਸਵੇਰ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੀ ਚੌੜੀ ਚਾਦਰ ਗੁਲਾਬੀ ਭਾਹ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ।

''ਇਹ ਸੌਹਣਾ ਦਰਿਆ ਹੈ,'' ਉਸ_ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਕਹਿਆ।

''ਹਾਂ,'' ਮਲਾਹ ਨੇ ਕਹਿਆ, ''ਇਹ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ ਦਰਿਆ ਹੈ । ਮੈੰ' ਇਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ' ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਮੈਂ' ਬੜੀ ਵੇਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਵੱਲ ਗਹੁ ਨਾਲ ਤੱ'ਕਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ ਇਸ ਤੋਂ' ਕੁਛ ਸਿਖਿਆ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਤੋਂ' ਹਰ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।''

''ਧੰਨਵਾਦ, ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼,'' ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਦੂਜੇ ਕੰਢੇ ਉਤਰਦਿਆਂ ਕਹਿਆ, ''ਮੌਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੌਲ ਕੌਈ ਭੇਟ ਨਹੀਂ' ਤੋਂ ਨ ਹੀ ਭਾੜਾ ਦੇਣ ਲਈ ਪੇਸੇ । ਮੈਂ' ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਪੁੱਤੂ, ਇਕ ਸਮਾਨਾ, ਬੇਘਰ ਹਾਂ ।''

''ਮੈ' ਉਹ ਕੁਝ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ,'' ਮਲਾਹ ਨੇ ਕਹਿਆ, ''ਮੈ' ਆਪ ਤੋਂ' ਕੋਈ ਭਾੜੇ ਜਾਂ ਭੇਟ ਦੀ ਆਸ ਹੀ ਨਹੀਂ' ਸੀ ਰੱਖਦਾ । ਤੁਸੀਂ' ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂਗੇ ।''

''ਕੀ ਤੁਸ! ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ?'' ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪੁਛਿਆ ।

''ਜ਼ਰੂਰ । ਮੈ' ਇਹ ਭੀ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਹੈ, ਹਰ ਚੀਜ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਭੀ, ਸਮਾਨੇ, ਵਾਪਸ ਆਉਗੇ । ਹੁਣ ਮੋਰੀਆਂ ਸੂਭ ਇਛਿਆਵਾਂ ਤੇ ਤੁਸ ਛੀ ਮਿਤ੍ਤਾ ਹੀ ਮੇਰੀ ਉਜਰਤ ਬਣੇ ! ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬਲੀ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਣਾ ।''

ਮੁਸਕਰਾਉ'ਦਿਆਂ, ਦੱਨੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਡਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਸਿਧਾਰਥ ਮਲਾਹ ਦੀ ਦੱਸਤੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਮੁਸਕਰਾਦੇ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਇਹ ਗੋਵਿੰਦ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਹ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹਾਂ ਗੋਵਿੰਦ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹਨ—ਸਾਰੇ ਧੌਨਵਾਦੀ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪ ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਹਾਇਕ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ ਬਣਨਾ,

ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਤੇ ਘੱਟ ਸੌਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ।

ਦਪਹਿਰੇ ਉਹ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਿਆ । ਕੱਚੇ ਕੋਠਿਆਂ ਅੱਗੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਬੱਚੇ ਨਚਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ । ਉਹ ਕੱਦੂ ਦੇ ਬੀਜਾਂ ਤੇ ਅਲੂਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗਿਟਕਾ ਨਾਲ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਨਾਹਰੇ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਘੋਲ ਕੁਸ਼ਤੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ. ਜਦ ਪਰਦੇਸੀ ਸਮਾਨਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਡਰ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ, ਨਾਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਨਾਲੇ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਇਸਤ੍ਰੀ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਹੋ ਕਪੜੇ ਧੋ ਰਹੀ ਸੀ । ਜਦ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਸਿਰ ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਮਸਕਰਾ ਕੇ ਉਸ ਵਲ ਤੱਕਿਆ, ਤਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਚਿੱਟੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਚਮਕ ਦੇਖ ਸੱਕੇ । ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਦਿਤੀ, ਤੇ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਸੜਕ ਅਜੇ ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਦੂਰ ਸੀ। ਉਹ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਵੱਲ ਆਈ । ਉਸ ਦੇ ਗਿੱਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਨ ਚਿਹਰਾ ਮਨਮੋਹਨ ਵਾਲੀ ਚਮਕ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਛੋਟੀਆਂ ਮੌਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਨੌਜਵਾਨ ਇਸਤੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਖਾਧਾ ਪੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਕੀ ਇਹ ਠੀਕ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਸੌਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਕੋਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਉਸ ਨੇ ਫੇਰ ਆਪਣਾ ਖੱਬਾ ਪੈਰ ਉਸ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪੈਰ ਤੇ ਟਿਕਾਇਆ ਤੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਉਹ ਪਿਆਰ ਮਾਣਨ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ''ਬ੍ਰਿਛ–ਰੋਹਣ'' ਸਦਦੇ ਹਨ । ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਲਹੁ ਭੜਕਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੁਫਨੇ ਵਾਲੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਹੀ ਦੇਖੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜੇਹਾ ਉਸ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵੱਲ ਝੁਕਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਦੇ ਭੂਰੇ ਸਿਰੇ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ। ਉਪਰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਉਸ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਲਾਲਸਾ ਭਰਿਆ ਚਿਹਰਾ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਦੇਖਿਆ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਧਮੀਟੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਿਸੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਭੀ ਲਾਲਸਾ ਤੋਂ ਕਾਮਵਾਸ਼ਨਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਭਾਸੇ। ਪਰ ਉਸ ਕਦੇ ਅਜੇ ਤਕ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਛੁਹਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਉਸ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ, ਉਹ ਇਕ ਛਿਨ ਲਈ ਝਿਜਕਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ। ਆਵਾਜ਼ ਨੇ 'ਨਾਹ' ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਫੇਰ ਨੌਜਵਾਨ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਮੁਸਕਰਾਂਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜਾਦੂ ਹੱਟ ਗਇਆ। ਉਸ ਇਸ ਕਾਮੀ ਨੌਜਵਾਨ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਚਾਹ ਭਰੀ ਤਕਣੀ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨ ਦੇਖਿਆ। ਪੱਲੇ ਜੇਹੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਥਪਕੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਇਸਤ੍ਰੀ ਤੋਂ ਓਹਲੇ ਹੋ ਬਾਂਸਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਇਆ।

ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਉਹ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਪੁਜ ਗਇਆ। ਉਹ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਚਿਰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ, ਬੀਤੀ ਰਾਤ, ਉਹ ਮਲਾਹ ਦੀ ਕੱਖਾਂ ਦੀ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿਚ ਛੱਤ ਹੇਠ ਸੁੱਤਾ ਸੀ।

ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ, ਸੋਹਣੇ ਜੇਹੇ ਬਾਗ਼ ਕੋਲ, ਜਿਸ ਦੀ ਕੰਧ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਜਲੂਸ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਪੁਰਸ਼-ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ਟੋਕਰੀਆਂ ਚੁਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚਾਰ ਕਹਾਰ ਇਕ ਸ਼ਿੰਘਾਰੀ ਹੋਈ ਡੋਲੀ ਚੁਕੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਲਕ ਇਸਤ੍ਰੀ ਲਾਲ ਤਕੀਏ ਲਾ, ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਚੰਦੋਏ ਹੇਠ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਬਾਗ ਦੇ ਫਾਟਕ ਅਗੇ ਚੁਪ ਚਾਪ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਸ ਜਲੂਸ ਦੇਖਿਆ—ਨੌਕਰ, ਪ੍ਰਸ਼, ਲੌਂਡੀਆਂ ਤੇ ਟੌਕਰੀਆਂ। ਉਸ ਪਾਲਕੀ ਦੇਖੀ ਤੇ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਭੀ। ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜੂੜੇ ਹੇਠ ਉਹ ਚਮਕਦਾ, ਬੜਾ ਪਿਆਰਾ ਤੇ ਬੜਾ ਚਤ੍ਰਰ ਚਿਹਰਾ, ਤਾਜ਼ੀ ਕੱਟੀ ਅੰਜੀਰ ਵਰਗੇ ਲਾਲ ਸੁਰਖ ਬੁੱਲ੍ਹ, ਕਮਾਨ ਵਾਂਗ ਚਿੱਤਰੇ ਹੁਨਰ ਭਰੇ ਭਰੱਵਟੇ, ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ—ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਚੰਚਲ ਤੇ ਹਰੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕੁੜਤੇ ਉਪਰ ਸਾਫ਼ ਪਤਲੀ ਧੌਣ ਵੇਖੀ। ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਹੱਥ ਨਿਗਰ ਤੇ ਕੋਮਲ, ਲੰਮੇ ਤੇ ਪਤਲੇ ਸਨ। ਗੁੱਟਾਂ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤਨੀ ਸੁੰਦਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਗਇਆ। ਜਦ ਡੋਲੀ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਨੀਵੇਂ ਝੁਕ ਗਇਆ। ਫੇਰ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਕਰ ਉਸ ਸੋਹਣੇ ਚਮਕਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਗੌਰ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ, ਤੇ ਇਕ ਛਿਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਮਾਨ ਵਰਗੀਆਂ ਚਤੁਰ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿਆ। ਅਤਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਆਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਨ ਪਛਾਣਿਆ। ਇਕ ਛਿਨ ਲਈ ਉਸ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ, ਮੁਸਕਰਾਈ ਤੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਓਹਲੇ ਹੋ ਗਈ। ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲੇ ਗਏ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸੱਚਿਆ ਕਿ ਕੇਹੀ ਸੁਭਾਗ ਘੜੀ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਤੁਰਤ ਬਾਗ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾਚਾਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਦੌਬਾਰਾ ਸੱਚਿਆ। ਓਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਝਿਆ ਕਿ ਨੌਕਰਾਂ ਤੇ ਬਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ਫਾਟਕ ਦੇ ਕੋਲ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਤਨੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਤੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਸੀ।

ਉਸ ਸੌਚਿਆ, ਮੈੰ ਅਜੇ ਸਮਾਨਾ ਹਾਂ, ਮੈੰ ਅਜੇ ਤਪੱਸਵੀ ਹਾਂ, ਤੇ ਮੰਗਤਾ ਹਾਂ। ਮੈੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ, ਮੈੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਗ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਹ ਹੱਸਿਆ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਨੇ ਬਾਗ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ। ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਇਹ ਕਮਲਾ, ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਰਤਕੀ, ਦਾ ਬਾਗ ਹੈ ਤੇ ਬਾਗ ਬਿਨਾ ਇਸ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਭੀ ਘਰ ਹੈ।

ਫੌਰ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਗਇਆ ਉਸ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ, ਗਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭੂਲ ਭੁਲਈਆਂ ਵਿਚ ਭੌਂਦਾ ਰਹਿਆ, ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਚੁਪ ਚਾਪ ਖੜੌਤਾ ਰਹਿਆ ਤੇ ਅੰਤ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਮ ਵੌਲੇ ਉਸ ਨੇ ਨਾਈ ਦੇ ਸਹਾ-ਇਕ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਗੁੰਬਦ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਨਾਲ ਦੱਸਤੀ ਗੰਢੀ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੇ ਮੰਦਰ ਪੂਜਾ ਕਰਦਿਆਂ ਮਿਲ ਪਇਆ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਲੱਛਮੀ ਸੰਬੰਧਤ ਸਾਖੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਫੇਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਪਾਸ ਪਈਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁੱਤਾ। ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ, ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗਾਹਕ ਦੇ ਪੁਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਹੀ, ਉਸ ਨਾਈ

ਰੂ ਸਹਾਇਕ ਕੋਲੋਂ ਦਾੜ੍ਹੀ ਮੁਨਵਾ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਖੁਸ਼ਬੇਦਾਰ ਤੇਲ ਲਵਾ ਕੰਘੀ ਕਰਵਾ

ਲਈ। ਫੇਰ ਉਹ ਦਰਿਆ ਤੇ ਨਹਾਉਣ ਗਇਆ।

ਜਦ ਸੰਹਣੀ ਕਮਲਾ ਲਹੁਢੇ ਵੇਲੇ ਪਿਛੇ ਆਪਣੀ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਾਗ਼ ਵੱਲ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਫਾਟਕ ਤੇ ਸੀ । ਉਸ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕੰਚਨੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਭ ਇਡਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ । ਜਲੂਸ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਉਸ ਸੈਨਤ ਮਾਰੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਲਕਣ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਆ ਕਿ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਨੌਕਰ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿਆ ਤੇ ਜ਼ੁਪ ਚਾਪ ਉਸ ਨੂੰ ਭਵਨ ਅੰਦਰ, ਜਿਥੇ ਵਿਡਾਈ ਤੇ ਕਮਲਾ ਲੇਟੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਲੈ ਗਇਆ ਤੇ ਛੱਡ ਆਇਆ ।

"ਕੀ ਤੂੰ ਕਲ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੜਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਭੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ?" ਕਮਲਾ

पहिला।

"ਹਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ! ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ।" "ਪਰ ਕੀ ਕੱਲ੍ਹ ਤੇਰੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਤੇ ਲੰਮੇ ਕੇਸ ਘੱਟੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਸਨ ?"

"ਤੁਸਾਂ ਠੀਕ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖ ਲਇਆ ਹੈ। ਤੁਸਾਂ ਸਿਧਾਰਥ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤ੍ਰ, ਜਿਸ ਸਮਾਨਾ ਬਣਨ ਲਈ ਘਰ ਬਾਹਰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਸਮਾਨਾ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਦੇਖ ਲਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਹ ਮਾਰਗ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆ ਗਇਆ ਹਾਂ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪੁਜਣ ਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਆਪ ਦੀ ਮੁਲਾ-ਕਾਤ ਹੋਈ। ਹੇ ਕਮਲਾ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਦਸਣ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਹੋ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਬਿਨਾ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕੀਤੇ ਗਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਫੇਰ ਕਦੇ ਭੀ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।"

ਕੁਮਲਾ ਮੁਸਕਰਾਈ ਤੇ ਮੌਰ-ਪੰਖਾਂ ਦੇ ਪੱਖੇ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਸ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, "ਬੱਸ ! ਇਹੋ ਕੁਝ ਸੀ, ਜੋ ਸਿਧਾਰਥ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਣ ਆਇਆ ਹੈ ?''

''ਮੈਂ' ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਤੇ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਤਨੇ ਸੁੰਦਰ ਹੋ । ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਬੁਰਾ ਨ ਮਨਾਉ, ਕਮਲਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ' ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਿੱਤ੍ ਤੇ ਉਸਤਾਦ ਬਣਨ ਲਈ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਹੁਨਰ ਦੇ ਤੁਸੀਂ ਮਾਲਕ ਹੋ ਉਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ' ਬਿਲਕੁਲ ਅੰਝਾਣ ਹਾਂ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ।"

ਉਸ ਤੇ ਕਮਲਾ ਉ^ਝਚੀ ਸਾਰੀ ਹੱਸੀ।

"ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤਕ ਕਦੇ ਤਜਰਬਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਨਾ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆਇਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਮੈਥੋਂ ਕੁਝ ਸਿਖਣ ਦੀ ਚਾਹ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਲੰਮੇ ਵਾਲਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪਾਟੀ ਲੰਗੋਟੀ ਵਾਲਾ ਸਮਾਨਾ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਬਹੁਤ ਨੌਜਵਾਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਪੁਤ੍ਰ ਭੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਸੋਹਣੇ ਸੋਹਣੇ ਕਪੜੇ ਪਾ, ਸੋਹਣੀ ਜੁੱਤੀ ਪਾ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਅਤਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਤੇ ਬਟੂਏ ਵਿਚ ਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਸਮਾਨਾ, ਮੇਰੇ ਕੱਲ ਤਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।" ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਤੁਸਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਕਲ੍ਹ ਸਿਖਿਆ ਸੀ। ਅੱਗੇ ਹੀ ਮੈਂ ਦਾੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਵਾਲ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੰਘੀ ਕਰ ਤੇਲ ਲਾ ਲਇਆ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਇਸਤ੍ਰੀ! ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦਾ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ, ਸੋਹਣੇ ਕਪੜੇ, ਚੰਗੀ ਜੁੱਤੀ ਤੇ ਬਟੂਏ ਵਿਚ ਧਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਮੂਲੀ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲੇ ਬਹੁਤ ਔਖੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਲ੍ਹ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਉਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ ?—ਤੁਸਾਂ ਦਾ ਮਿਤ੍ ਬਣਨਾ ਤੇ ਤੁਸਾਂ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਸਿਖਣਾ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਂਨੂੰ ਯੋਗ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਪਾਉਗੇ, ਕਮਲਾ। ਜੋ ਕੁਝ ਤੁਸਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਹੈ ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਔਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਿਖ ਚੁਕਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਤੁਸਾਡੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ—ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਤੇਲ ਹੈ ਪਰ ਕਪੜਿਆਂ, ਜੁੱਤੀ ਤੇ ਪੈਸਿਆਂ ਬਿਨਾ ਹੈ।"

ਕਮਲਾ ਹੱਸੀ ਤੇ ਕਹਿਆ, ''ਨਹੀਂ, ਉਹ ਅਜੇ ਪੂਰਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਕੋਲ ਜ਼ਰੂਰ ਕਪੜੇ, ਵਧੀਆ ਕਪੜੇ, ਤੇ ਜੁੱਤੀ, ਵਧੀਆ ਜੁੱਤੀ, ਤੇ ਬਟੂਏ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਨ ਤੇ ਕਮਲਾ ਜੋਗੇ ਤੋਹਫੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜੰਗਲੋਂ ਆਏ ਸਮਾਨਾ, ਹੁਣ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਇਆ ਹੈ ? ਤੂੰ ਸਮਝ ਗਇਆ ਹੈ ?''

"ਮੈਂ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲਇਆ ਹੈ," ਸਿਧਾਰਥ ਕੂਕਿਆ, ''ਮੈਂ ਅਜੇਹੇ ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਗੱਲ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਕਦ ਭੁੱਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ? ਤੁਸਾਡਾ ਮੂੰਹ ਤਾਜ਼ੀ ਕੱਟੀ ਅੰਜੀਰ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਕਮਲਾ, । ਮੇਰੇ ਬੁੱਲ ਭੀ ਲਾਲ ਤੇ ਤਾਜ਼ੇ ਹਨ ਤੇ ਤੁਸਾਡਿਆਂ ਯੋਗ ਠੀਕ ਹੋਵਨਗੇ, ਤੁਸੀਂ ਦੇਖੋਗੇ । ਪਰ ਇਹ ਦਸ, ਸੁੰਦਰੀ ਕਮਲਾ, ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਸਮਾਨੇ ਕੋਲੋਂ, ਜੋ ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ ਸਿਖਣ ਆਇਆ ਹੈ, ਡਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ?''

''ਮੈੰ ਸਮਾਨੇ, ਜੰਗਲੋਂ ਆਏ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਸਮਾਨੇ, ਜੋ ਗਿਦੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਕੋਲੋਂ ਕਿਉਂ ਡਰਾਂ ?''

''ਓਹ, ! ਇਹ ਸਮਾਨਾ ਤਕੜਾ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ । ਉਹ ਤੁਸਾਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਸੁੰਦਰੀ ! ਉਹ ਤੁਸਾਨੂੰ ਲੁੱਟ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਤੁਸਾਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪ੍ਰਚਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ।''

"ਨਹੀਂ, ਸਮਾਨਾ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦੀ । ਕੀ ਕਦੇ ਕੋਈ ਸਮਾਨਾ ਜਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਡਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕੋਈ ਆ ਕੇ, ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਕੱਲੋਂ ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ, ਉਸ ਦੀ ਡੂੰਘੀਆਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਖੋਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਏਗਾ ? ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਚਾਹੇ ਤੇ ਜਿਤਨਾ ਕੁ ਚਾਹੇ ਕੇਵਲ ਉਤਨਾ ਹੀ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਲਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਬਾਰੇ ਹੈ । ਕਮਲਾ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਲਾਲ ਤੇ ਸੋਹਣੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਮਲਾ ਦੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਵਿਰੁੱਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਵੇਖੋ, ਤੁਸਾਨੂੰ ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਇਕ ਤੁਪਕਾ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ—ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਹੈ ਜੋ ਮਿਠਾਸ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਈਦੀ ਹੈ । ਤੂੰ ਇਕ ਯੋਗ ਸ਼ਗਿਰਦ ਹੈ; ਸਿਧਾਰਥ, ਸੋ ਇਹ ਭੀ ਸਿਖ ਲੈ । ਕੋਈ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਮੰਗ, ਖਰੀਦ, ਭੇਟ ਲੈ ਪਿਆਰ ਲਭ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕਦੇ ਚੌਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਤੂੰ ਗ਼ਲਤ ਸਮਝਿਆ ਹੈ । ਹਾਂ ! ਬੜੀ ਤਰਸ ਯੋਗ ਗੱਲ ਹੋਏਗੀ ਜੇ ਤੇਰੇ ਵਰਗਾ ਸੋਹਣਾ ਨੌਜਵਾਨ ਭੀ ਗਲਤ

ममंडे उं।" ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਸਿਰ ਝੁਕਿਆ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਉਸ ਕਹਿਆ, ''ਕਮਲਾ ਤੂੰ ਠੀਕ ਹੈਂ, ਇਹ ਤਰਸ ਯੋਗ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ, ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਤਰਸ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗੀ। ਨਹੀਂ, ਤੇਰੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚੇਂ ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਤੁਪਕਾ ਭੀ ਨਹੀਂ ਗਵਾਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤੇ ਨ ਮੇਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ। ਸ ਸਿਧਾਰਥ ਫੇਰ ਆਏਗਾ, ਜਦ ਉਸ ਪਾਸ ਹੋਣਗੇ—ਕਪੜੇ, ਜੁੱਤੀ ਤੇ ਧਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਹੁਣ ਉਸ ਪਾਸ ਘਾਟਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਦਸੋ, ਸੋਹਣੀ ਕਮਲਾ, ਕੀ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਥੋੜੀ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੀ ?"

''ਸਲਾਹ ? ਕਿਉੇ ਨਹੀਂ ? ਕੌਣ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ, ਇਕ ਗਰੀਬ, ਅਨਾੜੀ ਸਮਾਨੇ ਨੂੰ,

ਜੋ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਦੇ ਗਿਦੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਇਆ ਹੈ, ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ ?''

''ਪਿਆਰੀ ਕਮਲਾ, ਇਹ ਤਿੰਨ ਚੀਜਾਂ, ਜਿਤਨੀ ਭੀ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ,

ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਕਿਥੇ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ?"

''ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਬੜੇ ਲੋਕ ਇਹ ਕੁਝ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਤੂੰ ਸਿਖਿਆ ਹੈ, ਜਰੂਰ ਉਹ ਕੁਝ ਕਰ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਧਨ, ਕਪੜੇ ਤੇ ਜੁੱਤੀ ਲੈ। ਇਕ ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਕਮਾ ਸਕਦਾ।"

''ਮੈਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਉਡੀਕ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਵਰਤ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।''

"ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ?"

''ਨਹੀਂ । ਹਾਂ, ਮੈਂ ਕਵਿਤਾ ਰਚ ਸਕਦਾ ਹਾਂ । ਕੀ ਤੂੰ ਇਕ ਛੰਦ ਲਈ ਚੁੰਮਣ ਦੇਵੇਂਗੀ ?"

"ਮੈਂ ਦੇਵਾਂਗੀ ਜੇ ਤੇਰੀ ਨਜ਼ਮ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ । ਕੀ ਹੈ ਤੁਸਾਡੀ ਕਵਿਤਾ ?' ਥੋੜਾ ਸੋਚ ਕੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਇਹ ਮਿਸਰਾ ਸੁਣਾਇਆ;

''ਸੋਹਣੀ ਕਮਲਾ ਆਪਣੇ ਬਾਗ ਅੰਦਰ ਗਈ, ਬਾਗ਼ ਦੇ ਫਾਟਕ ਤੇ ਭੂਰਾ ਸਮਾਨਾ ਖੜਾ ਸੀ,

ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਕਮਲ-ਫੁੱਲ ਦੇਖਿਆ,

ਉਸ ਵੱਡੀ ਝੂਕ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ।

ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਕਮਲਾ ਨੇ ਬੰਦਨਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੀ,

ਜਵਾਨ ਸਮਾਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਚੰਗਾ ਹੈ ਸੋਹਣੀ ਕਮਲਾ ਅਗੇ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਉਣੀ

ਦੇਵਤਿਆਂ ਅੱਗੇ ਬਲੀ ਦੇਣ ਨਾਲੋਂ ।"

ਕਮਲਾ ਨੇ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਤੌੜੀ ਮਾਰੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਟਨਕ

''ਭੂਰੇ ਸਮਾਨੇ, ਤੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਹੈ । ਸਚਮੁਚ ਇਸ ਬਦਲੇ ਇਕ ਚੁੰਮਣ ਪਈਆਂ।

ਕਮਲਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਚਿਹਰਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਘਾਟਾ ਨਹੀ'।" ਸਾਹਮਣੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਕਮਲਾ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ, ਜੋ ਤਾਜ਼ੀ ਕੱਟੀ ਅੰਜੀਰ ਵਾਂਗ ਸਨ, ਤੇ

ਰੱਖ ਦਿਤੇ। ਕਮਲਾ ਨੇ ਰੱਜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨਗੀ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਮਲਾ ਨੇ ਕਿਤਨਾ ਕੁਝ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਖਾ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਤਨੀ ਚਤੁਰ ਸੀ, ਉਸ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਰੋਕਿਆ, ਝਾਂਸਾ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਲੰਮੇ ਚੁੰਮਣ ਪਿਛੋਂ ਹੋਰ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਨਿਭ ਨਵੇਂ ਚੁੰਮਣਾਂ ਦਾ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਚੁਪ ਚਾਪ ਲੰਮੇ ਸਾਹ ਭਰਦਾ ਖੜਾ ਰਹਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਵੇਖ, ਜੋ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਹੈਰਾਨ ਸੀ।

"ਤੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਹੈ", ਕਮਲਾ ਕਹਿਆ, "ਜੇ ਮੈਂ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਬਦਲੇ ਤੈਨੂੰ ਧਨ ਦਿੰਦੀ। ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਜਿਤਨਾ ਧਨ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਉਤਨਾ ਕਵਿਤਾ ਰਚ ਕੇ ਕਮਾਉਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਤੂੰ ਕਮਲਾ ਦਾ ਦੋਸਤ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਏਗੀ।"

''ਕਿਵੇਂ ਤੂੰ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਚੁੰਮ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਮਲਾ !'' ਸਿਧਾਰਥ ਥਥਲਾਇਆ।

''ਹਾਂ, ਠੀਕ ਹੈ । ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕਪੜਿਆਂ, ਜੁੱਤੀਆਂ, ਚੂੜੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਚੀਜਾਂ ਦਾ ਤੋਟਾ ਨਹੀਂ । ਪਰ ਤੂੰ ਕੀ ਕਰ ਸਕੇਂਗਾ ? ਕੀ ਤੂੰ ਸੌਚਣ, ਵਰਤ ਰੱਖਣ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਰਚਣ ਬਿਨਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਭੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ?''

''ਮੈਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਗੀਤ ਭੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ।'' ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, ''ਪਰ ਉਹ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਗਾਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਜੰਤ੍ਰ-ਮੰਤ੍ਰ ਭੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੀ ਹੋਰ ਉਚਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਭੀ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ…''

''ਠਹਿਰੋ'', ਕਮਲਾ ਟੋਕਿਆ, ''ਤੂੰ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਂ ?''

''ਜਰੂਰ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ । ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਇਹ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ।''

''ਬਹੁਤੇ ਲੌਕ ਨਹੀਂ', ਮੈਂ' ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਸਕਦੀ । ਇਹ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਕਿ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹਣਾ ਲਿਖਣਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ', ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ । ਸ਼ਾਇਦ ਤੈਨੂੰ ਜੰਤ੍ਰਾਂ-ਮੰਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਭੀ ਲੌੜ ਪੈ ਜਾਏ ।''

ਉਸ ਸਮੇਂ ਨੌਕਰ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਤੇ ਮਾਲਕਣ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਹਿਆ। ''ਕੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਆਇਆ ਹੈ'', ਕਮਲਾ ਨੇ ਕਹਿਆ। ''ਛੇਤੀ ਕਰੋ ਤੇ ਜਾਉ, ਸਿਧਾਰਥ, ਕੋਈ ਭੀ ਤੈਨੂੰ ਏਥੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨ ਦੇਖੇ। ਮੈਂ ਕਲ ਫ਼ੇਰ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਾਂਗੀ।''

ਫੇਰ ਭੀ ਉਸ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਸਾਧੂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਇਕ ਚਿੱਟਾ ਚੋਗਾ ਦੇ ਦੇਵੇ। ਬਿਨਾ ਪੂਰਾ ਜਾਣੇ ਕਿ ਉਥੇ ਕੀ ਹੋ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਨੌਕਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ, ਵਿੰਗੇ ਟੇਢੇ ਰਸਤੇ ਰਾਹੀਂ, ਬਾਗ਼ ਘਰ ਵਿਚ ਲੈ ਗਇਆ, ਚੋਗਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਛੱਡ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੂਚਨਾ ਦਿਤੀ ਗਈ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਛੇਤੀ ਹੋ ਸਕੇ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਿਖੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚੋਂ ਚਲਾ ਜਾਏ।

ਜੌ ਕੁਝ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਆ ਗਇਆ ਸੀ ਉਵੇਂ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਉਸ ਕੀਤਾ। ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਆਦੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਚੁਪ ਚਾਪ ਬਾਗ ਵਿਚੋਂ ਵਾੜ ਉਤੋਂ ਦੀ ਉਸ ਆਪਣਾ ਬਾਹਰ ਦਾ ਕਾਰ ਲਇਆ। ਚੌਗਾ ਲਪੇਟ ਕੱਛੇ ਮਾਰੀ, ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜਿਆ। ਉਹ ਸਰਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਜਾ ਖਲੌਤਾ, ਜਿਥੇ ਮੁਸਾਫਰ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਚੁਪ ਚਾਪ ਰੋਟੀ ਦੀ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗੀ ਤੇ ਚੁਪ ਚਾਪ ਚਾਵਲਾਂ ਦੀ ਪਾਪੜੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਪ੍ਰਵਾਣ ਕਰ ਲਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਕੱਲ੍ਹ ਤੋਂ ਉਸ ਸੋਚਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਰੋਟੀ ਮੰਗਣ ਦੀ ਲੌੜ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ।

ਇਹ ਸੌਚ ਕੇ ਉਹ ਇਕ ਦਮ ਅਭਿਮਾਨ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਭਰ ਆਇਆ, ਉਹ ਹੁਣ ਸਮਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿਆ, ਹੁਣ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸ਼ੌਭਦਾ ਜੋ ਉਹ ਮੰਗੇ। ਉਸ ਚਾਵਲਾਂ ਦੀ ਪਾਪੜੀ ਕੁਤੇ ਨੂੰ ਪਾ ਦਿਤੀ ਤੇ ਆਪ ਭੋਜਨ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਹੀ ਰਹਿਆ।

ਏਥੇ ਜੋ ਜੀਵਨ ਜੀਊਂਦੇ ਹਨ ਬੜਾ ਸਾਦਾ ਹੈ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਖ਼ਿਆਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਔਖ ਨਹੀਂ। ਜਦ ਮੈਂ ਸਮਾਨਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਹਰ ਚੀਜ ਔਖੀ, ਦੁਖਦਾਈ ਤੇ ਅੰਤ ਨਿਰਾਸਤਾ ਭਰੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਹਰ ਗੱਲ ਸੌਖੀ ਹੈ, ਉਤਨੀ ਹੀ ਸੌਖੀ ਜਿਤਨੀ ਚੁੰਮਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ, ਜੋ ਕਮਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਸ, ਮੈਨੂੰ ਕਪੜੇ ਤੇ ਧਨ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੌਖੇ ਕੰਮ ਹੀ ਹਨ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨੀਂਦ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਉਸ ਨੇ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਪਹਿਲੇ ਕਮਲਾ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੇ ਘਰ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰ ਲਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸੌ ਦੁਸਰੇ ਦਿਨ ਉਥੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ ।

"ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ ।" ਕਮਲਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਆ । "ਕਾਮਸੁਆਮੀ, ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਵਾਪਾਰੀ ਹੈ, ਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾਏ । ਜੇ ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰ ਲਏ ਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਲਏਗਾ । ਭੂਰੇ ਸਮਾਨੇ, ਜਰਾ ਚਤੁਰ ਰਹਿਣਾ । ਮੈਂ ਦੂਜਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਤੇਰਾ ਨਾਉ ਉਸ ਤਕ ਪੁਚਾ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਤ੍ਤਾ ਭਾਵ ਦਿਖਾਉਣਾ; ਉਹ ਬੜਾ ਸ਼ਕਤੀਵਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਭੀ ਅਧੀਨ ਨ ਹੋਣਾ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਕਿ ਤੂੰ ਉਸ ਦਾ ਨੌਕਰ ਬਣੇ ਸਗੋਂ ਉਸ ਸਮਾਨ, ਬਰਾਬਰ ਦਾ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗੀ । ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਹੁਣ ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਆਲਸੀ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ । ਜੇ ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਲਏ ਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਤੇਰੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਭਰੋਸਾ ਕਰੇਗਾ ।"

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹੱ-ਸਿਆ। ਜਦ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨ ਉਸ ਦਿਨ ਤੇ ਨ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਕੁਝ ਖਾਧਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਰੋਟੀ ਤੇ ਫਲ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕੀਤੀ।

''ਤੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਿਸਮਤ ਹੈ'।'' ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਛੜਨ ਲੱਗੇ ਕਮਲਾ ਨੇ ਕਹਿਆ, ''ਇਕ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਦੂਜਾ ਦਰ ਤੇਰੇ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਰਹਿਆ ਹੈ ? ਕੀ ਤੇਰੇ ਪਾਸ ਜਾਂਦੂ ਹੈ ?''

ਸਿਧਾਰਥ ਕਹਿਆ, "ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਚੀਦਾ, ਉਡੀਕੀਦਾ ਤੇ ਭੁੱਖੇ ਰਹੀਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ, ਪਰ ਤੂੰ ਦੇਖੇਗੀ ਕਿ ਇਹ ਗੁਣ ਬਹੁਤ ਲਾਭਵੰਦੇ ਹਨ, ਕਮਲਾ । ਤੂੰ ਦੇਖੇਗੀ ਕਿ ਭੌਲੇ ਸਮਾਨੇ ਭੀ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਿਖਦੇ ਤੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ । ਪਰਸੱ ਤਕ ਮੈਂ ਅਜੇ ਅਣਵਾਹੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਮੰਗਤਾ ਸੀ, ਕੱਲ੍ਹ ਅਗੇ ਹੀ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ ਸੀ, ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੈਂ ਵਾਪਾਰੀ ਬਣ ਜਾਵਾਂਗਾ ਤੇ ਧਨ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੂੰ ਕਦਰ

ਕਰਦੀ ਹੈ' ਮੇਰੇ ਕੱਲ ਹੋਣਗੀਆ।"

''ਬਿਲਕੁਲ,' ਉਹ ਮੰਨ ਗਈ, ''ਪਰ ਮੇਰੇ ਬਿਨਾ ਤੇਟਾ ਕੰਮ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਦਾ ਮੋ ਜੇ ਕਮਲਾ ਤੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕਿਥੇ ਹੁੰਦਾ ?"

ਅੱਗੇ ਪਿਆਨੀ ਕਮਲਾ, ਸਿਧਾਰਥ ਡਾਂਹਆ, "ਮੈ' ਜਦ ਤੇਰੇ ਬਾਰਾ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਘੁਟਿਆ ਸੀ। ਮੇਡੀ ਚਾਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤੀ ਤੇ ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ ਸਿਖਣ ਦੀ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਯਾਰਨਾ **ਘਾਰੀ ਸੀ ਉਦੇ** ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਭ ਚਾੜ੍ਹਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰੇ ਗੀ, ਬਾਗ਼ ਦੇ ਵਾਟਰ ਤੇ ਤੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਤੱਕਣੀ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਜਾਣ ਗੁਇਆ ਸੀ ।"

''ਤੇ ਜੇ ਮੈਂ ਨ ਚਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ?''

''ਪਰ ਤੂੰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੁਣ ਕਮਲਾ, ਜਦ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਸ਼੍ਰੀਏ ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਣੀ ਦੇ ਹੇਠ ਤਰ ਪੁਜਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਰਾਹ ਬਣਾ ਲੈ ਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਸਿਧਾਰਥ ਕੋਈ ਮਨੌਰਥ ਬਣਾਉਂ ਦਾ ਹੈ, ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ । ਸਿਧਾਰਥ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਉਡੀਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੇਚਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭੁੱਖਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਬਿਨਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕੀਤੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿਲਾਏ ਦੇ, ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਦੇ ਚੇਠ ਜਾਣ ਵਾਂਗ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕੁੰਮਾ ਵਿਚੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਖਿਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਡਿਗਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਸਾਨੇ ਵੱਲ ਖਿਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉ'ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਈ ਖਿਆਲ ਤਕ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੰਦਾ, ਜੇਹੜਾ ਨਿਸਾਨੇ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਹੋਵੇਂ । ਇਹ ਸੀ ਜੋ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸਮਾਨਿਆ ਤੇ' ਸਿਖਿਆ ਸੀ । ਇਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫ ਜਾਂਦੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਖਿਆਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਭੂਤਾ ਪ੍ਰੇਤਾ ਦਾ ਕੌਮ ਹੈ। ਭੂਤ ਪ੍ਰੇਤ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਤੇ ਨ ਹੀ ਕੋਈ ਭੂਤ ਹਨ। ਹਰ ਕੋਈ ਇਹ ਜਾਂਦੂ ਦਾ ਖੇਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਕੋਈ ਜੇ ਉਹ ਸੱਚ ਉਡੀਕ ਤੇ ਵਰਤ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਟੀਚੇ ਤੇ ਪੂਜ ਸਕਦਾ ਹੈ ।''

ਕਮਲਾ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ । ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਪਿਆਰ

ਕਰਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਝਾਤ ਨੂੰ ਪਿਆਰਦੀ ਸੀ।

''ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਤੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ' ।'' ਉਸ ਹੋਲੇ ਜੇਹੇ ਕਹਿਆ, ''ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਰਕੇ ਭੀ ਕਿ ਸਿਧਾਰਥ ਸੁਦਰ ਪੂਰਸ ਹੈ, ਕਿਉ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਝਾਤ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਹੈ।"

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ ਤੇ ਰਾਮ ਰਾਮ ਕਹੀ, "ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਮੌਰੇ ਉਸਤਾਦ । ਮੇਰੀ ਤੱਕਣੀ ਹਮੇਸ਼ ਤੁਸਾਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਰੱਖੇ, ਤੇ ਤੁਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਚੰਗੇ ਭਾਗ ਹਮੇਸ਼ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਗਹਿਣ।"

ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ

ਸਿਧਾਰਥ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਵਾਪਾਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਇਆ। ਅਮੀਰਾਨਾ ਘਰ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾ-ਇਆ ਗਇਆ। ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਗਲੀਚਿਆਂ ਤੋਂ ਲੰਘਾ ਕੇ ਨੌਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੇ ਬੈਠ ਕੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕੀਤਾ।

ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਔਦਰ ਆਇਆ । ਉਹ ਪਤਲਾ-ਨਾਜ਼ਕ, ਜਿੰਦਾ ਦਿਲ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਵਾਲ ਚਿੱਟੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਅੱਖਾਂ ਚੰਚਲ ਤੋਂ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਮੂੰਹ ਲਾਲਸੀ ਲੱਗਦਾ

ਸੀ । ਮਾਲਕ ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਮਿਤ੍ਤਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ।

"ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ ਗਇਆ ਹੈ," ਵਾਪਾਰੀ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, "ਕਿ ਤੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈ, ਵਿਦਵਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਵਾਪਾਰੀ ਕੋਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਲੋੜ ਆ ਪਈ ਹੈ ਜੋ ਤੂੰ ਨੌਕਰੀ ਢੂੰਡਦਾ ਹੈ ?"

''ਨਹੀਂ'' ਸਿਧਾਰਥ ਉੱਤ੍ਰ ਦਿਤਾ, ''ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਆ ਪਈ ਤੇ ਨ ਮੈਂ ਕਦੇ ਲੋੜ ਵਿਚ ਰਹਿਆ ਹਾਂ । ਮੈਂ ਸਮਾਨਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਬੜਾ

ਚਿਰ ਰਹਿਆ ਹਾਂ।"

''ਜੇ ਤੂੰ ਸਮਾਨਿਆਂ ਕੋਲੋਂ' ਭੀ ਆਇਆ ਹੈ' ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੌ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ' ? ਕੀ ਸਾਰੇ ਸਮਾਨਿਆਂ ਪਾਸ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਈ ਸੰਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ?''

"ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਸੰਪਤੀ ਨਹੀਂ," ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, ''ਜੇ ਤੁਸਾਡਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ' ਠੀਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਰਮਾਏ ਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਮਨ ਮਰਜੀ ਨਾਲ।

ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀ⁻।''

''ਪਰ ਜੇ ਤੇਰੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਸਰਮਾਇਆ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵੇਂ ਗਾ ?''

"ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਜੀ, ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਨ ਹੀ ਕਦੇ ਸੋਚਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਾਹਦੇ ਤੇ ਜੀਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

''ਸ਼ੌਂ ਤੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚੀਜਾਂ ਤੇ ਜੀਉ'ਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ ?''

''ਦੇਖਣ ਨੂੰ । ਪਰ ਵਾਪਾਰੀ ਭੀ ਦੂਜਿਆ ਦੀ ਰਾਸ ਪੂੰਜੀ ਤੇ ਹੀ ਜੀਉ'ਦਾ ਹੈ ।''

''ਠੀਕ ਕਹਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਕੋਲੋਂ' ਐਵੇਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ, ਉਹ ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿਚ ਵੱਖਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।''

''ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੀ ਇੰਝ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਕੋਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਕੋਈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੀ ਇੰਝ ਹੈ।''

"ਹਾਂ ! ਪਰ ਜੇ ਤੇਰੇ ਪੱਲੇ ਹੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਂ?"

''ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਹਰ ਕੋਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਪਾਹੀ ਬਲ, ਵਾਪਾਰੀ ਸੌਦਾ, ਉਸਤਾਦ ਸਿਖਿਆ, ਜਿਮੀਂਦਾਰ ਚਾਵਲ ਤੇ ਮਾਛੀ ਮੱਛੀਆਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।''

''ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ! ਤੋਂ ਤੂੰ ਕੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਤੂੰ ਕੀ ਸਿਖਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਤੂੰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ : ?''

''ਮੈ⁻ ਵੀਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਉਡੀਕ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਵਰਤ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।'' ''ਬੱਸ ! ਇਹੋ ਕੁਝ ?''

''ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਇਹੋ ਹੈ ਸਭ ਕੁਝ ।''

''ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਾਂਭ ਕੀ ਹੈ ? ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਵਰਤ ਰੱਖਣੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਕੀ ਚੰਗਾ ਹੈ ?''

''ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਜੀ, ਇਸ ਦਾ ਬਹੁ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਜੇ ਆਦਮੀ ਪਾਸ ਕੁਝ ਖਾਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਸਿਆਣੀ ਗੱਲ ਜੋ ਉਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ, ਵਰਤ ਰੱਖਣਾ—ਭੁੱਖਾ ਰਹਿਣਾ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਜੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਫਾਕੇ ਕਟਣੇ ਨ ਸਿੱਖੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਹੀ ਕੋਈ ਨ ਕੋਈ ਕੰਮ ਲਭਣਾ ਪੈਂਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਤੁਸਾਡੇ ਕੋਲ ਜਾਂ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰਥੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਭੁੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਉਧਰ ਧਕ ਦਿੰਦੀ। ਪਰ ਜੇਹਾ ਹੁਣ ਹੈ, ਸਿਧਾਰਥ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੇਸਬਰਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਲੋੜਵੰਦਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਟਾਲ ਇਸ ਤੇ ਹੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਰਤ ਰੱਖਣੇ ਚੰਗੇ ਹਨ, ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਜੀ।"

''ਤੂੰ ਠੀਕ ਹੈ⁻, ਸਮਾਨਾ । ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਠਹਿਰੋ ।''

ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਬਾਹਰ ਗਇਆ ਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਇਕ ਚਿੱਠਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਨੂੰ ਪਕੜਾ-ਇਆ ਤੇ ਪੁਛਿਆ, ''ਕੀ ਤੂ ਇਹ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ ?''

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਚਿੱਠੇ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਸ ਤੇ ਸੌਦੇ ਦੀ ਲਿਖਤ ਪੜ੍ਹਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਪੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

''ਬਹੁਤ ਖ਼ੂਬ'' ਕਾਮਸੁਆਸੀ ਨੇ ਕਹਿਆ, ''ਤੇ ਕੀ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਸ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੁਝ ਲਿਖੇ'ਗਾ ?''

ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕਲਮ ਦਿਤੀ । ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਮੌੜ ਦਿਤਾ ।

ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਨੇ ਪੜ੍ਹਿਆ, ''ਲਿਖਣਾ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਸੋਚਣਾ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ। ਚਤੁਰਤਾ ਚੰਗੀ ਹੈ, ਧੀਰਜ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗਾ ਹੈ।''

''ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ⁺,'' ਵਾਪਾਰੀ ਨੇ ਸਲਾਹੁਤਾ ਕਰਦੇ ਕਹਿਆ, ''ਅਸੀ⁺ ਅਜੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਵਿਚਾਰਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੱਜ ਮੈ⁺ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਬਣਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।''

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਸੁਦਾਗਰ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਕਪੜੇ ਤੇ ਜ਼ੱਤੀਆਂ ਉਸ ਲਈ ਲਿਆ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਕ ਨੌਕਰ ਰੋਜ ਉਸ ਦਾ ਗੁਸਲ ਲਗਾਉਂਦਾ। ਦੋ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਭੋਜਨ ਪਰੋਸਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਇਕ ਡੰਗ ਹੀ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਨ ਹੀ ਉਸ ਮਾਸ ਖਾਧਾ ਤੇ ਨ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਤੀ। ਕਾਮ- ਸੁਆਮੀ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਾਪਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਗਲਬਾਤ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਲ, ਗੁਦਾਮ ਤੇ ਲੇਖਾ ਪੱਤਾ ਦਿਖਾਇਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਿਖੀਆਂ। ਉਹ ਸੁਣਦਾ ਵਧੇਰੇ ਤੇ ਬੋਲਦਾ ਘੱਟ ਸੀ। ਕਮਲਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਯਾਦ ਰਖਦਿਆਂ, ਉਸ ਕਦੇ ਵਾਪਾਰੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੁਲ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਵਰਤਾਉ ਕਰਨ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੇਰ ਜੱਸ਼ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਇਕ ਖੇਡ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵਾਪਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨੇਮ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖਣ ਦੀ ਬੜੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅਲਿਪਤ ਰੱਖਿਆ।

ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਮਾਲਕ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਰਹਿਆ ਸੀ । ਪਰੰਤੂ, ਰੋਜ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਸੁੰਦਰੀ ਕਮਲਾ ਸਦਦੀ ਉਹ ਸੋਹਣੇ ਕਪੜੇ ਤੇ ਚੰਗੀ ਜੁੱਤੀ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹ ਉਸ ਲਈ ਤੋਹਫੇ ਭੀ ਲਿਜਾਣ ਲੱਗ ਪਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਝਦਾਰ ਲਾਲ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਨਰਮ ਤੇ ਕੌਮਲ ਹੱਥਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਾਇਆ । ਉਸ ਨੂੰ, ਜੋ ਪਿਆਰ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਬੱਚਾ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਬਿਨਾ ਤਸੱਲੀ ਦੇ ਇਸ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਚੂਭੀ ਮਾਰਨ ਲਈ ਝੂਕਾਉ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਕਮਲਾ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਕਿ ਕੋਈ ਭੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿਤੇ ਬਿਨਾ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਹਰ ਹਰਕਤ, ਹਰ ਲਾਡ ਚਾਅ, ਹਰ ਛੋਹ, ਹਰ ਤੱਕਣੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹਰ ਅੰਗ ਵਿਚ ਭੇਦ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਭੀ ਪੜ੍ਹਾਇਆ, ਜੋ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ, ਵਿਛੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਕਿ ਤਸੱਲੀ ਜਾਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨ ਆਉਣ, ਨ ਹੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਅਯੋਗ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਫੁਰਨਾ ਫੁਰੇ। ਉਸ ਨੇ ਚਤੁਰ, ਸੋਹਣੀ ਕੰਚਨੀ ਨਾਲ ਬੜਾ ਅਦਭੁਤ ਸਮਾਂ ਕਟਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਚੇਲਾ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਿਤ੍ਰ ਬਣ ਗਇਆ। ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਮੂਲ ਤੇ ਮਤਲਬ ਕਮਲਾ ਨਾਲ ਸੀ, ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਵਾਪਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੇ ਆਏ ਆਰਡਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਸਾਰੇ ਜਰੂਰੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਆਦੀ ਹੋ ਗਇਆ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਛੇਤੀ ਭਾਪ ਲਇਆ ਕਿ ਸਿਧਾਰਥ ਚਾਉਲਾਂ ਤੇ ਉੱਨ, ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਤੇ ਵਾਪਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਘਟ ਹੀ ਸਮਝ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਚੰਗਾ ਫੁਰਤੀਲਾ ਸੀ ਤੇ ਵਾਪਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਿਚ, ਸੁਣਨ ਦੇ ਹੁਨਰ ਵਿਚ ਤੇ ਓਪਰੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਦੀ ਵਿਲਖਣ ਕਲਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਸੀ। "ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ" ਉਸ ਆਪਣੇ ਦੌਸਤ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, "ਪੂਰਾ ਵਾਪਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਨ ਕਦੇ ਬਣੇਗਾ; ਇਸ ਦਾ ਵਾਪਾਰ ਵਿਚ ਕਦੇ ਦਿਲ ਖੁਭਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਸ ਪਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਰਗਾ ਭੇਦ ਹੈ, ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਫਲਤਾ ਆਪ ਭੱਜੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਚੰਗੇ ਗ੍ਰਹ ਹੇਠ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੈ ਜਾਂ ਜਾਦੂ ਟੂਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਕੁਝ ਸਮਾਨਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਹੈ।

ਉਹ ਹਮੇਸ਼ ਵਪਾਰ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਦੇ ਭੀ ਉਸ ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਦੇ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦਾ, ਕਦੇ ਉਹ ਹਾਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ ਤੇ ਨ ਹੀ ਉਹ ਕਦੇ ਘਾਟੇ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

ਉਸ ਦੇ ਦੱਸਤ ਨੇ ਵਾਪਾਰੀ ਨੂੰ ਮੱਤ ਦਿਤੀ: "ਜਿਤਨਾ ਉਹ ਤੇਰਾ ਕੰਮ ਕਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਨਛੇ ਵਿਚੌਂ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ ਕਰ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਕੋਈ ਘਾਟਾ ਪਵੇ ਤਾਂ ਭੀ ਉਹ ਭਾਈਵਾਲ ਹੋਵੇਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਏਗਾ।"

ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਮੱਤ ਮੰਨ ਲਈ। ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਪਦਾ। ਜੇ ਨਫ਼ਾ ਹੋ ਗਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸ਼ਾਂਤ ਪੂਰਬਕ ਲੈ ਲਇਆ, ਤੇ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘਾਟਾ ਪੈ ਗਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿ ਦਿਤਾ, ''ਉਹ ਹੋ! ਇਹ ਸੌਦਾ ਪੁਠਾ ਪੈ ਗਇਆ ਹੈ।''

ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਪਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਵੇਰ ਉਹ ਵੱਡੀ ਧਾਨ ਦੀ ਫਸਲ ਖਰੀਦਣ ਇਕ ਪਿੰਡ ਗਇਆ। ਜਦ ਉਹ ਉਥੇ ਪੁਜਾ, ਧਾਨ ਅਗੇ ਕਿਸੇ ਹੌਰ ਵਾਪਾਰੀ ਕੱਲ ਵਿਕ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਿਧਾਰਥ ਕਈ ਦਿਨ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿਆ, ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਦਾ ਜੀਅ ਬਹਿਲਾਇਆ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਿਤੇ, ਵਿਆਹ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਸਫ਼ਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ। ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੁਰਤ ਨ ਮੁੜਨ, ਸਮਾਂ ਤੇ ਧਨ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਤੇ ਝਿੜਕੀ ਦਿਤੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, ''ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਨਹੀਂ ਕਹੋ! ਝਾੜ ਝੰਬ ਨਾਲ ਕਦੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ। ਜੇ ਕੁਝ ਘਾਟਾ ਪੈ ਗਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਘਾਟਾ ਝੱਲ ਲਵਾਂਗਾ। ਮੇਰੀ ਇਸ ਸਫ਼ਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਾਕਫ਼ੀ ਪਾ ਲਈ ਹੈ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਮਿਤ੍ਰ ਬਣ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਬੱਚੇ ਮੇਰੇ ਗੋਡਿਆਂ ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੇਤ ਦਿਖਾਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭੀ ਵਾਪਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ।"

''ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਹੈ_,'' ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਨੇ ਝਿਜਕਦਿਆਂ ਕਹਿਆ, ''ਪਰ ਅਸਲੀ ਤੂੰ ਵਾਪਾਰ ਕਰਨ ਗਇਆ ਸੀ ਜਾਂ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਸੈਰ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸੈ' ?''

"ਬਿਲਕੁਲ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।" ਸਿਧਾਰਥ ਹੱਸਿਆ, "ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਲੱਕਾਂ ਤੇ ਨਵੀਂ ਥਾਂ ਦਾ ਵਾਕਫ਼ ਹੋ ਗਇਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਦੌਸਤੀ ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਦੀ ਮੌਜ ਮਾਣੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਜੇ ਮੈਂ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰਤ, ਇਹ ਦੇਖ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਖੀਦਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਾਂ ਤੇ ਸਮਾਂ ਤੇ ਧਨ ਐਵੇਂ ਨਸ਼ਟ ਜਾਣਗੇ, ਦੁਖ ਨਾਲ ਮੁੜ ਆਇਆ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਚੰਗੇ ਦਿਨ ਉਥੇ ਲਾ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ, ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਾਣੀ। ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਜਾਂ ਤੰਗ ਹੋ ਨਾ ਆਪਣਾ ਤੇ ਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖਾਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਪਛੇਤੀ ਫਸਲ ਖਰੀਦਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਫੇਰ ਜਦ ਮੈਂ ਉਥੇ ਗਇਆ ਤਾਂ ਮਿਤ੍ਤਾ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਲੱਕ ਮੈਨੂੰ ਜੀ-ਆਇਆਂ ਕਹਿਣਗੇ ਤੇ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹੋਵਾਂਗਾ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਮੈਂ ਕਾਹਲੀ ਤੇ ਨਰਾਜ਼ਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ। ਹੋ ਗਈ

ਸ਼ੌ ਹੋ ਗਈ, ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਦੇਵੇਂ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਕਹਿ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਨ ਦੁਖਾਉ। ਜੇ ਅਜੇਹਾ ਦਿਨ ਆ ਜਾਏ ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ੌਚੋਂ ਕਿ ਸਿਧਾਰਥ ਹਾਨੀ ਪੂਚਾ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਚਲਾ ਜਾਏਗਾ। ਓਦੋਂ ਤਕ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਚੰਗੇ ਮਿਤ੍ਰ ਬਣੇ ਰਹੀਏ।"

ਵਪਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਨਿਸਚੇ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ, ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਭੀ ਨਿਸਫ਼ਲ ਰਹੀਆਂ । ਸਿਧਾਰਥ ਆਪਣੀ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਰੋਟੀ । ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਜੇ ਕੋਈ ਸੌਦਾ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ, ਜੇ ਮਾਲ ਦੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦੀ, ਜੇ ਕੋਈ ਸਾਮੀ ਪੈਸੇ ਮੋੜਨ ਜੋਗੀ ਨ ਜਾਪਦੀ ਤਾਂ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਕਦੇ ਭੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨ ਦਿਵਾ ਸਕਿਆ ਕਿ ਔਖੇ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦ, ਮੱਥੇ ਤੇ ਤਿਊੜੀਆਂ ਪਾਣ ਤੇ ਨੀਂਦ ਹਰਾਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸੌਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਵੇਰ ਜਦ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਦਿਵਾਈ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਉੱਤ੍ਰ ਦਿਤਾ, ''ਅਜੇਹੇ ਮਖ਼ੋਲ ਨ ਕਰੋ । ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੱਛੀ ਦੀ ਇਕ ਟੋਕਰੀ ਦਾ ਕੀ ਮੁੱਲ ਹੈ ਤੇ ਰੁਪਏ ਹੁਦਾਰ ਦੇ ਕੇ ਕੋਈ ਕਿਤਨਾ ਸੂਦ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਹੈ ਤੁਸਾਂ ਦਾ ਇਲਮ । ਪਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਣਾ ਹੈ ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਖਿਆ, ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਕਾਮਸੁਆਮੀ । ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਉਹ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਸਿਖ ਲੈਂਦੇ ।''

ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਵਪਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ। ਕਮਲਾ ਲਈ ਧਨ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਇਹ ਫਲਦਾਇਕ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਲੋੜ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਲਿਆ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੇਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ, ਔਖਾਂ, ਸੁਖਾਂ ਤੇ ਭੁਲਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਨਜਾਣ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਚੰਦ੍ਮਾ ਨਾਲੋਂ ਭੀ ਦੂਰ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਸੌਖੇ ਗਲਬਾਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਰਹਿ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਹਰ ਕੋਲੋਂ ਸਿਖ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਚੇਤੰਨ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਹੋਰ ਚੀਜ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੱਲੋਂ ਅੱਡ-ਰਿਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ—ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਨਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਹਾਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਦੋਨੋਂ ਪਿਆਰ ਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਭੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਹਨਤ ਕਰਦਿਆਂ ਵੇਖਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਔਖ ਝਲਦਿਆਂ ਵੇਖਦਾ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਲਈ ਬੁੱਢੇ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖਦਾ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਕੀਮਤ ਯੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀਆਂ—ਪੈਂਸਿਆਂ ਲਈ, ਛੋਟੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਮਮੂਲੀ ਵਡਿਆਈਆਂ ਲਈ। ਉਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝਗੜਦੇ, ਗੁੱਸਾ ਗਿਲਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖਾਂਦੇ ਵੇਖਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੀੜਾਂ ਲਈ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦੇ ਵੇਖਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਮਾਨਾ ਹੱਸ ਛੱਡਦਾ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਖੁੱਸਣ ਤੇ ਔਖੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਸਮਾਨੇ ਨੂੰ ਮਲੂਮ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ।

ਲੋਕ ਜੋ ਕੁਝ ਭੀ ਉਸ ਲਈ ਲਿਆਉਂ ਦੇ ਉਹ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ । ਵਪਾਰੀ ਜੋ ਕਪੜਾ ਵੇਚਣ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂ ਰਿਣੀ ਜੋ ਕਰਜਾ ਮੰਗਦਾ ਸੀ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆਂ ਕਹਿੰਦਾ। ਮੰਗਤੇ ਦਾ, ਜੋ ਘੰਟਾ ਭਰ ਆਪਣੀ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਰਾਮ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਠਹਿਰਦਾ ਤੇ ਅਜੇ ਭੀ ਇਕ ਸਮਾਨੇ ਜਿੰਨਾ ਗਰੀਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਦਾ ਪੂਰਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦਾ। ਇਕ ਅਮੀਰ ਪਰਦੇਸੀ ਸੁਦਾਗਰ ਨਾਲ, ਇਕ ਨੌਕਰ ਨਾਲੋਂ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਹਜਾਮਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਫੇਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੇਲੇ ਖਰੀਦਦਾ ਤੇ ਜੋ ਥੋੜਾ ਧੋਖਾ ਭੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਸੀ, ਵੱਖਰਾ ਵਰਤਾਉ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਜੇ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਉਸ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੁਖੜੇ ਦੱਸਦਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਲਈ ਵੱਧ ਘੱਟ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ, ਉਹ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਤੇ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ, ਉਸ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕਰਦਾ, ਜਿਥੇ ਲੋੜ ਸਮਝਦਾ ਥੋੜੀ ਹਾਮੀ ਭਰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਵਲੋਂ ਹੱਟ ਜਿਸ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣਾ ਹੁੰਦੀ ਉਸ ਵੱਲ ਹੋ ਲੈਂਦਾ। ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਉਸ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ—ਬਹੁਤ ਉਸ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਬਹੁਤ ਉਸ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣ, ਬਹੁਤ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨ, ਬਹੁਤ ਉਸ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਜਿਤਣ, ਬਹੁਤ ਉਸ ਦੀ ਮੱਤ ਲੈਣ। ਉਹ ਸਲਾਹ ਮੱਤ ਦਿੰਦਾ, ਉਹ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਤੋਹਵੇ ਦਿੰਦਾ, ਉਹ ਥੋੜਾ ਧੋਖਾ ਭੀ ਦੇ ਜਾਣ ਦਿੰਦਾ; ਇਸ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਨਾਲ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਖੇਡਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਦਾ ਰੁੱਝਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਕਦੇ ਕਦੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਧੀਮੀ ਜੇਹੀ ਹਲੀਮ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦਾ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁਪ ਚਾਪ ਕੁਝ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂਦੀ, ਚੁਪ ਚਾਪ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕਰਦੀ ਜੋ ਉਹ ਮਸਾਂ ਹੀ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਫੌਰ ਉਸ ਇਕ ਦਮ ਸਾਫ਼ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਅਜੀਬ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਉਹ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਖੇਡ ਹੀ ਸਨ, ਉਹ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਤੇ ਕਦੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ–ਧਾਰਾ ਉਸ ਅਗੋਂ ਵਹਿ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੁਹ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ । ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿਡਾਰੀ ਗੇਂਦ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਪਾਰ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਸੀ, ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਲੌਕਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦਿਲ–ਲਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ; ਪਰ ਦਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਆਦਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਚੋਂ ਅਲੋਪ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਆਪਾ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰਥੇ ਭੌਂਦਾ ਫਿਰਦਾ, ਬਹੁਤ ਦੂਰ, ਅਦਿੱਖ ਦੂਰ ਤਕ ਭੌਂਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨ ਰੱਖਦਾ । ਉਹ ਕਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ । ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਨਿਤ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈਵਾਲੀ ਪਾ ਸਕਦਾ, ਸਚੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰ, ਮੌਜ ਕਰ ਤੇ ਇਕ ਨਿਰੇ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀ ਸਕਦਾ ।

ਉਹ ਬਕਾਇਦਾ ਸੋਹਣੀ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦਾ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਸਿਖਦਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦੇਣ ਇਕਸਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਸਿਖਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਮੱਤ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਲੈਂਦਾ। ਕਮਲਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਵਿੰਦ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਸੀ, ਨਾਲੋਂ ਭੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਂਚਿਆ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਉਸ ਵਾਂਗ ਸੀ।

ਇਕ ਵੇਰ ਉਸ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, ''ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਰਗੀ ਹੈ'; ਤੂੰ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ'

ਨਿਆਰੀ ਹੈ । ਤੂੰ ਕਮਲਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਪੂਜ ਅਸਥਾਨ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਆਪਣੀ ਆਪ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਥੋੜੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਕੋਈ ਇਹ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

''ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਚਤਰ ਨਹੀਂ '' ਕਮਲਾ ਕਹਿਆ।

"ਇਸ ਦਾ ਚਤੁਰਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ, ਕਮਲਾ," ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਕਾਮ ਸੁਆਮੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਚਤੁਰ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਮੈਂ ਪਰ ਉਸ ਪਾਸ ਪੂਜ-ਅਸਥਾਨ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਹੈ ਜੋ ਅਜੇ ਬਾਲ-ਬੁੱਧੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਲੋਕ, ਕਮਲਾ, ਉਸ ਝੜਦੇ ਡਿਗਦੇ ਪੱਤੇ ਵਾਂਗ ਹਨ ਜੋ ਹਵਾ ਨਾਲ ਏਧਰ ਓਧਰ ਭਟਕਦਾ ਤੇ ਮੁੜਦਾ ਹੈ, ਫਟਫਟਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭੌਂ ਤੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਥੋੜੇ ਹੋਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ, ਜੋ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਰਾਹ ਤੇ ਤੁਰਦੇ ਹਨ; ਕੋਈ ਹਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪੁਜਦੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਪੰਧ ਤੇ ਪੰਧ ਦਿਖਾਉ (ਮੁਰਸ਼ਦ) ਦੋਨੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਬੁਧੀਮਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁਲ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਹੈ ਗੌਤਮ ਭਗਵਾਨ, ਜੋ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਰੋਜ਼ ਉਸ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਝੜਦੇ ਪੱਤੇ ਹਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਅਕਲ ਤੇ ਮੁਰਸ਼ਦ (ਰਾਹ-ਦਿਖਾਉ) ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ।"

ਕਮਲਾ ਨੇ ਉਸ ਵਲ ਤੱ-ਕਿਆ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਈ । ''ਤੂੰ ਫੇਰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ ਂ!'' ਉਸ ਕਹਿਆ, ''ਫੇਰ ਮੁੜ ਤੈਨੂੰ ਸਮਾਨਿਆਂ ਵਾਲੇ ਖਿਆਲ ਆ ਰਹੇ ਹਨ!''

ਸਿਧਾਰਥ ਚੁਪ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੇਰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਖੇਡ ਖੇਡੀ, ਇਕ ਤੀਹ ਜਾਂ ਚਾਲੀ ਅੱਡਰੀਆਂ ਅੱਡਰੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਜੇਹੜੀਆਂ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ । ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਚੀਤੇ ਜਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦੀ ਕਮਾਨ ਵਾਂਗ ਲਚਕਦਾਰ ਸੀ । ਜਿਸ ਨੇ ਭੀ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਪਿਆਰ ਦੇ ਸਬਕ ਲਏ, ਬਹੁਤ ਐਸ ਤੇ ਬਹੁਤ ਭੇਦ ਸਿੱਖੇ । ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਉਹ ਸਿਧਾਰਥ ਨਾਲ ਖੇਡਦੀ ਰਹੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਚਿੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਕਦੇ ਪਰ੍ਹੇ ਕਰਦੀ ਤੇ ਕਦੇ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ, ਜਿੱਤਦੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਜਿਤਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਇਆ ਤੇ ਥੱਕ ਟੁੱਟ ਕੇ ਉਸ ਪਾਸ ਲੇਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਇਆ ।

ਨਰਤਕੀ ਉਸ ਉਤੇ ਝੁਕੀ ਤੇ ਬੜਾ ਚਿਰ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵਲ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਥਕਾਵਟ ਦੀ ਝਲਕ ਸੀ।

''ਅੱਜ ਤਕ ਜਿਤਨੇ ਭੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਹਨ ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਹੈ'', ਉਸ ਸੋਚ ਸਾਚ ਕਹਿਆ, ''ਤੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਕੱਲੋਂ ਤਕੜਾ ਹੈ', ਵਧੇਰੇ ਲੱਚਦਾਰ, ਵਧੇਰੇ ਰਜ਼ਾਮੰਦ। ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਖ ਲਇਆ ਹੈ, ਸਿਧਾਰਥ। ਕਿਸੇ ਦਿਨ, ਜਦ ਮੈਂ ਵਡੇਰੀ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੀ ਤੈਥੋਂ ਇਕ ਬੱਚਾ ਜਨਮਾਂਗੀ। ਤੇ ਫੇਰ ਭੀ, ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ, ਤੂੰ ਸਮਾਨਾ ਹੀ ਰਹਿਆ ਹੈ'। ਤੂੰ ਅਸਲੀ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ—ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੀ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ । ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ?''

''ਹੋਵੇਗਾ'', ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਥਕਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਹਿਆ, ''ਮੈੰ' ਭੀ ਤੇਰੇ ਵਰਗਾ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਭੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਇਕ ਕਲਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ? ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਡੇ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਪਿਆਰ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਆਮ ਲੋਕ ਪਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ—ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੰਦ ਦਾ ਭੇਦ ਹੈ।''

ਸੰਸਾਰ

ਬੜੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਖਚਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਜੀਵਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ, ਜੇਹੜੀਆਂ ਸਮਾਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਮੇਹਨਤ ਤੇ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਮਰ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ, ਫੇਰ ਜਾਗ ਪਈਆਂ। ਉਹ ਅਮੀਰੀ, ਭੌਗ ਵਿਲਾਸ ਤੇ ਤਾਕਤ ਦਾ ਸੁਆਦ ਚੱਖ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਬੜਾ ਚਿਰ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਸਮਾਨਾ ਹੀ ਰਹਿਆ। ਚਤੁਰ ਕਮਲਾ ਨੇ ਇਹ ਭਾਂਪ ਲਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਦਾ ਸੌਚਣ, ਉਡੀਕਣ ਤੇ ਭੁਖੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਹੁਨਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲੋਕ, ਆਮ ਲੋਕ, ਅਜੇ ਭੀ ਉਸ ਲਈ ਪਰਦੇਸੀ ਸਨ, ਠੀਕ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸੀ।

ਵਰ੍ਹੇ ਲੰਘ ਗਏ। ਸੁਖੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਘਿਰੇ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਲੰਘਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਅਮੀਰ ਹੋ ਗਇਆ। ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਘਰ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ ਵੀ। ਦਰਿਆ ਨੇੜੇ, ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ, ਇਕ ਬਾਗ਼ ਭੀ ਸੀ। ਲੌਕ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ ਦੀ ਜਾਂ ਸਲਾਹ ਮੱਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ, ਪਰੰਤੂ ਕਮਲਾ ਬਿਨਾ ਉਸ ਦਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਦੋਸਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉੱਤਮ ਤੇ ਉੱਚੀ ਜਾਗਰਤੀ ਜੇਹੜੀ ਉਸ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਮਨਾਈ ਸੀ; ਗੌਤਮ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਗੋਵਿੰਦ ਦੇ ਵਿਛੜਨ ਪਿਛੋਂ, ਉਹ ਉਡੀਕ, ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਬਿਨਾ ਇਕਲੇ ਖੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਨ, ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰੋਂ ਉਠੀ ਅਲੌਕਿਕ ਰੱਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਨ ਦੀ ਚਾਹ ਭਰੀ ਤਿਆਰੀ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਕ ਯਾਦ ਹੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ, ਸਭ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ । ਪਵਿਤ੍ਰ ਸੌਮਾ ਜੋ ਇਕ ਸਮੇਂ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੂੰਜਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਦੂਰੋਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦਾ । ਪ੍ਰੰਤੂ, ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਜੋ ਉਸ ਸਮਾਨਿਆਂ ਕੋਲੋਂ, ਗੌਤਮ ਕੋਲੋਂ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਕੋਲੋਂ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਕੋਲੋਂ ਸਿਖਿਆ ਸੀ, ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਲਈ ਉਸ ਸਾਂਭੀ ਰਖਿਆ—ਪ੍ਰਹੇਜ਼ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ, ਸੋਚਣ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ, ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਭਗਤੀ, ਆਪੇ ਦਾ ਗੁਪਤ ਗਿਆਨ, ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੂਝ ਜੋ ਨ ਸਰੀਰ ਸੀ ਤੇ ਨ ਚੇਤੰਨਤਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਸਾਂਭ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ, ਦੂਜੀਆਂ ਮਿੱਟੀ ਹੇਠ ਦੱਬੀਆਂ ਤੇ ਢੱਕੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁਮਿਆਰ ਦਾ ਚੱਕਾ ਇਕ ਵੇਰ ਚਲਾ ਦਿਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਬੜਾ ਚਿਰ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਹੌਲੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ ਭੌਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਖੜੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀ ਦਾ ਚੱਕਰ, ਸੋਚਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ, ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਚੱਕਰ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਭੌਂਦਾ ਰਹਿਆ, ਇਹ ਅਜੇ ਭੀ ਭੌਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੇ ਝਿਜਕਦਾ। ਇਹ ਤਕਰੀਬਨ ਖੜਾ ਹੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਜਿਵੇਂ ਸੁੱਕੇ ਰੁੱਖ ਦੇ ਤਣੇ ਵਿਚ ਗਿੱਲ੍ਹ ਜਾ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗਾਲ ਸਾੜ੍ਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਤੇ ਆਲਸ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੂਜ ਗਏ ਸਨ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਲਕੜੇ ਹੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਥਾਂ ਮੱਲ ਲਈ, ਇਸ ਨੂੰ ਬੋਝਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਥਕਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸੌਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਗ ਉਠੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਤਜਰਬਾ ਕੀਤਾ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਵਾਪਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਰ ਦਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੀਦਾ ਹੈ ਸਿਖ ਲਇਆ, ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੌਕਾਂ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਪਰਭਾਵ ਪਾਉਣਾ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਲਾਈ ਰੱਖਣਾ । ਉਸ ਸੋਹਣੇ ਕਪਣੇ ਪਾਉਣੇ, ਨੌਕਰਾਂ ਤੇ ਹੁਕਮ ਕਰਨਾ, ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹਾਉਣਾ ਸਿਖ ਲਇਆ । ਉਸ ਸੁਆਦੀ ਮਿਠਾਈਆਂ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਭੋਜਨ, ਮੱਛੀ, ਮਾਸ, ਮੁਰਗਾ, ਮਿਰਚ--ਮਸਾਲੇ ਤੇ ਲਜ਼ੀਜ਼ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਾਣੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਸਿਖ ਲਈ, ਜਿਸ ਉਸ ਨੂੰ ਆਲਸੀ ਤੇ ਭੁੱਲੜ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਚੌਪਟ ਤੇ ਸ਼ਤਰੰਜ ਖੇਡਣਾ, ਮੁਜਰਾ ਦੇਖਣਾ, ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ 'ਜਾਣਾ, ਗਦੇਲਿਆਂ ਤੇ ਸੌਣਾ ਸਿਖ ਲਇਆ ਪਰ ਉਸ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਆਰਾ ਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਮਝਿਆ; ਉਹ ਹਮੇਸ਼ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਥੋੜੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾਲ ਹੀ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿਆ, ਥੋੜੀ ਮਖੌਲ ਭਰੀ ਘ੍ਰਿਣਾ— ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਸਮਾਨਾ ਹਮੇਸ਼ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਸੀ । ਜੇ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਦਾ ਮਿਜਾਜ ਵਿਗੜਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਹੱਤਕ ਹੋਈ ਸਮਝਦਾ, ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ, ਸਿਧਾਰਥ ਸਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ। ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਨ ਮਲੂਮੇ, ਲੰਘਦੇ ਗਏ ਸਮੇਂ ਨਾਲ, ਉਸ ਦੀ ਮਖੌਲੀਆ ਤਬੀਅਤ ਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੋਣ ਦੇ ਭਾਵ ਘੱਟਦੇ ਗਏ। ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ, ਵਧਦੀ ਅਮੀਰੀ ਨਾਲ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਗੁਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗਾ ਸੁਭਾ ਤੇ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ, ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿੰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਬਣਿਆ ਉਤਨਾ ਵਧੇਰੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਇਕ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਾੜਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਘਾਟਾ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸੀ : ਵਡੱਪਣ ਦਾ ਧਿਆਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਜੀਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਰੰਜ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ, ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਮਿਠੀ ਖੁਸ਼ੀ । ਇਹ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ, ਇਜ਼ਤ ਤੇ ਪੈਸੇ ਨਾਲ, ਉਪਾਵ ਤੇ ਆਸ ਨਾਲ । ਪਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਅਣਭੋਲ ਬੇਵਕੂਫ਼ੀਆਂ ਨ ਸਿਖ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਕੇਵਲ ਭੈੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖੀਆਂ। ਹੁਣ, ਬਹੁਤ ਵੇਰ ਅਜੇਹਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੌਜ ਮੇਲੇ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਪਿਛੋਂ, ਦੂਜੇ ਸਵੇਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਤਕ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ, ਤੇ ਸੁਸਤ ਤੇ ਥਕਿਆ ਮਾਂਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ । ਜਦ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਆਪਣੇ ਫ਼ਿਕਰਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਖਿਝ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਬੇਸਬਰਾ ਹੋ ਉਨ੍ਹਦਾ, ਜਦ ਜੂਏ ਵਿਚ ਪਾਸਾ ਪੁਠਾ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਹਾਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹੱਸਦਾ । ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਅਜੇ ਭੀ ਦੂਜਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚਤੁਰ ਤੇ ਸਿਆਣਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਘੱਟ ਹੀ ਹੱਸਦਾ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਭੀ ਉਹੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਗਇਆ, ਜੇਹੜੀ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—ਅਸੁਤੰਸ਼ਟਤਾ, ਬੀਮਾਰੀ, ਰੰਜਸ਼, ਸੁਸਤੀ ਤੇ

ਪਿਆਰ ਹੀਣ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਲ । ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਰੋਗ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆ ਗਇਆ ।

ਇਕ ਪਰਦੇ ਵਾਂਗ, ਇਕ ਪਤਲੀ ਧੁੰਦ ਵਾਂਗ, ਆਲਸ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਹੱਡਾਂ ਵਿਚ ਰਚ ਗੁਲਿਆ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹਰ ਦਿਹਾੜੇ ਧੁੰਦ ਕੁਝ ਸੰਘਣੀ, ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਕੁਝ ਕਾਲੀ ਤੇ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਭਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਨਵੀਂ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਵੱਟਾਂ ਤੇ ਦਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸੀਉਣ ਉਧੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਥੇ ਉਥੇ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਧਾਗੇ ਨਿਕਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਜੇਹੜੀ ਉਸ ਗੋਵਿੰਦ ਤੋਂ ਵਿਛੜਣ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਲੰਘਣ ਤੇ ਰੰਗ ਤੇ ਚਮਕ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਵੱਟ ਤੇ ਧੱਬੇ ਇਕਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸੀ ਤੇ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਵਿਚ ਛੁਪੇ ਏਥੇ ਓਥੇ ਅਗੇ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਧੱਖੇ ਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦੇ ਅਰੰਭ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸਨ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਇਹ ਕੁਝ ਨ ਗਉਲਿਆ। ਉਸ ਇਹੀ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਚਮਕਦੀ ਅੰਦਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਜੇਹੜੀ ਇਕ ਸਮੇਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਜਾਗ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਚੁਪ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ।

ਸੰਸਾਰ ਚੱਕਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਲਇਆ; ਐਸ਼, ਲੌਭ, ਆਲਸ ਤੇ ਅੰਤ ਉਸ ਪਾਪ ਨੇ ਭੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਦਾ ਨੀਚ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਭੈੜਾ ਸਮਝ ਕੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ— ਮਾਇਆ ਜੋੜਨੀ, ਇਕਤ੍ਰ ਕਰਨੀ । ਜਾਇਦਾਦ, ਸੰਪਤੀ, ਤੇ ਦੌਲਤ ਨੇ ਭੀ ਅਖ਼ੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਫੰਧੇ ਵਿਚ ਫਸਾ ਲਇਆ । ਇਹ ਹੁਣ ਖੇਡ ਤੇ ਖਡੌਣਾ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਇਹ ਹੁਣ ਜੰਜੀਰ ਤੇ ਬੋਝ ਬਣ ਚੁਕੇ ਸਨ । ਸਿਧਾਰਥ ਇਕ ਅਜੀਬ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕਮੀਨੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਟੇਢੇ ਰਸਤੇ—ਪਾਸਾ ਸੁਟਣ ਦੀ ਜੂਏ ਦੀ ਖੇਡ—ਵਿਚ ਭੌਂਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਦਾ ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਸਮਾਨਾ ਹੋਣੋਂ ਹਟ ਗੁਇਆ ਸੀ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਧਨ ਤੇ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤਾਂ ਲਈ ਵਧ ਰਹੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਪਾਸਾ ਖੇਡਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਉਹ ਖੇਡ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਹੱਸਦਾ ਤੇ ਕਦੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸਮਝ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਹੁਣ ਉਸ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਖੇਡਦੇ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਥੋੜਿਆਂ ਦੀ ਉਸ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਪੈਂਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਜੀਆਂ ਬਹੁਤ ਵਡੀਆਂ ਤੇ ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ । ਦਿਲ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਇਹ ਖੇਡ ਖੇਡਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਜੂਏ ਵਿਚ ਕੰਬਖਤ ਧਨ ਮਾਲ ਲੁਟਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ । ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਦੌਲਤ, ਜੋ ਵਾਪਾਰੀ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾਲ ਮਖੌਲ ਕਰ ਕੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ, ਵੱਡੀ ਸ਼ਰਤ ਲਗਾਂਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਦਾ, ਆਪਣਾ ਮੌਜੂ ਬਣਾਉਂਦਾ । ਉਸ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਿੱਤੇ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੁੱਟ ਪਾਏ, ਧਨ ਹਾਰਿਆ, ਹੀਰੇ-ਹਾਰੇ, ਪਿੰਡ ਦਾ ਘਰ ਹਾਰਿਆ, ਮੁੜ ਜਿਤਿਆ ਤੇ ਫੌਰ ਹਾਰਿਆ ਉਹ ਉਸ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਕਠੌਰ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ, ਜੇਹੜੀ ਵੱਡੀ ਸ਼ਰਤ ਦੀ ਦੁਬਧਾ ਵਿਚ ਜੁਆ ਖੇਡਣ ਸਮੇਂ ਮਾਣਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਇਸ ਸਪਰਸ਼ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਨਵਿਆਂ ਕਰਨਾ, ਵਧਾਉਣਾ ਤੇ ਭੜਕਾਉਣਾ ਲਭਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ

ਇਸ ਸਪਰਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਕਰਾਰੀ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ, ਸ਼ੀਰ ਗਰਮ ਤੇ ਫਿੱਕੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਉਚੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ, ਮਾਣਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਵੱਡੀ ਹਾਰ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਨਵੀਂ ਦੌਲਤ ਇਕਤ੍ਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਾ ਜੌਰ ਲਾਉਂਦਾ, ਚਾਹ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਾਜ ਪਿਛੇ ਜਾਂਦਾ, ਆਪਣੇ ਕਰਜ਼ਾਈਆਂ ਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਮੌੜਨ ਲਈ ਜ਼ੌਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਜੂਆ ਖੇਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਫੇਰ ਉਜਾੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੂੜ ਧਨ ਦੌਲਤ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦਿਖਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਸਿਧਾਰਥ ਘਾਟੇ ਖਾ ਖਾ ਕੇ ਬੇਸਬਰਾ ਹੋ ਗਇਆ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਰਜ਼ਾਈਆਂ ਨਾਲ ਭੀ ਸਬਰ ਤੋਂ ਕੰਮ ਨ ਲੈਂਦਾ ਮੰਗਤਿਆਂ ਲਈ ਭੀ ਹੋਰ ਦਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦਾ, ਹੁਣ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਤੋਹਫੇ ਤੇ ਉਧਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਹੋਰ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ, ਜੇਹੜਾ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਪਾਸਾ ਸੂਟਣ ਤੇ ਲਾ ਕੇ ਹੱਸਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰੜਾ ਤੇ ਕਮੀਨਾ ਹੋ ਗਇਆ, ਤੇ ਕਈ ਵੇਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਭੀ ਧਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦਾ। ਜਦ ਭੀ ਇਸ ਘ੍ਰਿਣਤ ਜਾਦੂ ਤੋਂ ਜਾਗਦਾ, ਆਪਣਾ ਮੂਹ, ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਕੰਧ ਤੇ ਲਗੇ ਹੋਏ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵੇਖਦਾ ਤਾਂ ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਭੱਦਾ ਲਗਦਾਂ । ਜਦ ਭੀ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਜੀ ਘਬਰਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਮੁੜ ਦੌੜ ਪੈਂਦਾ, ਜੂਏ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਦਾਉ ਲਾਉਣ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਦੌੜਦਾ, ਘਬਰਾ ਕੇ ਕਾਮ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਵੱਲ ਤੇ ਉਥੇਂ ਮੁੜ ਫੇਰ ਨੱਸਦਾ ਧਨ ਦੌਲਤ ਕਮਾਉਣ ਤੇ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਚਾਰੀ ਵੱਲ । ਇਸ ਬੇਅਰਥ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਉਸ ਆਪਣਾ ਆਪ ਖ਼ਰਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਇਆ।

ਫੇਰ ਇਕ ਦਿਨ ਸੁਪਨੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਯਾਦ ਕਰਵਾਈ। ਉਸ ਨੇ ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਕਮਲਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸੋਹਣੇ ਐਸ਼-ਬਾਗ ਵਿਚ ਬਿਤਾਈ ਸੀ: ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਬੈਠੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਮਲਾ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਪਿਛੇ ਅਫਸੌਸ ਤੇ ਮਾਂਦਗੀ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਗੌਤਮ ਬਾਰੇ ਦਸਣ ਲਈ ਕਹਿ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣ ਚੁੱਕੀ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੇਹੀਆਂ ਸਾਫ ਸਨ, ਮੁੰਹ ਕੇਹਾ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਸੋਹਣਾ, ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਕਿਡੀ ਨੇਕ, ਤੇ ਸਾਰਾ ਵਰਤਾਉ ਹੀ ਕੇਹਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਬਾਰੇ ਦਸਣਾ ਪਇਆ ਸੀ। ਕਮਲਾ ਨੇ ਹੌਕਾ ਭਰਿਆ ਤੇ ਕਹਿਆ : ''ਇਕ ਦਿਨ, ਸ਼ਾਇਦ ਛੇਤੀ ਹੀ, ਮੈਂ ਭੀ ਬੁੱਧ ਦੀ ਚੇਲੀ ਬਣ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਬਾਗ਼ ਦੇਵਾਂਗੀ ਤੇ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਵਾਂਗੀ।'' ਪਰ ਫੇਰ ਕਮਲਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਰਮਾ ਲਇਆ, ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਚ, ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਤੇ ਅਥਰੂ ਭਰਦੇ, ਘੁਟ ਕੇ ਨਿੱਘ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਗਲੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲਇਆ, ਇੰਝ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਵੇਰ ਫੇਰ ਇਸ ਭਜੀ ਜਾਂਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਤੁਪਕਾ ਭੀ ਨਚੌੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਕਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਅਜੀਬ ਤੇ ਸਾਫ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਕਾਮਵਾਸ਼ਨਾ ਮੌਤ ਨਾਲ ਕਿਤਨੀ ਨੇੜੇ ਦੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਫੇਰ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲੇਟ ਗਇਆ। ਕਮਲਾ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਕੌਲ ਸੀ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੇਠ ਤੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਕੋਨਿਆਂ ਕੌਲ ਉਸ ਸਾਫ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਅਫਸੌਸ ਭਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਦੇਖੀ— ਮਹੀਨ ਲਕੀਰਾਂ ਤੇ ਝੁਰੜੀਆਂ, ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਜੋ

ਪਤਝੜ ਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਜੋ ਮਸਾਂ ਚਾਲੀਆਂ ਦਾ ਸੀ ਆਪਣੇ ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਧੌਲੇ ਦੇਖੇ। ਕਮਲਾ ਦੇ ਸੋਹਣੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਥਕਾਵਟ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਲੰਮੇ ਰਾਹ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਤੁਰਦਿਆਂ ਦੀ ਥਕਾਵਟ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਭਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮਾਂਦਗੀ ਤੇ ਬੁਢੇਪੇ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਤੇ ਛੁਪਿਆ ਡਰ—ਜਿਸ ਦਾ ਅਜੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਅਜੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਚੇਤੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪਤਝੜ ਦਾ ਡਰ, ਬੁਢਾਪੇ ਦਾ ਡਰ ਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ। ਹੌਕੇ ਭਰਦਿਆਂ ਉਸ ਛੁਟੀ ਲਈ। ਔਖ ਤੇ ਗੁਪਤ ਡਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਫੇਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਭੀ ਰਾਤ ਨਾਚੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਲੰਘਾਈ। ਫੇਰ ਭੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਦਿਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਸ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਲਈ ਤੇ ਥਕਿਆ ਟੁੱਟਾ, ਵਿਆਕੁਲ, ਨਿਰਾਸ ਤੇ ਰੋਣ ਹਾਕਾ ਹੋ ਕੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਪਿਛੋਂ ਸੌਣ ਗਇਆ। ਬੇਅਰਥ ਉਸ ਸੌਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ । ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਇਤਨਾ ਔਖ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਜੀ ਭਰਕੇ ਮਿਤਲਾ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਬੇਸੁਆਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਵਾਂਗ ਜਾਂ ਉਸ ਰਾਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋ ਬਹੁਤ ਮਿੱਠਾ ਪਰ ਓਪਰਾ ਓਪਰਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾਚੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਿੱਠੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਤੇ ਛਾਤੀਆਂ ਵਿਚੌਂ ਆ ਰਹੀ ਅਤੀ ਮਿੱਠੀ ਸੁਗੰਧੀ ਕਰ ਕੇ। ਉਸ ਨੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਗਿਲਾਨੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਸੁਗੰਧੀ ਭਰੇ ਵਾਲਾਂ, ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਆ ਰਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋ, ਆਪਣੀ ਨਰਮ ਤੇ ਢਿਲਕਦੀ ਖੱਲੜੀ ਵੇਖ ਘਬਰਾ ਰਹਿਆ ਸੀ । ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਖਾ ਪੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੀੜ ਨਾਲ ਕੈ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਪਰੰਤ ਸੌਂਖ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਚੈਨ ਆਦਮੀ ਭੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਹੌਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਐਸ਼ਾਂ ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਹੂਦਾ ਆਦਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲਵੇ । ਕੇਵਲ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ, ਜਦ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੇ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਚਿੰਨ ਦਿਸਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਂਘ ਆਈ, ਉਹ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਰਧ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਸੀ ਜਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਨੀਂਦ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਫਨਾ ਆਇਆ।

ਕਮਲਾ ਨੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਅਨੱਖਾ ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪੰਛੀ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਪੰਛੀ ਬਾਰੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਫਨਾ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਪੰਛੀ, ਜੋ ਆਮ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਗਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਚੁਪ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਉਸ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਪਿੰਜਰੇ ਕੋਲ ਗਇਆ ਤੇ ਅੰਦਰ ਵੇਖਿਆ। ਛੋਟਾ ਪੰਛੀ ਮਰ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਫਰਸ਼ ਤੇ ਆਕੜਿਆ ਪਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕਢਿਆ, ਛਿਨ ਭਰ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਕੜੀ ਰਖਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਬਾਹਰ ਸੜਕ ਤੇ ਸੁੱਟ ਪਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਡਰਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪੀੜ ਉਠੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਮੁਰਦਾ ਪੰਛੀ ਨਾਲ ਜੋ ਕੁਝ ਭੀ ਉਸ ਅੰਦਰ ਚੰਗਾ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਸੀ ਉਸ ਬਾਹਰ ਸੁਟ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਸੂਫਨੇ ਤੋਂ ਜਾਗਦੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਅਫਸੌਸ ਭਰੇ ਖਿਆਲਾਂ ਹੇਠ ਦਬ ਗਇਆ।

ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਭਾਸਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਐਵੇਂ ਬੇਹੂਦਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਤੀਤ ਕਰ ਲਇਆ ਸੀ; ਉਸ ਨੇ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੀ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀ ਕੀਮਤੀ ਜਾਂ ਯੋਗ ਸੀ। ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਖੜਾ ਸੀ, ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਵਾਂਗ ਜੋ ਜਹਾਜ਼ ਡੋਬ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਕੰਢੇ ਖੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਫਸੌਸ ਵਿੱਚ, ਸਿਧਾਰਥ ਆਪਣੇ ਸੁਖਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਅੰਦਰ ਗਇਆ, ਫਾਟਕ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੇ ਤੇ ਅੰਬ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਬੈਠ ਗਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਡਰ ਤੇ ਮੌਤ ਆਉਂਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਬੈਠਾ ਬੈਠਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਰਦਾ, ਮੁਰਝਾਂਦਾ ਤੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਉਸ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਇਕਤ੍ਰ ਕੀਤੇ, ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ, ਜਦ ਤੋਂ ਉਹ ਯਾਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ; ਸਾਰੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਫਿਲਮ ਧਿਆਨ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਾਈ । ਕਦੋਂ ਉਹ ਅਸਲੀ ਖੁਸ਼ ਸੀ ? ਕਦ ਉਸ ਠੀਕ ਅਨੰਦ ਮਾਣਿਆ ਸੀ ? ਹਾਂ ! ਇਸ ਕਈ ਵੇਰ ਮਾਣਿਆ ਸੀ । ਇਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸੁਆਦ ਚਖਿਆ ਸੀ ਆਪਣੇ ਲੜਕ-ਪਨ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਜਦ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਸ ਦੀ ਪਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਛੇ ਛੱਡ ਗਇਆ ਸੀ, ਜਦ ਭਜਨ ਗਾਉਣ ਵਿਚ ਸਭ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਿਆਂ। ਓਦੋਂ ਉਸ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਸੀ : ''ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਮਾਰਗ ਹੈ; ਜਿਸ ਤੇ ਚਲਣ ਲਈ ਤੈਨੂੰ ਸਦਿਆ ਗਇਆ ਹੈ । ਦੇਵਤੇ ਤੇਰੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ।" ਫੇਰ ਜਵਾਨੀ ਸਮੇਂ ਜਦ ਲਗਾਤਾਰ ਉਠਦੇ ਦਾਈਏ ਨੇ ਅਜੇਹੇ ਢੁੰਡਾਉਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਧੱਕ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਜਦ ਉਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਦ ਹਰ ਤਾਜ਼ੀ ਸਿਖੀ ਵਿਦਿਆ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪਿਆਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਪਿਆਸ ਦੇ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਤਨਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸੋਚਿਆ ਸੀ : "ਅਗੇ ਵਧੋ, ਅਗੇ ਵਧੋਂ, ਇਹੀ ਤੇਰਾ ਮਾਰਗ ਹੈ ।'' ਜਦ ਉਸ ਘਰ ਛਡਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਮਾਨਿਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚੁਣਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਜਦ ਸਮਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਛਡ ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ਬੁੱਧ ਕੱਲ ਗਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਓਦੋਂ ਭੀ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਅਣਡਿਠੇ ਮਾਰਗ ਲਈ ਛੱਡ ਆਇਆ ਸੀ । ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਿਆਂ ਤੇ ਉਚੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ ਮਾਰਿਆਂ ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ । ਕਿਤਨਾ ਬਿਖੜਾ ਤੇ ਨਿਰਪ੍ਰਯੋਜਨ ਉਸ ਦਾ ਮਾਰਗ ਰਹਿਆ ਸੀ ! ਕਿਤਨੇ ਵਰ੍ਹੇ ਹੀ ਉਸ ਲੰਘਾ ਦਿਤੇ ਸਨ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਉੱਚੇ ਆਸ਼ੇ ਦੇ, ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਪਿਆਸ ਦੇ, ਬਿਨਾ ਉਤਾਂਹ ਉਠਿਆਂ, ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਤੇ ਅਜੇ ਭੀ ਬਿਨਾ ਕਦੇ ਪੂਰੀ ਤਸਲੀ ਦੇ ! ਬਿਨਾ ਇਹ ਜਾਣੇ, ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਉਸ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਤੇ ਚਾਹੁਣਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਉਹ ਦੂਜੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੋ ਜਾਏ ਤੇ ਅਜੇ ਭੀ ਉਸ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਭੈੜੀ ਤੇ ਗਰੀਬ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੇ ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਖ ਅਪਣਾਏ ਸਨ । ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਜੇਹੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਉਸ ਲਈ ਇਕ ਖੇਡ, ਨਾਚ ਤੇ ਸਾਂਗ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਕਮਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰੀ ਸੀ—ਉਸ ਲਈ ਕੀਮਤ ਰਖਦੀ ਸੀ—ਪਰ ਕੀ ਅਜੇ ਭੀ ? ਕੀ ਹੁਣ ਭੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਲ਼ੱੜ ਸੀ—ਕੀ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਭੀ ਅਜੇ ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ? ਕੀ ਉਹ ਬੇਅਰਥ ਖੇਡਾਂ ਨਹੀਂ

ਸੀ ਖੇਡ ਰਹੇ ? ਕੀ ਇਸ ਲਈ ਜੀਉਣਾ ਜਰੂਰੀ ਸੀ ? ਨਹੀਂ । ਇਸ ਖੇਡ ਨੂੰ ਹੀ 'ਸੰਸਾਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖੇਡ, ਜੋ ਇਕ, ਦੋ, ਦਸ ਵਾਰੀ ਖੇਡਿਆਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸੁਆਦੀ ਹੋਵੇ—ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਲਗਾਤਾਰ ਖੇਡਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸੀ ?

ਫੇਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਖੇਡ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੁਣ ਹੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੇਡ ਸਕਦਾ । ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਝਰਨਾਹਟ ਛਿੜ ਗਈ; ਉਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ

ਕੁਝ ਮਰ ਗਇਆ ਹੈ ।

ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅੰਬ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਬੈਠਾ ਰਹਿਆ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ, ਗੋਵਿੰਦ ਤੇ ਗੌਤਮ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿਆ । ਕੀ ਉਸ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਬਨਣ ਲਈ ਛੱਡੇ ਸਨ ? ਉਹ ਰਾਤ ਪੈਣ ਤਕ ਉਥੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿਆ, ਜਦ ਉਸ ਉਤਾਂਹ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਤਾਰੇ ਦਿੱਸੇ । ਉਸ ਸੋਚਿਆ : ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੁਖਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅੰਬ ਦੇ ਰੁਖ ਹੇਠ ਬੈਠਾ ਹਾਂ । ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਮੁਸਕਰਾਇਆ । ਕੀ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਕੀ ਠੀਕ ਸੀ, ਕੀ ਇਹ ਮੂਰਖਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਅੰਬ ਦੇ ਰੁੱਖ ਤੇ ਬਾਗ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਵੇ ?

ਉਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਇਛਾ ਭੀ ਉਸ ਅੰਦਰ ਮਰ ਗਈ । ਉਹ ਉਠਿਆ ਤੇ ਅੰਬ ਦੇ ਰੁੱਖ ਤੇ ਸੁਖਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਤੁਰਿਆ । ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਾਧਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭੁਖ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਘਰ, ਕਮਰੇ, ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਭੋਜਨ ਪਰੋਸੇ ਮੇਜ਼ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਇਆ । ਉਸ ਥੱਕੀ ਹੋਈ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਹ

ਤਿਆਗ ਤਰਿਆ।

ਉਸੇ ਰਾਤ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਾਗ਼ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਤੇ ਮੁੜ ਕਦੇ ਨ ਪਰਤਿਆ । ਬੜਾ ਚਿਰ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੌਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ, ਇਹ ਯਕੀਨ ਕਰ ਕੇ ਕਿ ਉਹ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਪੈ ਗਇਆ ਹੈ। ਕਮਲਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੀਲਾ ਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ, ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਸਿਧਾਰਥ ਅਲੌਪ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ । ਕੀ ਉਹ ਸਦਾ ਇਹ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ ? ਕੀ ਉਹ ਸਮਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਿਨਾ ਘਰ ਦੇ, ਇਕ ਯਾਤਰੀ ਸਮਾਨਾ ? ਉਸ ਪਿਛਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੇਲੇ ਹੋਰ ਸਮਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਭਾਂਪ ਲਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗਵਾਚਣ ਦੀ ਪੀੜ ਸਮੇਂ ਭੀ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਆਖਰੀ ਮੌਕੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਲਾ ਨੇ ਘੁਟ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾ ਲਇਆ ਸੀ, ਇੰਝ ਭਾਸਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪੂਰੀ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਸੀ।

ਜਦ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਅਲੌਪ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਖਬਰ ਕਮਲਾ ਨੇ ਸੁਣੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਰੀ ਵੱਲ ਗਈ, ਜਿਥੇ ਸੂਰਨ-ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਉਸ ਇਕ ਅਨੌਖਾ ਪੰਛੀ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਪਿੰਜਰੇ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤਾ, ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਉਡ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਅਗੋਂ ਓਹਲੇ ਹੋ ਰਹੇ ਪੰਛੀ ਵਲ ਬੜਾ ਚਿਰ ਤਕਦੀ ਰਹੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਨ ਆਉਣ ਦਿਤਾ ਤੇ ਘਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜਾ ਬੰਦ ਕਰ ਰਖਿਆ । ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੋ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਮਿਲਣੀ ਵਜੋਂ ਉਹ ਮਾਂ ਬਣਨ

ਵਾਲੀ ਸੀ।

ਦਰਿਆ ਨਿਕਟ

ਸਿਧਾਰਥ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਭੌਂਦਾ ਰਹਿਆ, ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਦੁਰੇਡੇ। ਉਹ ਇਕ ਗੱਲ ਜਾਣਦਾ ਸੀ—ਕਿ ਉਹ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੇਹੜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਸ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਬਿਤਾਈ ਸੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਜੀ ਮਿਤਲਾਉਣ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਮਾਣੀ ਤੇ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪੰਛੀ ਮਰ ਚੁਕਾ ਸੀ; ਇਸ ਦੀ ਮੌਤ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸੁਪਨਾ ਭੀ ਵੇਖ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਗਿਲਾਨੀ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਕਰ ਮੌਤ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਰਖੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਪੰਜ ਵਾਂਗ, ਜੋ ਪਾਣੀ ਚੂਸਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਤਕ ਪੂਰਾ ਭਰ ਨ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਉਕਸਾਹਟ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ, ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਮੌਤ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਇਆ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਖਿਚ ਪਾ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਤਸੱਲੀ ਦੇ ਸਕਦਾ।

ਉਹ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਹੋਣਾ ਲੱਚਦਾ ਸੀ, ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ ਤੇ ਮਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਾਸ਼! ਉਸ ਉਤੇ ਬਿਜਲੀ ਟੁੱਟ ਆ ਪੈਂਦੀ। ਕਾਸ਼! ਕੋਈ ਸ਼ੇਰ ਹੀ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦਾ। ਕਾਸ਼! ਥੁੱੜੀ ਸ਼ਰਾਬ, ਥੋੜੀ ਜ਼ਹਰ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਦਹੌਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਸਕਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਆ ਸਕਦੀ ਤੇ ਕਦੇ ਨ ਜਾਗਣ ਦਿੰਦੀ। ਕੀ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੰਦ ਰਹਿ ਗਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਿਬੇੜਿਆ ਨ ਹੋਵੇਂ ? ਕੋਈ ਪਾਪ ਜਾਂ ਮੂਰਖਤਾ ਸੀ ਜੇ ਉਸ ਨ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਆਤਮਾ ਤੇ ਕੋਈ ਐਸਾ ਧੱਬਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਆਪ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨ ਹੋਵੇਂ ? ਕੀ ਅਜੇ ਭੀ ਫੇਰ ਜੀਉਣਾ ਸੰਭਵ ਸੀ? ਕੀ ਇਹ ਸੰਭਵ ਸੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਤੇ ਕੱਢਣਾ, ਭੁਖ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਨੀ, ਫੇਰ ਖਾਣਾ, ਫੇਰ ਸੌਣਾ, ਫੇਰ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲੇਟਣਾ ? ਕੀ ਇਹ ਚੱਕਰ ਟੁੱਟ ਕੇ ਉਸ ਲਈ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਚੁਕੇ ?

ਸਿਧਾਰਥ ਜੰਗਲ ਵਿਚਲੇ ਲੰਮੇ ਦਰਿਆ ਤੇ ਪੁੱਜਾ, ਉਹੋਂ ਦਰਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਕ ਮਲਾਹ ਨੇ ਪਾਰ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ, ਜਦ ਉਹ ਅਜੇ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ ਤੇ ਗੌਤਮ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਦਰਿਆ ਤੇ ਰੁਕ ਗਇਆ ਤੇ ਝਕਦਾ ਝਕਦਾ ਉਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਖੜੋਂ ਗਇਆ। ਥਕਾਵਟ ਤੇ ਭੁੱਖ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੌਰ ਕਰ ਛਡਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਉਂ ਹੋਰ ਅਗੇ ਜਾਵੇ, ਕਿਥੇ ਤੇ ਕਿਸ ਮਤਲਬ ਲਈ? ਹੋਰ ਕੋਈ ਇਛਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਡੂੰਘੀ, ਦਰਦ ਭਰੀ ਇਛਿਆ, ਕਿ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਹੱਟ ਜਾਏ, ਬਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਕੈ ਕਰ ਦੇਣ ਲਈ ਤੇ ਇਸ ਕੌੜੀ ਦੁਖਦਾਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ, ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇਕ ਨਾਰੀਅਲ ਦਾ ਰੁੱਖ ਸੀ । ਸਿਧਾਰਥ ਝੁਕ ਕੇ ਇਸ ਨਾਲ ਲੱਗ ਗਇਆ, ਤਣੇ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਬਾਂਹ ਪਾ ਦਿਤੀ ਤੇ ਇਸ ਹੇਠ ਵਗਦੇ ਹਰੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਝਾਕਿਆ। ਉਸ ਹੇਠ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਹੇਠ ਡਿਗ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁਬ ਜਾਣ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਜੀ ਕਰ ਆਇਆ। ਪਾਣੀ ਦਾ ਠਾਰਨਵਾਲਾ ਖਾਲੀਪਣ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਖੱਖਲਾਪਨ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਸੀ। ਹਾਂ, ਉਹ ਅੰਤ ਤੇ ਸੀ। ਉਸ ਲਈ ਆਪਣਾ ਆਪ ਮਿਟਾ ਦੇਣ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਫਲ ਬਣਾਵਟ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰ ਦੇਣ, ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਟ ਪਾਉਣ ਜਿਸ ਤੇ ਦੇਵਤੇ ਮਖੌਲ ਕਰ ਸਕਣ, ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਇਆ। ਉਹ ਇਹ ਕਾਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੌਚਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਰੂਪ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨ ਦੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਘ੍ਣਿ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਚੰਗਾ ਸੀ, ਜੋ ਮੱਛੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੜਪ ਕਰ ਜਾਣ, ਇਸ ਕੁੱਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ, ਇਸ ਪਾਗ਼ਲ ਨੂੰ, ਇਸ ਖੋਟੇ ਤੇ ਸੜ ਰਹੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਆਲਸੀ ਤੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤੀ ਗਈ ਆਤਮਾ ਵਾਲੇ ਨੂੰ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੱਛੀਆਂ ਤੇ ਮਗਰਮੱਛ ਉਸ ਨੂੰ ਹੜਪ ਕਰ ਜਾਣ, ਸ਼ਾਇਦ ਰਾਕਸ਼ (ਜਮ) ਉਸ ਨੂੰ ਛੋਟਿਆਂ ਛੋਟਿਆਂ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾੜ ਦੇਣ।

ਵਿਗੜੇ ਚਿਹਰੇ ਨਾਲ ਉਸ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਟਿਕਟਿਕੀ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ, ਉਸ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਅਕਸ ਦੇਖ ਇਸ ਤੇ ਥੁਕਿਆ; ਰੁੱਖ ਦੇ ਤਣੇ ਤੋਂ ਬਾਂਹ ਹਟਾ ਲਈ, ਥੋੜਾ ਮੁੜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰ ਪਰਨੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡਿਗ ਹੇਠ ਚਲਾ ਜਾਏ। ਅੱਖਾਂ ਮੂੰਦ ਕੇ ਉਹ ਮੌਤ ਵੱਲ ਝੁਕਿਆ।

ਫੇਰ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਇਕ ਦੂਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ, ਉਸ ਦੀ ਹੰਭੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪੂਰਬਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ, ਉਸ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ। ਇਹ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਸੀ, ਇਕ ਲਫਜ਼ ਦੀ ਹਰਕਤ, ਜੋ ਬਿਨਾ ਸੋਚੇ ਉਸ ਧੁੰਦਲਾ ਜੇਹਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਹਰ ਪਾਠ ਪੂਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਵਿਤ੍ਰ ਸ਼ਬਦ 'ਓਮ', ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ''ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ'' ਜਾਂ ''ਸੰਪੂਰਨ'' ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦ ਓਮ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਪੁਜੀ ਉਸ ਦੀ ਘੂਕ ਸੁਤੀ ਆਤਮਾ ਇਕ ਦਮ ਜਾਗ ਪਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੁਲ ਦੀ ਸੋਝੀ ਆਈ।

ਸਿਧਾਰਥ ਡਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਹਿਮ ਗਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਕੰਮ ਤੇ ਉਤਰ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਇਤਨਾ ਗੁਆਚ ਗਇਆ ਸੀ, ਇਤਨਾ ਘਬਰਾ ਗਇਆ ਸੀ, ਇਤਨਾ ਦਲੀਲ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ, ਕਿ ਉਸ ਮੌਤ ਦਾ ਪੱਲਾ ਫੜਨਾ ਭਾਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਭਣ ਦੀ ਮਰਜੀ, ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਉਸ ਅੰਦਰ ਪੂਰਾ ਜੋਰ ਪਕੜ ਗਈ ਸੀ। ਪਿਛੇ ਹੁਣੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਝੱਲੇ ਭੱਠ, ਸਾਰਾ ਭਰਮ, ਸਾਰੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਉਸ ਤੇ ਇਤਨਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਿਤਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ, ਜਦ 'ਓਮ' ਉਸ ਦੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਤਕ ਪੁਜਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਆਪਣੀ ਕੰਬਖਤੀ ਤੇ ਅਪਰਾਧ ਦੀ ਸਿਆਣ ਕੀਤੀ।

"ਓਮ" ਉਸ ਨੇ ਅੰਤਰ-ਮਨ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਤਮਾ ਅਮਰ ਹੈ, ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਗਇਆ। ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਲ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਯਾਦ ਆ ਗਇਆ; ਉਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਜੋ ਰੱਬੀ ਸੀ।

ਪਰ ਇਹ ਝਲਕ ਛਿਨ ਭਰ ਲਈ ਹੀ ਸੀ। ਥਕਾਵਟ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਸਿਧਾਰਥ ਨਾਰੀਅਲ ਦੇ ਰੁੱਖ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਕੋਲ ਢਹਿ ਪਇਆ। ਓਮ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦੇ, ਉਸ ਰੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਿਰ ਰਖਿਆ ਤੇ ਘੂਕ ਸੌਂ ਗਇਆ।

ਉਸ ਦੀ ਨੀਂਦ ਗੂੜ੍ਹੀ ਤੇ ਸੁਫਨਿਆਂ ਰਹਿਤ ਸੀ । ਉਹ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁੱਤਾ। ਕਈ ਘੰਟਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਜਦ ਉਹ ਜਾਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਦਸ ਵਰ੍ਹੇ ਲੰਘ ਚੁਕੇ ਸਨ । ਉਸ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਮਿਠੀਆਂ ਮਿਠੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਉਠਦੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ; ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਥੇ ਸੀ ਤੇ ਨ ਹੀ ਇਹ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੇ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਸੀ । ਉਸ ਉਤਾਂਹ ਦੇਖਿਆ । ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਰੁੱਖ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਥੇ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਥੇ ਆਇਆ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਉਥੇ ਠਹਿਰੇ । ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬੀਤਿਆ ਸਮਾਂ ਕਿਸੇ ਪਰਦੇ ਨੇ ਕੱਜ ਲਇਆ ਸੀ. ਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਬੇਧਿਆਨ ਯੋਗ ਬਣ ਗਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੁੜਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਛਿਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਸਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਹੁਣੇ ਦੇ 'ਆਪੇ' ਦੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਕ ਦੂਰ ਦੀ ਜੁਨ ਸੀ ਤੇ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ । ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਤੇ ਬਦਬਖਤੀ ਨਾਲ ਇਤਨੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਪਰ ਦਰਿਆ ਨੇੜੇ, ਨਾਰੀਅਲ ਦੇ ਪੇੜ ਹੇਠ, ਓਮ ਦਾ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਦੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਆ ਚੂਕਾ ਸੀ । ਫੇਰ ਉਹ ਸੌਂ ਗਇਆ ਸੀ ਤੇ ਜਾਗਣ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ । ਮੱਧਮ ਜੇਹੇ, ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਓਮ ਕਹਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਚਾਰਦੇ ਉਹ ਸੌਂ ਗੁਇਆ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੀ ਨੀਂਦ ਦਾ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ, ਸੂਝ ਨਾਲ ਓਮ ਜਪਦੇ, ਓਮ ਸੌਚਦੇ, ਓਮ ਵਿਚ, ਨਾਮ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਭੁ ਵਿਚ, ਇਕ ਚੂਭੀ, ਲਾਉਣ ਤੇ ਖੂਭ ਜਾਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਸੀ।

ਇਹ ਨੀ ਦ ਕੇਹੀ ਅਸਚਰਜ ਸੀ । ਕਦੇ ਭੀ ਨੀ ਦ ਨੇ ਅਜੇਹੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤੀ, ਅਜੇਹੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤੀ । ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਸਚਮੁਚ ਮਰ ਗਇਆ ਸੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਡੂਬ ਗਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮੁੜ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮਿਆ ਸੀ । ਨਹੀਂ, ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਇਆ; ਤੇ ਪਛਾਣ ਲਇਆ ਆਪਣੇ ਹਥਾਂ-ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ, ਥਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਅੰਦਰ ਦੇ 'ਆਪੇ' ਨੂੰ—ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਧੁਨ ਦਾ ਪੱਕਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਸਤ ਸੀ । ਪਰ ਇਹ ਸਿਧਾਰਥ ਕੁਝ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਸੀ। ਉਸ ਅਸਚਰਜਤਾ ਮਾਣੀ। ਉਹ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗਿਆ ਹੋਇਆ, ਪਸੰਨ ਤੇ ਅਚੰਭਤ ਸੀ।

ਸਿਧਾਰਥ ਉਠਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਇਕ ਪੀਲਾ ਚੌਗਾ ਪਾਈ ਭਿਕਸ਼ੂ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰ ਮੁੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸੋਚਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਦੇਖਿਆ । ਉਸ ਆਦਮੀ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਨ ਸਿਰ ਤੇ ਵਾਲ ਸਨ ਤੇ ਨ ਦਾੜ੍ਹੀ । ਉਸ ਬੜਾ ਚਿਰ ਭਿਕਸ਼ੂ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਭਿਕਸ਼ੂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਇਆ । ਇਹ ਸੀ ਗੋਵਿੰਦ, ਉਸਦਾ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦਾ ਮਿਤ੍ਰ, ਜੋ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬੁੱਧ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਗੋਵਿੰਦ ਭੀ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਅਜੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਨ-ਅਭਿ-ਲਾਸ਼ਾ, ਸ਼ਰਧਾ, ਸ਼ੌਕ ਤੇ ਚਿੰਤਾ । ਪਰ ਜਦ ਗੋਵਿੰਦ, ਉਸ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰ, ਅੱਖਾਂ ਉਤਾਂਹ ਚੁਕੀਆਂ ਤੇ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਜਾਂਚ ਗਇਆ ਕਿ ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਛਾਣਿਆ। ਗੋਵਿੰਦ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਗਦਿਆਂ ਵੇਖ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ, ਉਹ ਬੜਾ ਚਿਰ ਉਥੇ ਬੈਠਾ ਉਡੀਕਦਾ ਰਹਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਸੁੱਤਾ ਜਾਗ ਪਵੇ।

"ਮੈ' ਜੌ' ਰਹਿਆ ਸੀ" ਸਿਧਾਰਥ ਕਹਿਆ। "ਤੁਸੀਂ ਏਥੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਏ ਹੋ ?" "ਤੁਸੀਂ ਜੌ' ਰਹੇ ਸੀ;" ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਉੱਤ੍ਰ ਦਿਤਾ, "ਅਜੇਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਜੌਣਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਥੇ ਆਮ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਸੱਪ ਤੇ ਜਾਨਵਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਭੱਜੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਮਹਾਨ ਗੌਤਮ, ਸਾਕਿਆਮੁਨੀ ਬੁੱਧ ਦਾ ਚੇਲਾ ਹਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰੰਣੀ ਦੇ ਹੋਰ ਸੰਗੀਆਂ ਨਾਲ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਜਾ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਥਾਂ ਤੇ ਸੁੱਤਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਕੌਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਘੂਕ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਹੋ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਤੁਸਾਂ ਕੋਲ ਬੈਠ ਗਇਆ। ਫਿਰ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਤੁਸਾਡੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਆਪ ਹੀ ਸੌਂ ਗਇਆ। ਥਕਾਵਟ ਮੇਰੇ ਤੇ ਜੋਰ ਪਾ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਨਿਗਰਾਨੀ ਠੀਕ ਨ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਜਾਗ ਪਏ ਹੋ, ਮੈਂ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂਕਿ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜ ਸਕਾਂ।"

''ਓ ਸਮਾਨੇ ! ਨੀਂਦ ਸਮੇਂ ਮੇਰੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂ ਤੁਸਾਡਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਕ ਬੜੇ ਮਿਹਰਵਾਨ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹੋ।''

''ਮੈ' ਜਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ । ਰੱਬ ਤੁਸਾਨੂੰ ਠੀਕ ਰਖੇ !''

"ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਸਮਾਨਾ ।" ਗੋਵਿੰਦ ਝੁਕ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗਾ । "ਰੱਬ ਰਾਖਾ, ਗੋਵਿੰਦ", ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ ।

ਭਿਕਸ਼ੁ ਚੁਪ ਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ।

''ਖਿਮਾਂ ਕਰਨਾ ਜੀ, ਆਪ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਉ ਦਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਹੈ ?'' ਉਸ ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਹੱਸ ਪਿਆ।

"ਗੁੱਵਿੰਦ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ, ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੇਵਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ, ਸਮਾਨਿਆਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਤੋਂ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜਦ ਤੂੰ ਜੇਤਾਵਨ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸੌਂਹ ਖਾਧੀ ਸੀ, ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ।"

"ਤੂੰ ਸਿਧਾਰਥ ਹੈ⁺," ਗੋਵਿੰਦ ਉਚੀ ਸਾਰੀ ਪੁਕਾਰਿਆ। "ਹੁਣ ਮੈ⁺ ਤੈਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ। ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਕਿਉਂ ਮੈ⁺ ਤੁਰਤ ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਿਆ। ਵਧਾਈਆਂ, ਸਿਧਾਰਥ, ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮਿਲ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਸੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ।"

"ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਤੇਰੇ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲਣ ਤੇ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੋਈ ਹੈ । ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਸੁੱਤਿਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕੀਤੀ । ਮੈੱ ਫੇਰ ਇਕ ਵੇਰ ਤੇਰਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੌਕੀਦਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਤੂੰ ਕਿਥੇ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ ਂ?"

''ਮੈ' ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਹਿਆ। ਅਸੀਂ ਭਿਕਸ਼ੂ, ਬਰਸਾਤ ਬਿਨਾ, ਸਦਾ ਰਮਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਸਦਾ ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤੁਰ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, 1

ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਭਿਖਿਆ ਇਕੱਠੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਾਂ । ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸਦਾ ਹੀ ਇਕੋ ਜੇਹਾ ਹੈ । ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ, ਤੂੰ ਕਿਥੇ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ ਂ ?"

ਸਿਧਾਰਥ ਕਹਿਆ, ''ਮੇਰਾ ਭੀ ਉਹੀ ਹਾਲ ਹੈ ਜੋ ਤੇਰਾ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਮੈਂ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਹਿਆ । ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀਹਾਂ । ਮੈਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹਾਂ ।''

ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਕਹਿਆ, ''ਤੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ, ਖਿਮਾ ਕਰੀਂ, ਤੂੰ ਸ਼ਕਲੋਂ ਯਾਤਰੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਤੂੰ ਇਕ ਅਮੀਰ ਪੁਰਸ਼ ਵਾਂਗ ਕਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਕ ਫੈਸ਼ਨੇਬਲ ਪੁਰਸ਼ ਵਾਂਗ ਜੁੱਤੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਸੁਗੰਧਤ ਵਾਲ ਇਕ ਯਾਤਰੀ ਦੇ ਕੇਸ ਨਹੀਂ ਹਨ, 'ਇਹ ਇਕ ਸਮਾਨਾ ਦੇ ਕੇਸ ਨਹੀਂ ਹਨ।''

''ਤੂੰ ਠੀਕ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਤੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖ ਲਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਮੈੈ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦਸਿਆ ਜੋ ਮੈੈ ਸਮਾਨਾ ਹਾਂ। ਮੈੈ ਕਹਿਆ

ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਗਹਿਆ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਸੁੱਚ ਹੈ।"

"ਤੂੰ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ'," ਗੋਵਿੰਦ ਕਹਿਆ, ''ਪਰ ਥੋੜੇ ਹੀ ਅਜੇਹੇ ਕਪੜਿਆਂ, ਅਜੇਹੀ ਜੁੱਤੀ ਤੇ ਅਜੇਹੇ ਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੈ', ਜੋ ਕਈ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਭੌਂ

ਰਹਿਆ ਹਾਂ, ਕਦੇ ਅਜੇਹਾ ਯਾਤਰੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ।''

"ਮੈ' ਤੇਰੇ ਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਗੋਵਿੰਦ। ਪਰ ਅਜ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਯਾਤਰੀ ਅਜੇਹੀ ਜੁੱਤੀ ਤੇ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਪਇਆ ਹੈ। ਯਾਦ ਰਖੋ, ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਗੋਵਿੰਦ, ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਕਪੜਿਆਂ ਤੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਬਿਲਕੁਲ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੈ। ਕੇਸ ਤੇ ਸਰੀਰ ਆਪ ਭੀ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹਨ। ਤੂੰ ਠੀਕ ਤੱਕਿਆਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਕ ਅਮੀਰ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਰਹਿਆ ਹਾਂ; ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੇਸ ਤੇ ਫੈਸ਼ਨ ਸੰਸਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਰਗੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰਹਿਆ ਹਾਂ।"

''ਤੇ ਹੁਣ ਤੁੰ ਕੀ ਹੈ⁻, ਸਿਧਾਰਥ ?''

''ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਮੈਨੂੰ ਉਤਨਾ ਹੀ ਘਟ ਪਤਾ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਤੈਨੂੰ। ਮੈਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਅਮੀਰ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੱਲ ਕੀ ਹੋਵਾਂਗਾ ?''

''ਕੀ ਤੂੰ ਧਨ ਦੌਲਤ ਗੁਆ ਲਇਆ ਹੈ ?''

"ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਆ ਲਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗੁਆ ਲਇਆ ਹੈ—ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਸੂਰਤਾਂ ਦਾ ਗੇੜ ਛੇਤੀ ਭੌਂਦਾ ਹੈ, ਗੋਵਿੰਦ! ਕਿਥੇ ਹੈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਿਧਾਰਥ, ਕਿਥੇ ਹੈ ਸਮਾਨਾ ਸਿਧਾਰਥ, ਤੇ ਕਿਥੇ ਹੈ ਸਿਧਾਰਥ ਇਕ ਅਮੀਰ ਪੁਰਸ਼ ? ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਛੇਤੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਗੋਵਿੰਦ! ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ।"

ਕਿਤਨਾ ਚਿਰ ਗੋਵਿੰਦ ਆਪਣੇ ਬਾਲ-ਮਿਤ੍ਰ ਵੱਲ ਸ਼ੱਕ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿਆ। ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਕਰੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਹ

ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਮੁਸਕਰਾਂਦਿਆਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਅਜੇ ਭੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਤੇ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਮਿਤ੍ਰ ਨੂੰ। ਉਸ ਛਿਨ, ਉਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਮੇਂ, ਅਦਭੁਤ ਨੀਂਦ ਪਿਛੋਂ, ਓਮ ਵਿਚ ਰਚਣ ਮਿਚਣ ਪਿਛੋਂ, ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨੋਂ ਰੁਕ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਜਾਦੂ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਰ ਉਸ ਦੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਤੇ ਅੰਦਰ ਓਮ ਆਉਣ ਤੇ ਹੋਇਆ ਸੀ—ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਲਈ ਹਰ ਦਿਸਦੀ ਚੀਜ਼ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਅਨੰਦ ਮਈ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕੁਝ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਉਹ ਰੋਗੀ ਸੀ—ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਮੁਸਕਰਾਂਦਿਆਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਵਿਛੜਦੇ ਭਿਕਸ਼ੂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਨੀਂਦ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਕੜਿਆਂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਦੋ ਦਿਨ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨ ਖਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਖ ਬਹੁਤ ਸਤਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਾਂ ਬੜੇ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਟੱਪ ਚੁਕਾ ਸੀ ਜਦ ਉਹ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਟਾਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਵਿਆਕੁਲ, ਪਰ ਅਜੇ ਭੀ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ, ਉਸ ਉਹ ਸਮਾਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਆਦਾ। ਉਸ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਦ ਉਸ ਕਮਲਾ ਕੋਲ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਡੀਂਗ ਮਾਰੀ ਸੀ, ਤਿੰਨ ਉੱਚੇ ਹੁਨਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਵਣ ਦੀ: ਭੁੱਖਿਆਂ ਰਹਿਣਾ, ਉਡੀਕਣਾ ਤੇ ਸੋਚਣਾ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਰਾਸ ਪੂੰਜੀ ਸੀ; ਉਸ ਦਾ ਬਲ, ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਟੋਹਣੀ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਮੇਹਨਤੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਇਹ ਤਿੰਨ ਹੁਨਰ ਕਮਾਏ ਸਨ ਤੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਇਹ ਉਹ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਭੀ ਉਸ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨ ਹੀ ਭੁਖਿਆ ਰਹਿਣਾ, ਨ ਉਡੀਕਣਾ, ਨ ਸੋਚਣਾ। ਉਸ ਬਹੁਤ ਭੈੜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਲਇਆ ਸੀ। ਆਰਜ਼ੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਈ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ, ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਤੇ ਐਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਲਈ। ਉਹ ਇਕ ਅਜੀਬ ਰਾਹ ਤੇ ਚਲਾ ਗਇਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਇੰਝ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਚਮੁਚ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਪੁਰਸ਼ ਬਣ ਚੁਕਾ ਹੈ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਚਣਾ ਬੜਾ ਔਖਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਸਚੀ ਜੀਅ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ ਪਰ ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਇਆ।

ਹੁਣ, ਉਸ ਸੋਚਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਆਰਜ਼ੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਦੂਰ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਮੈਂ ਫੇਰ ਇਕ ਵੇਰ ਸੂਰਜ ਹੇਠ ਖੜਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਛੋਟਾ ਬਾਲ ਹੁੰਦਾ ਖੜੋਂ ਦਾ ਸਾਂ। ਮੇਰਾ ਕੁਛ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਮੇਰੀ ਪੂੰਜੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਿਖਿਆ। ਕੈਸਾ ਅਜੀਬ ਹੈ ਇਹ ! ਹੁਣ ਜਦ ਮੈਂ ਜਵਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿਆ, ਜਦ ਮੇਰੇ ਵਾਲ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਚਿਟੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਦ ਬਲ ਘਟਣਾ ਅਰੰਭ ਹੋ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਭੀ ਫੇਰ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹਾਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁਸਕਰਾਉਣਾ ਪਇਆ ਸੀ। ਠੀਕ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਲਬਧ ਅਜੀਬ ਸੀ! ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਹ ਫੇਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸੱਖਣਾ; ਨੰਗਾ ਤੇ ਅਨਾੜੀ ਖੜਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਰੰਜ ਨ ਕੀਤਾ; ਉਸ ਦਾ ਬੜਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਹੱਸਣ ਨੂੰ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਇਸ ਅਨੁਖੀ ਤੇ ਬੇਵਕੂਫ ਦੁਨੀਆ ਤੇ ਹੱਸਣ ਨੂੰ।

ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਹਿਆ ਤੇ ਹੱ ਸਿਆ, ਕਿ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਬਹੁਤ ਪਿਛੇ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਇਹ ਕਹਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਦਰਿਆ ਦੀ ਚਮਕ ਤੇ ਜਾ ਪਈ । ਉਸ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਪੁੱਠੇ ਵਗਦਿਆਂ, ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਗਾਉਂਦੇ ਵੇਖਿਆ । ਕੀ ਇਹ ਉਹੀ ਦਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਵੇਰ ਉਸ ਡੁਬਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ—ਕਈ

ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲੇ—ਜਾਂ ਉਸ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ?

ਉਸ ਸੋਚਿਆ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਤਨੀ ਅਜੀਬ ਸੀ। ਅਨੌਖੇ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਭਟਕਦਾ ਰਹਿਆ ਸੀ । ਜਦ ਮੈਂ ਲੜਕਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰੁਝਾ ਰਹਿਆ, ਜਵਾਨੀ ਸਮੇਂ ਯੋਗ–ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ, ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਭਗਤੀ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਸਾਂ ਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਜਦ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਂ ਤਾਂ ਆਤਮ ਸ਼ੁਧੀ ਨੇ ਮੋਹ ਲਇਆ ਸੀ । ਮੈਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਆ, ਗਰਮੀ ਤੇ ਸਰਦੀ ਝੱਲੀ। ਮੈਂ ਭੁੱਖੇ ਰਹਿਣਾ ਸਿਖਿਆ, ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਜਿਤਣਾ ਸਿਖਿਆ। ਮੈਂ ਫੇਰ ਮਹਾਨ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਅਸਚਰਜ ਢੂੰਡ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗਿਆਨ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਮੇਰੇ ਲਹੂ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਗੇੜ ਲਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਬੁੱਧ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗਿਆਨ ਛਡਣ ਤੇ ਮੈਂ ਮਜਬੂਰ ਸਾਂ । ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਕਮਲਾ ਤੋਂ ਤੇ ਵਾਪਾਰ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਕੋਲੋਂ ਸਿਖਿਆ, ਮੈਂ ਧਨ ਜੋੜਿਆ ਤੇ ਉਜਾੜਿਆ, ਸੁਆਦੀ ਅਮੀਰੀ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਲਈ ਸੁਆਦ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਣਾ ਸਿਖਿਆ। ਮੈਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਨਾਸ ਕਰਨ ਲਈ, ਸੋਚ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁਆਉਣ ਲਈ, ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਬਾਰੇ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਲਈ, ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਲਾਉਣੇ ਪਏ ਸਨ । ਕਿ ਇਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ, ਕਿ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਗ਼ਲਤ ਰਾਹਾਂ ਤੇ ਚਲਣ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਬੱਚਾ ਬਣ ਗਇਆ ਸੀ, ਇਕ ਸੌਚਵਾਨ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਣ ਪੁਰਸ਼ ? ਅਜੇ ਇਹ ਚੰਗਾ ਰਹਿਆ ਜੋ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਅੰਦਰ ਦਾ ਪੰਛੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਰਿਆ । ਪਰ ਇਹ ਰਾਹ ਕਿਹੋ ਜੇਹਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਕ ਬੱਚਾ ਬਣਨ ਤੇ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਇਤਨੀਂ ਵਧੇਰੇ ਮੁਰਖਤਾ, ਇਤਨੀਆਂ ਬਹੁਤ ਬਦਕਾਰੀਆਂ, ਇਤਨੀਆਂ ਬਹੁਤ ਭੁੱਲਾਂ, ਇਤਨੀ ਬਹੁਤ ਗਿਲਾਨੀ, ਭੂਲੇਖੇ ਤੇ ਅਫਸੋਸ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਪਇਆ । ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਦਿਲ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਠੀਕ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ । ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੇਖਣੀ ਪੈਣੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਤੇ ਆਤਮਘਾਤ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਡੂਬਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ, ਮਿਹਰ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਮੁੜ ਓਮ ਸੁਣਨ ਲਈ, ਗੁੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ, ਮੁੜ ਨਰੋਆ ਹੋ ਜਾਗਣ ਲਈ। ਮੈੰਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਆਤਮਾ ਲਭਣ ਲਈ ਮੁੜ ਮੂਰਖ ਬਨਣਾ ਪਇਆ ਸੀ । ਫੇਰ ਜੀਉਣ ਲਈ ਪਾਪ ਕਰਨੇ ਪਏ ਸਨ । ਅਜੇ ਭੀ ਮੇਰਾ ਰਾਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿਥੇ ਲਿਜਾਏਗਾ ? ਇਹ ਰਾਹ ਬੇਸਮਝੀ ਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵਲੇਵਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਗੋਲ ਘੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਪਰ ਜਿਥੇ ਭੀ ਇਹ ਰਾਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਇਸ ਤੇ ਤੁਰਾਂਗਾ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵੱਧ ਰਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਥੋਂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ? ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੁਛਿਆ । ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ? ਕੀ ਇਹ ਚੰਗੀ ਲੰਮੀ ਨੀਂਦ, ਜਿਸ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਭਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੈ ? ਜਾਂ ਓਮ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਂ ਉਦਾਰਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ? ਜਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਭੱਜ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਦੌੜ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ? ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਫੇਰ ਆਖਰ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਇਆ ਹਾਂ ਤੇ ਬਾਲ ਵਾਂਗ ਅੰਬਰ ਹੇਠ ਖੜਾ ਹਾਂ ? ਆਹ ! ਇਹ ਦੌੜ ਤੇ ਛੁਟਕਾਰਾ ਕੇਹੇ ਚੰਗੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਜਿਥੋਂ ਮੈਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ ਹਾਂ, ਉਥੇ ਹਮੇਸ਼ ਫੁਲੇਲ, ਮਸਾ-ਲਿਆਂ ਦਾ, ਵਾਧੇ ਤੇ ਸੁਸਤੀ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸੀ । ਮੈਨੂੰ ਧਨ ਦੌਲਤ, ਸ਼ਰਾਬ ਖੋਰੀ ਤੇ ਜੂਏ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਫਰਤ ਸੀ । ਮੈਂ ਇਤਨਾ ਸਮਾਂ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧ੍ਰਿਕਾਰਦਾ ਸਾਂ! ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਘਿਣਾ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਠੀ ਬਣਾਇਆ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਖੁਆਇਆ ਤੇ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਕਰਪ ਬਣਾਇਆ । ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ, ਇਕ ਵੇਰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿਧਾਰਥ ਚਤੁਰ ਹੈ ਫੇਰ ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਾਂਗਾ । ਪਰ ਮੈਂ ਇਕ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸਲਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ—ਮੈਂ ਹੁਣ ਨੀਚਤਾ, ਬੇਵਕੂਫਾਂ ਵਾਲੀ ਸੱਖਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਮੈਂ ਸਿਧਾਰਥ ਤੇਰੀ ਉਪਮਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਤਨੇ ਬਹੁਤ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਤੇ ਭੈੜੇ ਰਾਹ ਤੁਰਨ ਪਿਛੋਂ ਭੀ, ਤੈਨੂੰ ਫੇਰ ਚੰਗਾ ਫੁਰਨਾ ਫੁਰ ਪਇਆ, ਤੂੰ ਕੁਝ ਪਾ ਲਇਆ ਹੈ, ਤੂੰ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਅੰਦਰ ਦੇ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਸੱ ਉਸ ਅਪਣੀ ਸਲਾਹੁਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਨੂੰ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਿਆ ਜੋ ਭੁਖ ਕਰਕੇ ਕੜਕੜਾ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੁਖ ਤੇ ਦੁਰਗੰਧ ਨੂੰ ਚੱਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸਤਾ ਤੇ ਮੌਤ ਤਕ ਪੂਚਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁੱਟ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਸੀ। ਉਹ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਨਾਲ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਧਨ ਦੌਲਤ ਬਣਾ ਤੇ ਬੇ-ਪ੍ਵਾਹੀ ਨਾਲ ਉਜਾੜ, ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਭੁਲਾ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਜੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਉਸ ਕੋਮਲ ਤੇ ਚੰਗੇ ਢੱਕੇ ਹੋਏ ਨਰਕ ਵਿਚ ਪਇਆ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੇ ਅਜੇਹਾ ਨ ਵਾਪਰਦਾ; ਪੂਰੀ ਬੇਉਮੀਦੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਸਮੇਂ, ਮਨ ਦੇ ਖਿਚਾਉ ਸਮੇਂ ਜਦ ਉਹ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਤੇ ਝੁਕ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨਿਰਾਸਤਾ ਤੇ ਅੱਤ ਦੀ ਗਿਲਾਨੀ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਖੀ ਸੀ, ਨੇ ਉਸ ਤੇ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਇਆ। ਅੰਦਰ ਦਾ ਪੰਛੀ, ਸਾਫ ਚਸ਼ਮਾ ਤੇ ਅੰਦਰਲੀ ਅਵਾਜ਼ ਅਜੇ ਜੀਊ ਦੀ ਸੀ-ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹੱਸਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਚਹਰਾ ਚਿੱਟੇ ਵਾਲਾਂ ਹੇਠ ਦਮਕਦਾ ਸੀ।

ਉਸ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਹਰ ਗੱਲ ਦਾ ਹੱਡ ਬੀਤੀ ਤਜਰਬਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਿਖਿਆ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਐਸ ਤੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਜੋੜਨੇ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਮੈਂ ਬੜੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਹੁਣੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਸਮਝ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਗੱਲ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਨਾਲ ਵਾਪਰੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭੀ। ਇਹ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਇਹ ਸਿਞਾਣਦਾ ਹਾਂ।

ਉਹ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰਲੀ ਤਬਦੀਲੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤਕ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿਆ। ਉਸ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆ। ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਇਹ ਪੰਛੀ ਮਰ ਗਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਕੀ ਉਸ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ? ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮਰ ਗਇਆ ਹੁੰਦਾ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਜਿਸ ਲਈ ਬੜੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਏ। ਕੀ ਇਹ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਕਰੜੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਸਮੇਂ ਨਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ? ਕੀ ਇਹ ਉਸ ਦਾ 'ਆਪਾ' ਨਹੀਂ ਸੀ; ਉਸ ਦਾ ਛੋਟਾ, ਡਰਾਉਣਾ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਆਪਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਰ੍ਹੇ ਘੁਲਦਾ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਜੋ ਸਦਾ ਇਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਜਿਤ ਲੈਂਦਾ, ਜੋ ਮੁੜ ਮੁੜ ਫੇਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ 'ਸੀ, ਜਿਸ ਉਸ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਲੁਟ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿਤਾ ਸੀ? ਕੀ ਇਹ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਅੱਜ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਇਸ ਅਨੰਦ ਮਈ ਦਰਿਆ ਨੇੜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰ ਚੁਕਾ ਸੀ? ਕੀ ਇਸ ਦੇ ਮਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਹੁਣ ਇਕ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਇਤਨੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ, ਬਿਨਾ ਡਰ ਦੇ?

ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸੋਝੀ ਆਈ ਕਿ ਜਦ ਉਹ ਬਾਹਮਣ ਤੇ ਯੋਗੀ ਸੀ ਕਿਉਂ ਇਸ ਆਪੇ ਨਾਲ ਅਞਾਈਂ ਘੁਲਦਾ ਰਹਿਆ ਸੀ । ਬਹੁਤ ਵਿਦਿਆ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਅਟਕ ਸੀ; ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਜਨ, ਅਧਿਕ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ, ਅਧਿਕ ਹਿੰਸਾ, ਅਧਿਕ ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਪੂਰਾ ਘੁਮੰਡੀ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਤਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਵੱਧ ਚਾਹ ਰਖਦਾ ਸੀ—ਦੁਜਿਆਂ ਤੋਂ ਸਦਾ ਇਕ ਕਦਮ ਅੱਗੇ, ਸਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਅਕਲਮੰਦ, ਸਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਜਾਂ ਮਹਾਤਮਾ, ਉਸ ਦਾ ਆਪਾ ਇਸ ਪੁਜਾਰੀ ਧਨ ਅੰਦਰ, ਇਸ ਘੁਮੰਡ ਵਿਚ, ਇਸ ਅਕਲ ਅੰਦਰ ਹੀ ਘਦਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਸੀ । ਇਹ ਉਥੇ ਜੰਮ ਕੇ ਬੈਠਾ ਵਧਦਾ ਫੁਲਦਾ ਜਾ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਜਦ ਉਹ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਰਤ ਰਖ ਕੇ ਤੇ ਤਪ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੋਝੀ ਆਈ ਕਿ ਅੰਦਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਠੀਕ ਸੀ, ਕਿ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਵਾ ਸਕਦਾ । ਉਹ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋਣਾ ਪਇਆ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਾਕਤ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਵਿਚ ਗੁਆਉਣ ਲਈ; ਉਹ ਸੀ ਕਿਉਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਪਾਰੀ, ਜੁਆਰੀਆ, ਸ਼ਰਾਬੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਬਨਣਾ ਪਇਆ ਸੀ ਜਦ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਤੇ ਸਮਾਨਾ ਮਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਏ। ਉਸੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਭਿਆਨਕ ਵਰ੍ਹੇ ਲੰਘਾਉਣੇ ਪਏ ਸਨ, ਗਿਲਾਨੀ ਸਹਿਣੀ ਪਈ, ਅੰਤ ਤਕ ਸਖਣੀ ਤੇ ਬਿਅਰਥ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪਾਗਲਪਨ ਦੇ ਸਬਕ ਸਿਖਣੇ ਪਏ। ਓਦੋਂ ਤਕ ਹਰ ਕੌੜੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਤਕ ਪੂਜ ਗਇਆ ਸੀ ਤਾਕਿ ਐਸ਼-ਪ੍ਰਸਤ ਸਿਧਾਰਥ, ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਸਿਧਾਰਥ ਮਰ ਮਿਟ ਸਕਦਾ । ਉਹ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਨੀਂਦ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਜਾਗ ਚੁਕਾ ਸੀ । ਉਹ ਭੀ ਬੁੱਢਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਮਰ ਜਾਏਗਾ । ਸਿਧਾਰਥ ਮਿਥਿਆ ਸੀ, ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਮਿਥਿਆ ਸਨ, ਪਰ ਅੱਜ ਉਹ ਜਵਾਨ ਸੀ, ਉਹ ਬੱਚਾ ਸੀ—ਨਵਾਂ ਸਿਧਾਰਥ-ਤੇ ਉਹ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸੀ। ਇਹ ਖਿਆਲ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਚੌਂ ਲੰਘੇ। ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ, ਉਸ ਆਪਣੀ ਭੁਖ ਨੂੰ

ਸੁਣਿਆ, ਇਕ ਸ਼ਹਿਦ ਦੀ ਮੱਖੀ ਦੀ ਘੂੰ ਘੂੰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਤੇ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਸੁਣਿਆ। ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਉਸ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਜਿਤਨਾ ਇਸ ਦਰਿਆ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲਇਆ ਸੀ ਇਤਨਾ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੋਹਿਆ, ਕਦੇ ਭੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਤੇ ਸ਼ਕਲ ਪਹਿਲੇ ਇਤਨੀ ਸੋਹਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਭਾਸਦਾ ਜਿਵੇਂ ਦਰਿਆ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਸ ਗੱਲ ਦਸਣੀ ਸੀ, ਉਹ ਕੁਝ ਜੋ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ, ਪਰ ਜਿਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ; ਬੁੱਢਾ ਥਕਿਆ ਤੇ ਨਿਰਾਸ ਸਿਧਾਰਥ ਅੱਜ ਇਸ ਵਿਚ ਡੁਬ ਗਇਆ ਸੀ। ਨਵ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਵਹਿੰਦੇ ਪਾਣੀ ਲਈ ਡੂੰਘਾ ਪਿਆਰ ਜਾਗ ਪਇਆ, ਤੇ ਉਸ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਫੇਰ ਇਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਦੇਵੇਗਾ।

ਮਲਾਹ

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸੱਚਿਆ, ਮੈਂ ਇਸ ਦਰਿਆ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਾਂਗਾ। ਇਹ ਉਹੀ ਦਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਂਦੇ ਪਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਭਾਵ ਵਾਲਾ ਮਲਾਹ ਮੈਨੂੰ ਪਾਰ ਲੈ ਗਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਮੇਰਾ ਰਾਹ ਇਕ ਵੇਰ ਉਸ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਤੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੱਲ ਗਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਹੁਣ ਪੁਰਾਣੀ ਹੋ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਰੱਬ ਕਰੇ, ਮੇਰਾ ਹੁਣ ਦਾ ਰਾਹ, ਮੇਰੀ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭੀ ਫਿਰ ਉਥੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇ!

ਉਸ ਨੇ ਪਿਆਰ ਭਾਵ ਨਾਲ ਵਹਿੰਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ, ਨਿਰਮਲ ਹਰੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਲੌਰੀ ਲੀਕਾਂ ਦੇ ਅਸਚਰਜ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਚਮਕਦੇ ਮੌਤੀ ਉਠਦੇ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਬੁਲਬੁਲੇ ਤਰਦੇ, ਨੀਲੇ ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਉਸ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ। ਦਰਿਆ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਝਾਕਿਆ—ਹਰੀਆਂ, ਚਿੱਟੀਆਂ, ਨਿਰਮਲ, ਅਸਮਾਨੀ। ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਹ ਲਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਤਨਾ ਉਸ ਦਾ ਕ੍ਰਿਤਗਯ ਸੀ! ਉਸ ਨੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਨਵੀਂ ਜਾਂਗੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, "ਇਸ ਦਰਿਆ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਾਉ, ਇਸ ਕੱਲ ਰਹੋ, ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਖੋ।" ਹਾਂ! ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਦਰਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮਝੇਗਾ, ਬਹੁਤ ਭੇਦ, ਸਾਰੇ ਭੇਦ।

ਪਰ ਅੱਜ ਉਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਇਕੋ ਭੇਦ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਇਕੋ ਜਿਸ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਪਾਣੀ ਲਗਾਤਾਰ ਚਲਦਾ ਤੇ ਚਲਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦਰਿਆ ਸਦਾ ਉਥੇ ਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਦਾ ਓਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਹਰ ਛਿਨ ਇਹ ਨਵਾਂ ਹੈ। ਕੌਣ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਉਸ ਇਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਧੁੰਦਲੇ, ਜੇਹੇ ਸ਼ੱਕ, ਮਾੜੀ ਜੇਹੀ ਯਾਦ ਤੇ ਗ਼ੈਂਬੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਵਾਜਾਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਸੀ।

ਸਿਧਾਰਥ ਉਠਿਆ; ਭੁੱਖ ਦਾ ਕਸ਼ਟ ਅਸਹਿ ਹੋ ਰਹਿਆ ਸੀ । ਉਹ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੀੜ ਨਾਲ ਭੌਂਦਾ ਰਹਿਆ, ਉਸ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ, ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਕੁਤਰ ਕੁਤਰ ਕਰਦੀ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ।

ਜਦ ਉਹ ਘਾਟ ਤੇ ਪੁਜਾ, ਅਗੇ ਹੀ ਬੇੜੀ ਉਥੇ ਖੜੀ ਸੀ। ਉਹ ਮਲਾਹ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ ਨੌਜਵਾਨ ਸਮਾਨੇ ਨੂੰ ਪਾਰ ਲੰਘਾਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਖੜਾ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮੁੜ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਇਆ। ਉਹ ਭੀ ਬਹੁਤ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ।

''ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਦੂਜੇ ਪਾਰ ਲੈ ਚਲੋਗੇ ?'' ਉਸ ਪੁਛਿਆ।

''ਮਲਾਹ ਅਜੇਹੇ ਨਾਮੀ ਦਿਸਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਤੇ ਪੈਦਲ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਬਠਾ ਚਲ ਪਇਆ।

''ਤਸੀਂ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਿੰਦਗੀ ਚੁਣੀ ਹੈ,'' ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ। ਦਰਿਆ ਦੇ

ਨੇੜੇ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਰੋਜ਼ ਇਸ ਵਿਚ ਚਲਣਾ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਸੁਆਦੀ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਸਹਿਜੇ ਝੁਮਦਿਆਂ ਮਲਾਹ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

''ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਹਜੂਰ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਕੀ ਹਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਹਰ ਕੰਮ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ?''

''ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਸਾਡੇ ਕੌਮ ਤੋਂ ਤੁਸਾਂ ਨਾਲ ਰਸ਼ਕ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।''

''ਓਹ ! ਤੁਸੀਂ' ਛੇਤੀ ਇਸ ਦੀ ਚਾਹ ਛੱਡ ਜਾਉਗੇ । ਇਹ ਸੋਹਣੇ ਕਪਣੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।"

ਸਿਧਾਰਥ ਹੱਸਿਆ। "ਮੈਂ ਅਗੇ ਭੀ ਅੱਜ ਕਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ੱਕ ਨਾਲ ਜਾਂਚਿਆ ਗਇਆ ਹਾਂ । ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਪੜੇ ਮੈਥੋਂ ਪਰਵਾਨ ਕਰੋਗੇ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਲਈ ਝੰਝਟ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ? ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਜਰੂਰ ਦਸ ਦੇਵਾਂ ਕਿ ਦਰਿਆਉਂ ਪਾਰ ਲਿਜਾਨ ਦਾ ਭਾੜਾ ਦੇਣ ਲਈ ਭੀ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ।''

''ਸ਼ਰੀਫ਼ ਪੂਰਸ਼ ਮਖੌਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ?'' ਮਲਾਹ ਹੱ ਸਿਆ ।

''ਮੈਂ ਮਖੌਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹਿਆ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ। ਤੁਸੀਂ ਅਗੇ ਭੀ ਇਕ ਵੇਰ ਮੈਨੂੰ ਮੁਫ਼ਤ ਦਰਿਆਉਂ ਪਾਰ ਲੰਘਾਇਆ ਸੀ, ਸੋ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਭੀ ਅਜੇਹਾ ਕਰੋ ਤੇ ਇਸ ਬਦਲੇ ਮੇਰੇ ਕਪੜੇ ਲੈ ਲੳ।"

''ਤੇ ਕੀ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਪੂਰਸ਼ ਬਿਨ ਕਪੜਿਆਂ ਹੀ ਰਹੇਗਾ ?''

''ਮੈਂ ਅਗਾਂਹ ਨ ਜਾਣਾ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕਰਾਂਗਾ । ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣੇ ਕਪੜੇ ਦੇ ਦੇਵੇਂ ਤੇ ਇਥੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਹਾਇਕ, ਜਾਂ ਸਗੋਂ ਸ਼ਗਿਰਦ ਰਖ ਲਵੇਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਬੇੜੀ ਚਲਾਉਣੀ ਸਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।"

ਮਲਾਹ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਬੜਾ ਚਿਰ ਅਣਜਾਣੇ ਪੂਰਸ਼ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿਆ।

''ਮੈ' ਤੁਸਾਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹਾਂ,'' ਉਸ ਅੰਤ ਕਹਿਆ । ''ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਵੇਰ ਮੇਰੀ ਝੁੱਗੀ ਵਿਚ ਸੁੱਤੇ ਸੀ । ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਭੀ ਪਹਿਲੇ ਦੀ । ਮੈਂ ਤੁਸਾਨੂੰ ਦਰਿਆਉਂ ਪਾਰ ਲੈ ਕੇ ਗਇਆ ਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਚੰਗੇ ਮਿਤ੍ਰ ਬਣ ਕੇ ਵਿਛੜੇ ਸਾਂ। ਕੀ ਓਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਸਮਾਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ? ਮੈਂ ਤੁਸਾਡਾ ਨਾਮ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।"

''ਮੇਰਾ ਨਾਉਂ ਸਿਧਾਰਥ ਹੈ । ਜਦ ਤੁਸਾਂ ਪਹਿਲੇ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਮੈਂ ਇਕ ਸਮਾਨਾ ਸੀ।"

''ਜੀ ਆਇਆ ਨੂੰ, ਸਿਧਾਰਥ । ਮੇਰਾ ਨਾਉਂ ਵਾਸਦੇਵ ਹੈ । ਮੈਂ ਆਸ ਰਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅੱਜ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਪਰਾਹੁਣੇ ਬਣੌਗੇ, ਮੇਰੀ ਹੀ ਝੌਂ ਪੜੀ ਵਿਚ ਸਵੇਂਗੇ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸੋਗੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਥੋਂ ਆਏ ਹੋ ਤੇ ਸੋਹਣੇ ਕਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਇਤਨਾ ਕਿਉਂ ਤੰਗ ਆਏ ਹੋਏ ਹੋ।"

ਉਹ ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਪੂਜ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਵਹਾ ਤਿੱਖਾ ਹੋਣ

ਕਰਕੇ ਵਾਸਦੇਵ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚੱਪੂ ਲਾ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰੀਆਂ, ਤਕੜੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਨਾਲ, ਬੇੜੀ ਦੇ ਸਿਰੇ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰਖਦਿਆਂ, ਬੇੜੀ ਚਲਾ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਬੈਠ ਗਇਆ। ਉਸ ਵੱਲ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ, ਤੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵੇਰ, ਪਿਛਲੇ ਸਮਾਨਾ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਉਸ ਇਸ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਨਿਘ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ ਵਾਸਦੇਵ ਦੀ ਦਾਵਤ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੀ। ਜਦ ਉਹ ਦਰਿਆ ਕਿਨਾਰੇ ਪੂਜੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬੇੜੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਫੇਰ ਵਾਸਦੇਵ ਉਸ ਨੂੰ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿਚ ਲੈ ਗਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮਜ਼ੇ ਨਾਲ ਖਾਧਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਬ ਵੀ, ਜੋ ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਪਿਛੋਂ ਜਦ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਲਗਾ ਉਹ ਦਰਿਆ ਕੰਢੇ ਰੁੱਖ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੇ ਬੈਠ ਗਏ ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਸ ਨਿਰਾਸਤਾ ਦੀ ਘੜੀ ਪਿਛੋਂ ਅੱਜ ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਦਸਿਆ। ਕਹਾਣੀ ਬੜੀ ਰਾਤ ਪਈ ਤਕ ਚਲਦੀ ਗਈ।

ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ; ਉਸ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਬਚਪਨ ਬਾਰੇ, ਉਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸੰਬੰਧੀ, ਉਸ ਦੀ ਦੂੰਡ, ਉਸ ਦੇ ਐਸ਼ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ। ਇਹ ਮਲਾਹ ਦੀ ਇਕ ਵਡੀ ਖ਼ੂਬੀ ਸੀ ਜੋ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਸੁਣਨਾ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ ਬਿਨਾ ਕਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਚੁਪ ਚਾਪ ਇੰਤਜਾਰੀ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਭੀ ਅਣਸੁਣਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛਡਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਭੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨ ਹੀ ਸਲਾਹਣਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਲਾਇਆ—ਕੇਵਲ ਉਸ ਸੁਣਿਆ ਹੀ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਅਜੇਹਾ ਸ੍ਰੋਤਾ ਲੱਭਣਾ ਕਿਤਨਾ ਚੰਗਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ, ਹਿੰਮਤਾਂ ਤੇ ਦੁਖਾਂ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ, ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵੱਲ, ਜਦ ਉਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੁੱਖ ਤੇ ਆਪਣੀ ਡੂੰਘੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਬਾਰੇ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਓਮ ਸੰਬੰਧੀ ਦਸਿਆ, ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੀਂਦ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਲਈ ਇਤਨਾ ਪਿਆਰ ਭਾਸਿਆ, ਮਲਾਹ ਨੇ ਦੂਣੀ ਮਨ-ਇਕਾਗਰਤਾ, ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਮੁੰਦ, ਧਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਸੁਣਿਆ।

ਜਦ ਸਿਧਾਰਥ ਖਤਮ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਲੰਬਾ ਠਹਿਰਾ ਆ ਗਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਇਹ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ; ਦਰਿਆ ਨੇ ਤੁਸਾਡੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਤੁਸਾਡੇ ਵੱਲ ਭੀ ਮਿਤ੍ਤਾ-ਭਾਵ ਹੈ, ਇਹ ਤੁਸਾਡੇ ਨਾਲ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ। ਸਿਧਾਰਥ, ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਠਹਿਰੋ। ਮੇਰੀ ਭੀ ਕਦੇ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਬਿਸਤਰਾ ਮੇਰੇ ਬਿਸਤਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਬੜਾ ਸਮਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਿਆਂ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਚਿਰ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ। ਆਉ ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹੁ; ਸਾਡੇ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਥਾਂ ਤੇ ਰੋਟੀ ਹੈ।"

''ਆਪ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ !'' ਸਿਧਾਰਥ ਕਹਿਆ, ''ਧੰਨਵਾਦ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕਰੋ । ਵਾਸਦੇਵ, ਐੱ ਤੁਸਾਡਾ ਇਤਨਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਨ ਲਈ ਭੀ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਲੋਕ

67

ਹਨ ਜੋ ਸੁਣਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਅਜੇ ਤਕ ਕਿਸੇ ਅਜੇਹੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਆਪ ਜੇਹਾ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਭੀ ਤੁਸਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖਾਂਗਾ ।''

"ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸਿਖੋਗੇ," ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਪਰ ਮੈਥੋਂ ਨਹੀਂ। ਦਰਿਆ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਨਾ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਭੀ ਇਸ ਕੋਲੋਂ ਸਿਖੋਗੇ। ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਪਤਾ ਹੈ, ਹਰ ਕੋਈ ਇਸ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਅਗੇ ਹੀ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਸਿਖ ਚੁਕੇ ਹੋ ਕਿ ਨੀਵੀਂ ਵੱਲ ਚਲਣਾ, ਚੁੱਭੀ ਲਾਉਣੀ ਤੇ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਖੋਜਣੀਆਂ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਿਧਾਰਥ ਚੱਪੂ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬਣੇਗਾ; ਸਿਧਾਰਥ, ਵਿਦਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਮਲਾਹ ਬਣੇਗਾ। ਇਹ ਭੀ ਤੁਸਾਂ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਸਿਖ ਲਇਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਭੀ ਤੁਸੀਂ ਸਿਖ ਲਉਗੇ।"

ਕੁਝ ਚੁਪ ਪਿਛੋਂ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ : ''ਹੋਰ ਕੇਹੜੀ ਗੱਲ, ਵਾਸਦੇਵ ?''

ਵਾਸਦੇਵ ਉੱਠ ਪਇਆ ਤੇ ਉਸ ਕਹਿਆ, ''ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਹੁਣ ਸੌਂ ਚਲੀਏ। ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਦਸ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਹੋਰ ਕੇਹੜੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਲੱਭ ਲਉਗੇ, ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਤੁਸੀਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋਵੇਂ। ਮੈਂ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਭੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਜੋ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਕਰੀਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸੋਚੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸੁਣਨਾ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਨਾਲ; ਇਸ ਬਿਨਾ ਮੈਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਿਖਿਆ। ਜੇ ਮੈਂ ਬੋਲ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਤਾਦ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਮਲਾਹ ਹਾਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲਿਜਾਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਜ਼ਾਗਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਸਭ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਦਰਿਆ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋਕ ਹੀ ਦਿਸਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਧਨ ਤੇ ਵਾਪਾਰ ਲਈ, ਵਿਆਹਵਾਂ ਤੇ ਜਾਣ ਜਾਂ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਸਫਰ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਦਰਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰਹਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਇਸ ਔਕੜ ਚੋਂ ਲੰਘਾ ਦੇਣ ਲਈ ਮਲਾਹ ਉਥੇ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ, ਹਜ਼ਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਨ, ਮਸਾਂ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦਰਿਆ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦਰਿਆ ਧਾਵਾਜ ਸੁਣੀ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦਰਿਆ ਪਵਿਤ੍

ਸਿਧਾਰਥ ਮਲਾਹ ਕੋਲ ਠਹਿਰਿਆ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇੜੀ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰੀਦੀ ਹੈ ਸਿਖਿਆ। ਜਦ ਘਾਟ ਤੇ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਵਾਸਦੇਵ ਨਾਲ ਧਾਨ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ, ਲਕੜਾਂ ਇਕਠੀਆਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਕੇਲੇ ਦੇ ਪੇੜਾਂ ਤੋਂ ਫਲ ਤੋੜਦਾ। ਉਸ ਚੱਪੂ ਬਣਾਉਣੇ ਸਿਖੇ, ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਟੋਕਰੀਆਂ ਬਣਾਈਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ ਨਾਲ ਜੋ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸਿਖਦਾ ਸੀ, ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ। ਦਿਨ ਤੇ ਮਹੀਨੇ ਝਟ ਪਟ ਲੰਘ ਗਏ। ਪਰ ਜੋ ਵਾਸਦੇਵ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਿਆ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉਸ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ। ਉਸ ਲਗਾਤਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਉਸ ਇਹ ਸਿਖੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸੁਣੀਦਾ ਹੈ; ਸ਼ਾਂਤ ਦਿਲ ਨਾਲ, ਉਡੀਕ ਨਾਲ, ਖੁਲ੍ਹੀ ਆਤਮਾ ਨਾਲ, ਬਿਨਾ ਗੁੱਸੇ, ਧੀਰਜ ਨਾਲ, ਵਾਸ਼ਨਾ ਰਹਿਤ, ਬਿਨਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤੇ ਤੇ ਬਿਨਾ ਰਾਇ ਦਿਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣੀਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਵਾਸਦੇਵ ਨਾਲ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਰਹਿ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਾਸਦੇਵ ਵਧੇਰੇ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਸਿਧਾਰਥ ਉਸ ਕੌਲੋਂ ਕੁਝ ਕਹਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਫ਼ਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਉਸ ਇਕ ਵੇਰ ਵਾਸਦੇਵ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ, ''ਕੀ ਤੁਸਾਂ ਇਹ ਭੇਦ ਭੀ ਦਰਿਆ ਤੁੱ ਸਿਖਿਆ ਹੈ; ਕਿ ਅਜੇਹੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਜੇਹਾ ਕਿ ਸਮਾਂ ?''

ਵਾਸਦੇਵ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਨੂਰ ਭਰੀ ਮੁਸਕਰਾਟ ਫੈਲ ਗਈ।

''ਹਾਂ ! ਸਿਧਾਰਥ,'' ਉਸ ਕਹਿਆ, ''ਕੀ ਤੇਰਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦਰਿਆ ਇਕੋ ਸਮੇ' ਸਭ ਥਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਹੈ, ਨਿਕਾਸ ਤੇ, ਸ਼ੁਰੂ ਤੇ, ਆਬਸ਼ਾਰ ਤੇ, ਘਾਟ ਤੇ, ਵਹਿੰਦਿਆਂ, ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ, ਸਭ ਥਾਂ ? ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਕੇਵਲ ਉਸ ਲਈ ਜੀਊਂਦਾ ਹੈ, ਭੂਤ ਕਾਲ ਜਾਂ ਭਵਿਸ਼ ਸਮੇ' ਦੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਲਈ ਨਹੀ' ?''

''ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ,'' ਸਿਧਾਰਥ ਕਹਿਆ, ''ਤੇ ਜਦ ਮੈਂ ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਜਾਂਚਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਭੀ ਇਕ ਦਰਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਲੜਕਾ, ਸਿਧਾਰਥ ਗੁੜਿਆ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਬੁੱਢਾ ਸਿਧਾਰਥ, ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਅੱਡਰੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਭੀ ਭੂਤਕਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਬ੍ਹਮ ਵੱਲ ਮੌੜ ਭਵਿੱਸ਼ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਹਰ ਚੀਜ ਵਿਚ ਅਸਲ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ।''

ਸਿਧਾਰਥ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਬੱਲਿਆ, ''ਇਸ ਢੂੰਡ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦੁਖ ਫੇਰ ਕੀ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਿਤੇ ਕਸ਼ਟ ਤੇ ਡਰ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ ? ਕੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਤੇ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਜਦ ਕੋਈ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਤੇ ਦੂਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ?'' ਉਹ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨਾਲ ਬੱਲਿਆ, ਪਰ ਵਾਸਦੇਵ ਉਸ ਵੱਲ ਜਲਾਲ ਨਾਲ ਥੋੜਾ ਜੇਹਾ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਉਸ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਕੰਡ ਤੇ ਹੱਥ ਰਖਿਆ ਤੇ ਕੰਮ ਤੇ ਮੁੜ ਆਇਆ।

ਇਕ ਵੇਰ ਫੇਰ ਜਦ ਬਰਸਾਤ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਬਹੁਤ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਸੀ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, ''ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ', ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਕਿ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਹਨ ? ਕੀ ਇਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ, ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ, ਬਲਦ ਦੀ, ਰਾਤ ਦੇ ਪੰਛੀ ਦੀ, ਗਰਭਵਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਹੌਕੇ ਭਰਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੋਰ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ?''

''ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ,'' ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ, ''ਸਾਰੇ ਜੀਉਂ'ਦੇ ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਇਸ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਹਨ।''

''ਤੇ ਕੀ ਤੁਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ'', ਸਿਧਾਰਥ ਜਾਰੀ ਰਖਦਿਆਂ ਕਹਿਆ, ''ਜਦ ਕੋਈ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਇਕੋ ਸਮੇ⁻ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕੇਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਦਾ ਹੈ ?''

ਵਾਸਦੇਵ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੱਸਿਆ, ਉਹ ਸਿਧਾਰਥ ਵੱਲ ਝੁਕਿਆ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਵਿਤ੍

'ਓਮ' ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਕਹਿਆ। ਇਹ ਸੀ ਜੋ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਮਾਂ ਟਪਦਾ ਗਇਆ ਉਸ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਮਲਾਹ ਵਰਗੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ—ਇਕੋ ਜੇਹੀ ਨੂਰ ਭਰੀ; ਤਕਰੀਬਨ ਇਕੋ ਜੇਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰਪੂਰ, ਹਜ਼ਾਰ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਭਰੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਲਿਸ਼ਕਾਰ, ਇਕੋ ਜੇਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਤੇ ਇਕੋ ਜੇਹੀ ਬੁਢਿਆਂ ਵਾਂਗ । ਬਹੁਤ ਮੁਸਾਫਰ, ਜਦ ਦੋਨਾਂ ਮਲਾਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਦੇਖਦੇ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰਾ ਸਮਝਦੇ । ਕਈ ਵੇਰ ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਕੰਢੇ ਰੁਖ ਦੇ ਤਨੇ ਤੇ ਬੈਂਠਦੇ । ਦੋਨੋਂ ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ, ਜੇਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਿਰਾ ਪਾਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼, ਮਹਾਨ ਹਸਤੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼, ਰੱਬ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੀ । ਕਦੇ ਅਜੇਹਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜੇਹੇ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਦੀ ਗਲਬਾਤ, ਜਾਂ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਬਾਰੇ ਜਿਸ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਤੇ ਹਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਮੱਲੀ ਬੈਂਠੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਮੌਤ, ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਚਪਨ; ਤੇ ਜਦ ਦਰਿਆ ਭੀ ਉਸੇ ਘੜੀ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਦਸਦਾ ਤਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਤੱਕਦੇ, ਦੋਨੋਂ ਇਕੋ ਗੁੱਲ ਸੋਚਦੇ, ਦੋਨੋਂ ਇਕੋ ਸੁਆਲ ਦੇ ਇਕੋ ਉੱਤ੍ਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਪੱਤਣ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਮਲਾਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥਿਆਂ ਤੇ ਜਲਾਲ ਭਾਸਦਾ। ਕਦੇ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੁਸਾਫਰ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਪਾਤਣੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਔਖਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਛੇੜ ਦਿੰਦਾ। ਆਪਣੇ ਪਾਪ ਮੰਨਦਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸਲਾਹ ਮੰਗਦਾ। ਕਦੇ ਅਜੇਹਾ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮ ਗੁਜਾਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗਦਾ, ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲਈ, ਕਦੇ ਇਹ ਭੀ ਵਾਪਰਦਾ ਕਿ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ ਆ ਨਿਕਲਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਗਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਤਣ ਤੇ ਦੋ ਸਿਆਣੇ ਪੁਰਸ਼, ਮਹਾਤਮਾ ਜਾਂ ਜਾਦੂਗਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਚਾਹਵਾਨ ਲੋਕ ਬੜੇ ਸੁਆਲ ਪੁਛਦੇ ਪਰ ਉਤ੍ਰ ਕੋਈ ਨ ਮਿਲਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨ ਜਾਦੂਗਰ ਤੇ ਨ ਹੀ ਸਿਆਣੇ ਪੁਰਸ਼ ਲੱਗਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਦੋ ਮਿਤ੍ਤਾ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਬੁਢੇ ਲੱਭਦੇ, ਜੇਹੜੇ ਗੂੰਗੇ ਸਗੋਂ ਅਨੋਖੇ ਤੇ ਗੰਵਾਰ ਜਾਪਦੇ। ਉਹ ਖੋਜੀ ਲੋਕ ਹੱਸਦੇ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਲੋਕ ਕਿਤਨੇ ਮੂਰਖ ਤੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹਨ ਜੋ ਅਜੇਹੀਆਂ ਅਦਭੁਤ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਵਰ੍ਹੇ ਲੰਘ ਗਏ ਤੇ ਕਿਸੇ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਨ ਗਣਿਆ। ਫੇਰ ਇਕ ਦਿਨ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਚੇਲੇ, ਕੁਝ ਭਿਕਸ਼ੂ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆਉਂ ਪਾਰ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿਆ। ਪਾਤਣੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੋ ਉਹ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ ਕੋਲ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਖ਼ਬਰ ਫੈਲ ਚੁਕੀ ਸੀ ਜੋ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਬਹੁਤ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਬੀਮਾਰ ਸਨ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਖਰੀ ਲੋਕ ਯਾਤਰਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਸਦਾ ਲਈ ਆਵਾਗਉਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਹੋਰ ਟੋਲੀ ਪੁਜ ਗਈ ਤੇ ਫਿਰ ਇਕ ਹੋਰ। ਭਿਕਸ਼ੂ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਮੁਸਾਫਰ ਗੌਤਮ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਆ ਰਹੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮ ਜਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਤੇ ਸਭ ਪਾਸਿਉਂ ਲੱਕ ਆ ਇਕਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਕਨਾਤੀਸ ਦੇ ਖਿੱਚੇ, ਸ਼ਹਿਦ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖੀਆਂ ਦੇ ਭੁੰਡਾਂ ਵਾਂਗ, ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਜਾਣ ਲਈ ਜਿਥੇ

ਮਹਾਨ ਬੁੱਧ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਲੇਟ ਮੌਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਇਹ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਥੇਂ ਯੁਗ ਦੇ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਨੰਤ ਵਿਚ ਅਭੇਤ ਹੈ ਰਹਿਆ ਸੀ।

ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਸ, ਅੰਤਲੇ ਸੁਆਸਾਂ ਤੇ ਪੂਜੇ ਮਹਾਨ ਸੰਤ, ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਣ ਸੰਚਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਉਸ ਗੋ ਇਕ ਵੇਰ ਸੁਣੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਵਿਤ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਉਸ ਭੀ ਡਰ ਸਹਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਦਾ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਯਾਦ ਕੀਤਾ । ਮੁਸਕਰਾਂਦਿਆਂ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜੋ ਉਸ ਜਵਾਨੀ ਸਮੇਂ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਇੰਝ ਭਾਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਛੋਟਾ ਮੂੰਹ ਤੇ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਵਾਂਗ ਗੁਸਤਾਖ਼ੀ ਭਰੇ ਤੇ ਸਮਝ ਤੋਂ ਵਡੇਰੇ ਸਨ। ਬੜੇ ਚਿਰ ਲਈ ਉਹ ਅਨਭਵ ਕਰਦਾ ਰਹਿਆ ਜੋ ਉਹ ਗੰਤਮ ਤੋਂ ਅੱਡਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਨਹੀਂ, ਇਕ ਸਚਾ ਖੋਜੀ, ਜੇ ਉਹ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਢੂੰਡਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਦੇ ਭੀ ਕੋਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਜਿਸ ਲੱਭ ਲਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਹਰ ਰਾਹ ਤੇ ਹਰ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਭੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੂਸਰੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ, ਜੋ ਅਨੰਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕੁਦਰਤ ਸਭ ਥਾਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, ਅੱਡਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ, ਜਦ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੱਕ ਬੁੱਧ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਇਕ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸੁੰਦਰੀ ਕਮਲਾ ਭੀ ਇਸ ਰਾਹ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੇ ਚਿਰਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਢੰਗ ਬਦਲ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਗੌਤਮ ਦੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਾਗ਼ ਭੇਟ ਕਰ, ਆਪ ਉਸ ਦੇ ਮੱਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਚੁਕੀ ਸੀ ਤੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸੇਵਾ ਸੁਖ ਲਈ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੇਵਾ ਦਲ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਗੌਤਮ ਦੀ ਆ ਰਹੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸੁਣ ਕੇ, ਉਹ ਸਾਦੇ ਕਪੜੇ ਪਾ, ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੈਦਲ ਤੁਰ ਪਈ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਹ ਦਰਿਆ ਤੇ ਪੁਜ ਚੁਕੇ ਸਨ, ਪਰ ਲੜਕਾ, ਛੰਤੀ ਥੱਕ ਗਇਆ। ਉਹ ਘਰ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਖਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਈ ਵੇਰ ਰੰਜੀਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅਬਰੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਵਿਰੁਧ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਮਨਾਉਂਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਕਮਲਾ ਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਝਿੜਕਾਂ ਭੀ ਦੇਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਕਿ ਕਿਉਂ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਅਣਜਾਣੇ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ, ਜੋ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਅਣਜਾਣੇ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ, ਜੋ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਪਿੰਦਆ ਮਰੇ—ਉਸ ਨੂੰ ਕੀ ਸੀ।

ਯਾਤਰੂ ਵਾਸਦੇਵ ਦੇ ਘਾਟ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਦ ਛੱਟੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਮਲਾ ਆਪ ਥੱਕ ਗਈ ਸੀ। ਜਦ ਲੜਕਾ ਬੈਠਾ ਕੋਲਾ ਖਾਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਕਮਲਾ ਸਿਰ ਗੋਡਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾ ਬੈਠ ਗਈ, ਅੱਖਾਂ ਅਧ ਮੀਟੀਆਂ ਸਨ । ਉਸ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ । ਪਰੰਤੂ, ਇਕ ਦਮ ਉਸ ਨੇ ਪੀੜ ਨਾਲ ਕੂਰਲਾ ਕੇ ਚੀਕ ਮਾਰੀ । ਲੜਕਾ ਚੌਂਕਿਆ, ਉਸ ਮਾਂ ਵੱਲ ਝਾਕਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਡਰ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਬੱਗਾ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਹੈਠੋਂ ਇਕ ਛੋਟਾ ਕਾਲਾ ਸੱਪ ਬਾਹਰ ਰੀ ਘਦਾ ਹੋਇਆ ਨਿਕਲਿਆ। ਇਸ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਡਸਿਆ ਸੀ।

ਦੋਨੋਂ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਦੌੜੇ ਕਿ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਪੂਜ ਸਕਣ। ਜਦ ਉਹ ਪੱਤਣ ਨੇੜੇ ਆ ਗਏ, ਕਮਲਾ ਨਿਢਾਲ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਜੋਗੀ ਨ ਰਹੀ। ਲੜਕੇ ਨੇ ਸਹਾ– ਇਤਾ ਲਈ ਹਾਲ ਪਾਹਰਿਆ ਪਾ ਦਿਤੀ । ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮਦਾ ਤੇ ਚੰਬੜਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਮਲਾ ਨੇ ਭੀ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨਾਲ ਰਲ ਉਚੀ ਉਚੀ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਅਵਾਜਾਂ ਵਾਸਦੇਵ ਤਕ, ਜੋ ਪੱਤਣ ਤੇ ਖੜਾ ਸੀ, ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ । ਉਹ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਆਇਆ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਚਕ ਬੇੜੀ ਤਕ ਲੈ ਗਇਆ। ਮੁੰਡਾ ਭੀ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿਚ ਪੁਜ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਸਿਧਾਰਥ ਖੜਾ ਅੱਗ ਬਾਲਣ ਲੱਗਾ ਸੀ । ਉਸ ਉਤਾਂਹ ਝਾਕਿਆ ਤੇ ਪਹਿਲੋਂ ਲੜਕੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣੀ ਗੱਲ ਦੀ ਅਨੌਖੀ ਯਾਦ ਕਰਾਈ । ਫੇਰ ਉਸ ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ । ਉਹ ਪਾਤਣੀ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਬੇਹੋਸ਼ ਪਈ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਤੁਰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਇਆ। ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੁਤ੍ਰ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਵਾਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਧੜਕਣ ਲੱਗਾ।

ਕਮਲਾ ਦਾ ਜ਼ਖਮ ਧੌਤਾ ਗਇਆ, ਪਰ ਉਹ ਅਗੇ ਹੀ ਕਾਲਾ ਪੈ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸੁੱਜ ਚੁਕਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਜੀਵਨੀ ਦਿਤੀ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਹੋਸ਼ ਪਰਤੀ । ਉਹ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਲੇਟ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਕਦੇ ਰੱਜ ਕੇ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਉਤੇ ਝੁਕ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸੁਫਨਾ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ । ਮੁਸਕਰਾਦਿਆਂ ਉਸ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਤਕਿਆ । ਉਸ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਜਾਂਚੀ, ਸੱਪ ਡਸਣਾ ਯਾਦ ਆਇਆ ਤੇ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਹੋ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਸਦਿਆ ।

''ਫਿਕਰ ਨ ਕਰ'', ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, ''ਉਹ ਇਥੇ ਹੀ ਹੈ ।''

ਕਮਲਾ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਪਾਈਆਂ । ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੋਲਣਾ ਔਖਾ ਲੱਗ ਰਹਿਆ ਸੀ। ''ਤੁਸੀਂ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਗਏ ਹੋ, ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ,'' ਉਸ ਕਹਿਆ, ''ਤੁਸਾਡੇ ਧੌਲੇ ਆ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਨੱਢੇ ਸਮਾਨਾ ਵਾਂਗ ਲਗਦੇ ਹੋ ਜੋ ਬਿਨਾ ਕਪੜਿਆਂ ਤੇ ਮਿਟੀ ਭਰੇ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਜਦ ਤੁਸੀਂ ਕਾਮਸੁਆਮੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਏ ਸੀ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਉਸ ਸਮਾਨੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹੋ। ਸਿਧਾਰਥ, ਤੁਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਸ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਆਹ ! ਮੈ⁻ ਭੀ ਬੁਢੀ ਹੋ ਗਈ ਹਾਂ, ਬੁਢੀ—ਕੀ ਤੁਸਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਇਆ ਸੀ ?''

ਸਿਧਾਰਥ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।'' ਪਿਆਰੀ ਕਮਲਾ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਤੁਰਤ ਪਛਾਣ ਲਇਆ ਸੀ।'' ਕਮਲਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਕਹਿਆ, ''ਉਸ ਨੂੰ ਭੀ ਪਛਾਣ

ਲਇਆ ਸੀ ? ਉਹ ਤੁਸਾਡਾ ਪੁਤ੍ਰ ਹੈ।"

ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਏਧਰ ਓਧਰ ਫਿਰੀਆਂ ਤੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਲੜਕਾ ਉਚੀ

ਉਚੀ ਰੌਣ ਲੱਗ ਪਇਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੌਡੇ ਤੇ ਬਿਠਾ ਲੁਣਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਰੱਥ ਫੇਰਦਾ ਰਹਿਆ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਭਜਨ ਯਾਦ ਆ ਗਇਆ, ਜੋ ਉਸ ਆਪ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਿਖਿਆ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਉਹ ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਲੰਘ ਚੁਕੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਬਚਪਨ ਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਮੁੜ ਆਏ। ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਗਾਉਂਦਾ ਗਇਆ, ਬੱਚਾ ਚੁਪ ਕਰ ਗਇਆ। ਥੋੜੇ ਹਟਕੋਰੇ ਲੇਂਦਾ ਲੈਂਦਾ ਸੌਂ ਗਇਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਸਦੇਵ ਦੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਪਾ ਦਿਤਾ, ਵਾਸਦੇਵ ਚੁਲ੍ਹੇ ਕੱਲ ਖੜਾ ਚਾਵਲ ਪਕਾ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਵਾਸਦੇਵ ਉਸ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾ ਪੁਇਆ।

''ਉਹ ਮਰ ਰਹੀ ਹੈ,'' ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮੱਧਮ ਜੇਹੇ ਕਹਿਆ ।

ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ। ਚੁਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਲਾਟ ਉਠ ਉਸ ਦੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਲਿਸ਼ਕਦੀ ਸੀ।

ਕਮਲਾ ਨੇ ਮੁੜ ਹੋਸ਼ ਪਰਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਪੀੜ ਦਿਸਦੀ ਸੀ; ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਬੱਗੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਪੀੜ ਜਾਚੀ। ਉਸ ਚੁਪ ਚਾਪ, ਧੀਰਜ ਨਾਲ, ਧਿਆਨ ਨਾਲ, ਉਡੀਕਦੇ ਪੀੜ ਜਾਚੀ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵੰਡੀ। ਕਮਲਾ ਇਹ ਜਾਣਦੀ ਸੀ; ਉਸ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਉਸ ਦੀ ਝਾਤ ਮੰਗਦੀ ਸੀ।

ਕਮਲਾ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਕਹਿਆ, ''ਹੁਣ ਮੈਂ ਵੇਖਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਤੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭੀ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਹੋਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਣਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਸਿਧਾਰਥ ਹੋ ? ਤੁਸੀਂ ਸਿਧਾਰਥ ਹੋ, ਪਰ ਫੇਰ ਭੀ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ।''

ਸਿਧਾਰਥ ਕੁਝ ਨ ਬੋਲਿਆ; ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਝਾਕਦਾ ਰਹਿਆ। "ਕੀ ਤੁਸਾਂ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ?" ਕਮਲਾ ਪੁਛਿਆ, ''ਕੀ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲੱਭ ਗਈ ਹੈ ?"

ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਤੇ ਰਖ ਦਿਤਾ । ''ਹਾਂ,'' ਉਸ ਕਹਿਆ, ''ਮੈਨੂੰ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ ।'' ''ਤੁਸਾਨੂੰ ਲਭ ਚੁਕੀ ਹੈ,'' ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮਲਕੜੇ ਜੇਹੇ ਕਹਿਆ ।

ਕਮਲਾ ਉਸ ਵੱਲ ਟਿਕ ਟਿਕੀ ਲਾ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ। ਗੌਤਮ ਤਕ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਦੇਵ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਤੇ ਕੁਝ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਬਦਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਿਧਾਰਥ ਲੱਭਾ। ਇਹ ਭੀ ਚੰਗਾ ਸੀ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਜਿਤਨਾ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨੇ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਦਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਜੀਭ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹੋਰ ਸਾਥ ਨਾ ਦਿਤਾ। ਚੁਪ ਕਮਲਾ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਉਸ ਭੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੀਵਨ ਜੱਤ ਘਟਦੀ ਦੇਖੀ। ਜਦ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਅੰਤਲੀ ਕੰਬਣੀ ਆਈ ਤਾਂ ਉਸ ਉ'ਗਲ ਨਾਲ ਕਮਲਾ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਦਿਤੀਆਂ।

ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿਰ ਉਸ ਦੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਚਿਹਰੇ ਵਲ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿਆ। ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਉਸ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ—ਬੁੱਢਾ, ਥਕਿਆ ਹੋਇਆ ਮੂੰਹ, ਤੇ ਸੁਕੜੇ ਹੋਏ ਬੁੱਲ੍ਹ—ਤੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਇਕ ਸਮਾਂ ਜਦ ਉਹ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਬਹਾਰ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸ ਉਸ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਜ਼ੀ ਕਟੀ ਅੰਜੀਰ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਲੰਮੇ ਵਕਫੇ ਲਈ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਬੱਗਾ ਚਿਹਰਾ, ਥਕੀਆਂ ਝੁਰੜੀਆਂ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿਆ। ਉਸ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਭੀ ਬੱਗਾ, ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਆਪਣਾ ਤੇ ਉਸ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਚਿਹਰਾ, ਲਾਲ ਹੋਠਾਂ ਨਾਲ, ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਹੁਣ ਦੇ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਦਬਿਆ ਗਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਹਰ ਜੀਵ ਦਾ ਅਮਰ ਤੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅਨੰਤ ਹੋਣਾ ਵਧੇਰੇ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ।

ਜਦ ਉਹ ਉਠਿਆ, ਵਾਸਦੇਵ ਉਸ ਲਈ ਥੋੜੇ ਚਾਵਲ ਪਕਾ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਨ ਖਾਧੇ। ਤਬੇਲੇ ਵਿਚ, ਜਿਥੇ ਬਕਰੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਦੋਨਾਂ ਬੁਢਿਆਂ ਨੇ ਥੋੜਾ ਘਾਹ ਫੂਸ ਸਿੱਧਾ ਕੀਤਾ। ਵਾਸਦੇਵ ਲੇਟ ਗਇਆ। ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਇਆ ਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਝੌਂਪੜੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੈਠਾ ਰਹਿਆ, ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ, ਭੂਤ–ਕਾਲ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਅਸਰਾਂ ਹੇਠ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ। ਕਦੇ ਕਦੇ, ਪਰੰਤੂ, ਉਹ ਉਠਦਾ, ਝੌਂਪੜੀ ਦੇ ਬੂਹੇ ਤਕ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਕੰਨ ਲਾ ਸੁਣਦਾ ਜੋ ਲੜਕਾ ਸੌਂ ਰਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ।

ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਾਸਦੇਵ ਤਬੇਲੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਿਤ੍ਰ ਕੋਲ ਗਇਆ।

"ਤੂੰ ਸੁੱਤਾ ਨਹੀਂ ?" ਉਸ ਕਹਿਆ ।

''ਨਹੀਂ', ਵਾਸਦੇਵ। ਮੈਂ' ਏਥੇ ਬੈਠਾ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ। ਇਸ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦਸਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਬਹੁਤ ਉਚੇ ਖਿਆਲਾਂ, ਏਕਤਾ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।"

''ਤੈਂਨੂੰ ਮੁਸੀਬਤ ਪਈ ਹੈ, ਸਿਧਾਰਥ, ਪਰ ਮੈਂ ਅਜੇ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਫਸੋਸ ਤੇਰੇ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ।''

''ਨਹੀਂ', ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਮਿਤ੍ਰ । ਮੈੰ' ਕਿਉਂ ਅਫਸੌਸ ਕਰਾਂ ? ਮੈੰ' ਜੋ ਅਮੀਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਸਾਂ ਹੁਣ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਅਮੀਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਇਆ ਹਾਂ । ਮੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਪੁਤ੍ਰ ਮਿਲ ਗਇਆ ਹੈ ।''

''ਮੈੰ' ਭੀ ਤੇਰੇ ਪੁਤ੍ਰ ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਹੁਣ ਸਿਧਾਰਥ ਆਉ, ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਤੇ ਚਲੀਏ, ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਨ ਗੋਚਰਾ ਹੈ। ਕਮਲਾ ਨੇ ਭੀ ਉਸੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਮੇਰੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੇ ਸੁਆਸ ਦਿਤੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਕਮਲਾ ਦੀ ਚਿਖਾ ਭੀ ਉਸੇ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਬਣਾਵਾਂਗੇ—ਜਿਥੇ ਮੈੰ' ਆਪਣੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਦੀ ਬਣਾਈ ਸੀ।"

ਮੁੰਡਾ ਅਜੇ ਸੁਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਖਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ।

ਡਰਦੇ ਮਾਰਿਆਂ ਤੇ ਰੋ-ਦਿਆਂ ਲੜਕਾ ਮਾਤਾ ਦੇ ਸਸਕਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਹਿਆ। ਉਹ ਸਹਮਿਆਂ ਤੇ ਉਦਾਸ ਚਿਤ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਤ੍ਰ ਵਾਂਗ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਵਾਸਦੇਵ ਦੀ ਕੁੱਲੀ ਵਿਚ ਜੀ ਆਇਆਂ ਕਹਿਆ। ਪਰ ਬੜੇ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਉਹ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਬੱਗੇ ਚਿਹਰੇ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਏਧਰ ਓਧਰ ਝਾਕਦਾ, ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਉਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਜੰਦਰਾ ਮਾਰ, ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਘੁਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ।

ਸਿਧਾਰਥ ਉਸ ਦੇ ਦੁਖ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਤਾਉ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ। ਸਿਧਾਰਥ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ ਜੋ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਤਾ—ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਭੀ ਦੇਖ ਲਇਆ ਤੇ ਸਮਝ ਲਇਆ ਜੋ ਯਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਬੱਚਾ ਮਾਂ ਦਾ ਵਿਗੜਿਆ ਲੜਕਾ ਸੀ ਤੇ ਅਮੀਰੀ ਵਿਚ ਪਲਿਆ, ਚੰਗੇ ਖਾਣੇ ਖਾਣ, ਗਦੇਲਿਆਂ ਤੇ ਸੌਣ ਤੇ ਨੌਕਰਾਂ ਤੇ ਹੁਕਮ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੀ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਸ਼ੌਕ ਵਿਚ ਪਏ ਵਿਗੜੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਇਕ ਓਪਰੀ ਤੇ ਗਰੀਬ ਥਾਂ ਤੇ ਝਟ ਪਟ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਜੋਰ ਨ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਲੜਕੇ ਲਈ ਬੜਾ ਕੁਝ ਕਰਦਾ। ਸਦਾ ਉਸ ਲਈ ਚੰਗੀ ਖੁਰਾਕ ਬਚਾ ਕੇ ਰਖ ਲੈਂਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹ ਮਿਤ੍ਤਾ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਸਬਰ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਏਗਾ।

ਜਦ ਲੜਕਾ ਉਸ ਪਾਸ ਆਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਗਿਣਿਆ ਸੀ। ਵਕਤ ਲੰਘਦਾ ਗਇਆ ਪਰ ਲੜਕਾ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਨ ਭਿਜਿਆ, ਇਕੱਲਾ ਉਦਾਸ ਹੀ ਰਹਿਆ। ਜਦ ਉਹ ਘੁਮੰਡੀ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਹਰ ਗੱਲ ਤੇ ਗੁਸਤਾਖੀ ਨਾਲ ਅਗੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬੋਲ ਪੈਂਦਾ, ਜਦ ਉਹ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ, ਜਦ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਆਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ, ਵਾਸਦੇਵ ਦੇ ਫਲਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਚੌਰੀ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਸੋਝੀ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਕਿ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨਾਲ ਉਸ ਪਾਸ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਸਗੋਂ ਕੇਵਲ ਅਫਸੋਸ ਤੇ ਔਖ। ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਅਫਸੋਸ ਤੇ ਔਖ ਨੂੰ, ਲੜਕੇ ਬਿਨਾ ਆਈ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੇ, ਚੰਗਾ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।

ਕਿਉਂਕਿ ਛੋਟਾ ਸਿਧਾਰਥ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਬੁਢਿਆਂ ਨੇ ਕੰਮ ਵੰਡ ਲਇਆ। ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਘਾਟ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲਈ, ਝੌਂਪੜੀ ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਕੰਮ।

ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸਬਰ ਨਾਲ, ਇਸ ਆਸ ਤੇ, ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕੇਗਾ, ਉਸ ਦਾ ਪਿਆਰ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਪਰਤ ਕੇ ਮੌੜਵਾਂ ਪਿਆਰ ਦਏਗਾ। ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਵਾਸਦੇਵ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿਆ, ਉਡੀਕਦਾਂ ਰਹਿਆਂ ਤੇ ਚੁੱਧ ਰਹਿਆਂ। ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਜਦ ਛੋਟਾ ਸਿਧਾਰਥ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਦੋ ਟਕ ਕੋਰਾ ਉਤ੍ ਦੇ, ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਅੱਖਿਆਂ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸੀ ਹੈ ਚਾਵਲਾਂ ਦੇ ਦੇਨੇ' ਪਿਆਲੇ ਤੋੜ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਤਦ ਵਾਸਦੇਵ ਸਿੱਧਿਆ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਮਿਰ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਲੈ ਗੁਣਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ।

ੇ ਕਿਸਾ ਕਰਨਾਂ, ਉਸ ਬਹਿਆ, "ਮੈਂ ਤੇਨੂੰ ਮਿਰ੍ਹ ਦੇ ਤੇਰ ਤੋਂ ਕਹਿ ਰਹਿਆ ਹਾ। ਮੈਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੇ ਦਿੰਗਾਤਰ ਤੋਂ ਨ ਖੁਸ ਹੈ'। ਤੇਰਾ ਪੁੱਤ੍ਰ, ਮੇਰੇ ਦੇਸਤ, ਤੈਨੂੰ ਤੰਡ ਕਰ ਗੱਹਆਂ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜੀ। ਇਹ ਛੋਟਾ ਪੱਛੀ ਕਿਸੇ ਵਖਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲ੍ਵਣੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਧਨ ਦੇਲਤ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਤੌਰੇ ਵਾਗ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਤਿਆ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨ ਮਰਜੀ ਵਿਚੁਧ ਛੱਡਣਾ ਪੁੰਦਆਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਤੇ ਕਈ ਵੇਰ ਪੁੰਛਆਂ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਹੈੱਸਿਆ ਸੀ, ਹੱਸਿਆ ਸੀ ਮੇਰੇ ਤੇ, ਹੱਸਿਆ ਸੀ ਤੇਰੇ ਤੇ, ਇਹ ਸਾਡੀਆਂ ਬੇਵਕੂਫੀਆਂ ਤੇ ਹੱਸਦਾ ਲੋਟ ਪੇਂਟ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ ਵੱਲ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਜਵਾਨੀ ਜਵਾਨੀ ਵੱਲ । ਤੇਰਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਇਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ। ਤੂੰ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪੁਛ ਵੇਖ ਤੇ ਸੁਣ ਇਹ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।"

ਔਖੇ ਹੋਏ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਝੁਰੜੀਆਂ ਤੇ ਭੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਸੁਭਾਵ ਉਲੀਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ।

"ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਡ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ?" ਉਸ ਧੀਮੇ ਜੇਹੇ ਕਹਿਆ, "ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਸਮਾਂ ਦੇਵੇਂ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ। ਮੈਂ ਉਸ ਲਈ ਲੜ ਰਹਿਆ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਤਕ ਪੂਜ ਜਾਵਾਂ । ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਬਰ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਲਵਾਂਗਾ। ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਦਰਿਆ ਉਸ ਨਾਲ ਭੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਭੀ ਸਦਿਆ ਗੁਣਿਆ ਹੈ ਤੋਂ

ਵਾਸਦੇਵ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਵਿਚ ਖੰਡਾ ਜੇਹਾ ਨਿੱਘ ਆ ਗਇਆ। "ਹਾਂ ਠੀਕ ਹੈ," ਉਸ ਕਹਿਆ, "ਉਹ ਭੀ ਸਦਿਆ ਗਇਆ ਹੈ; ਉਹ ਭੀ ਅਮਰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਤੰਨੂੰ ਤੇ ਮੰਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਧਰ ਦਾ ਸੱਦਾ ਪਇਆ ਹੈ, ਕਿਹੜੇ ਰਾਹਾਂ, ਕਿਹੜੇ ਕਰਤਵਾਂ ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਗਮਾਂ ਦਾ ? ਉਸ ਦੇ ਦੁਖ ਖੰਡ੍ਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਹੁੰਕਾਣੀ ਤੇ ਕਠੌਰ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਬਹੁਤ ਕਸਟ ਸਹੇਗਾ, ਬਹੁਤ ਭੁੱਲਾਂ ਕਰੇਗਾ, ਬਹੁਤ ਅਨਿਆਇ ਕਰੇਗਾ, ਤੇ ਬਹੁਤ ਪਾਪ ਕਮਾਏਗਾ। ਮੇਰੇ ਮਿੜ੍ਹ, ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ, ਕਿ ਕੀ ਗ੍ਰੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤ੍ਰ ਨੂੰ ਕਈ ਵਿਦਿਆਂ ਦੇ ਰਹਿਆ ਹੈ"? ਕੀ ਉਹ ਤੇਰਾ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਹੈ ? ਕੀ ਤ੍ਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਤਦਾ ਹੈ" ਜਾਂ ਦੰਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ"?"

''ਨਹੀਂ', ਵਾਸਦੇਵ, ਮੈਂ' ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ।''

''ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ। ਤੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਕਠੌਰ ਨਹੀਂ, ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ—ਕਿਉਂਕਿ ਤੂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਲੀਮੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲੇ' ਭਕੜੀ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਪੱਥਰ ਨਾਲੇ' ਤਾਕਤਵਰ ਹੈ, ਪਿਆਰ ਤਾਕਤ ਨਾਲੇ' ਵੱਧ ਜੌਰਾਵਰ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ, ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਸਲਾਹੁਤਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਪਰ ਕੀ ਸ਼ਾਇਦ ਤੇਰੀ ਇਹ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਤਕੜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੰਡ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ? ਕੀ ਤੁੰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ? ਕੀ ਤੂੰ ਨਿਤ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚੰਗਿਆਈ ਤੇ ਸਬਰ ਨਾਲ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਔਖਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ? ਕੀ ਤੂੰ ਇਸ ਅਭਿਮਾਨੀ, ਵਿਗੜੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਜੋਰੀ ਝੁਗੀ ਵਿਚ ਦੋਂ ਕੇਲੇ ਖਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਬੁਢਿਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਚਾਵਲ ਭੀ ਕਦੇ ਨਸੀਬ ਹੋਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਉਸ ਜੇਹੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਬੁਢੇ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹਨ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਧੜਕਣ ਰਖਦੇ ਹਨ ? ਕੀ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਤੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਦੰਡ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ?''

ਸਿਧਾਰਥ ਬੌਂਦਲਿਆ। ਉਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਨੀਝ ਗੱਡੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਧੀਰੇ ਜੇਹੇ ਉਸ

ਪੁਛਿਆ, ''ਤੁਸਾਡਾ ਕੀ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ?''

ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਕਹਿਆ : ''ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਲੈ ਜਾਉ, ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦੇ ਘਰ ਪੁਚਾਉ। ਅਜੇ ਭੀ ਉਥੇ ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ ਹੋਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਸ ਨੂੰ ਲੈ ਜਾਉ। ਜੇ ਉਥੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਲੈ ਜਾਉ—ਕੇਵਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਮੁੰਂ ਡਿਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਸੰਕੇ ਤੇ ਜਿਸ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਵਾਸਾ ਰਖੇ। ਤੁਸਾਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ?"

''ਤੁਸੀਂ' ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਝਾਤ ਮਾਰ ਸਕਦੇ ਹੋ,'' ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਅਫਸੌਸ ਭਰੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਕਹਿਆ, ''ਮੈਂ ਕਈ ਵੇਰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ, ਜੋ ਇਤਨਾ ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਹੈ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਚਲ ਸਕੇਗਾ ? ਕੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਮਝੌਗਾ ? ਐਸ਼ ਤੇ ਤਾਕਤ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਨਹੀਂ ਜਾਏਗਾ ? ਕੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਭੁਲਾਂ ਨਹੀਂ ਦੁਹਰਾਏਗਾ ? ਕੀ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਜਜ਼ਬੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ?"

ਪਾਤਣੀ ਫੇਰ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਉਸ ਪੌਲੇ ਜੇਹੇ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਬਾਂਹ ਨੂੰ ਛੌਹਿਆ ਤੇ ਕਹਿਆ; ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ, ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਪੁਛੋ। ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੋ, ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਹੱਸਦਾ ਮਿਲੇਗਾ । ਕੀ ਸਚਮੁਚ ਤੂੰ ਖਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ? ਕੀ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ, ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ-ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈਂ? ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ? ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਪਾਠ ਪੂਜਾ ਰਾਹੀਂ, ਨੇਕ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ? ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਸਿਧਾਰਥ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ, ਸੰਬੰਧਤ ਕਹਾਣੀ ਭੁਲ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਤੂੰ ਇਕ ਵੇਰ ਮੈਨੂੰ ਏਥੇ ਹੀ ਸੁਣਾਈ ਸੀ ? ਸਮਾਨੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਪਾਪ, ਲਾਲਚ ਤੇ ਹੋਰ ਭੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸ ਬਚਾਇਆ ? ਕੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਤਾ, ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਨੇਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ, ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਢੂੰਡ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ ? ਕਿਹੜਾ ਪਿਤਾ, ਕਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਲੀਤ ਹੋਣ, ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਜਾਣ, ਕੌੜਾ ਘੁੱਟ ਭਰਨ ਤੇ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਆਪ ਲੱਭਣ

ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਿਆ ? ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਕੀ ਤੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਭੀ ਇਸ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਹੈ ? ਸ਼ਾਇਦ ਤੇਰਾ ਛੋਟਾ ਜੇਹਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਬਚ ਜਾਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਅਫ਼ਸੌਸ, ਪੀੜ ਤੇ ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਜੇ ਤੂੰ ਉਸ ਲਈ ਦਸ ਵੇਰ ਭੀ ਮਰੇ ਤਾਂ ਭੀ ਤੂੰ ਤਿਲ ਭਰ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਦੇ ਲੇਖ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦਾ।"

ਵਾਸਦੇਵ ਕਦੇ ਖੁਲ੍ਹਕੇ ਇਤਨੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮਿਤ੍ਤਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਦੁਖੀ ਹੋ ਆਪਣੀ ਝੁਗੀ ਵੱਲ ਗਇਆ, ਪਰ ਸੌਂ ਨ ਸਕਿਆ। ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਕੋਈ ਅਜੇਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੱਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂ ਉਸ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਬੱਚੇ ਦਾ ਮੋਹ, ਸਨੇਹ ਤੇ ਖੁਸਣ ਦਾ ਡਰ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤਵਰ ਸੀ। ਕੀ ਉਸ ਕਦੇ ਭੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦਿਲ ਦਿਤਾ ਸੀ? ਕੀ ਉਸ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਖ ਤੇ ਨਿਰਾਸਤਾ ਸਹਿ ਕੇ ਫੇਰ ਭੀ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ?

ਸਿਧਾਰਥ ਆਪਣੇ ਮਿਤ੍ਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨ ਮੰਨ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਨ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਕਰਨ ਤੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾ ਭਰਿਆ ਵਤੀਰਾ ਵਰਤਣ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਚੁਪ ਸੀ ਤੇ ਉਡੀਕਦਾ ਰਹਿਆ। ਉਹ ਹਰ ਇਕ ਦਿਨ ਮਿਤ੍ਤਾ ਭਾਵ ਤੇ ਧੀਰਜ ਦੀ ਚੁਪ ਚਾਪ ਲੜਾਈ ਨਾਲ ਅਰੰਭ ਕਰਦਾ। ਵਾਸਦੇਵ ਭੀ ਚੁਪ ਸੀ ਤੇ ਉਡੀਕਦਾ ਰਹਿਆ। ਮਿਤ੍ਤਾ, ਸਮਝ ਤੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਦੋਨੋਂ ਧੀਰਜ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਸਨ।

ਇਕ ਵੇਰ ਜਦ ਬੱਚੇ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਮਲਾ ਦੀ ਯਾਦ ਦੁਆਈ, ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਇਕ ਦਮ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਮਲਾ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲੇ ਕਹਿਆ ਸੀ, ''ਤੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ,'' ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਉਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਤਾਰਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਲੌਕਾਂ ਨੂੰ ਰੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਿਗਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਕਹਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਭੀ ਉਸ ਕਮਲਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਝਿੜਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੱਚ ਸੀ, ਕਿ ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਵਿਚ ਕਦੇ ਭੀ ਇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗੁਆਇਆ ਕਿ ਆਪਣਾ ਆਪ ਭੁੱਲ ਜਾਏ; ਦੂਸਰੇ ਲਈ ਉਸ ਕਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਬੇਵਕੂਫ਼ੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਝੁੱਲੀਆਂ। ਉਹ ਇਹ ਕਦੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹੀ ਉਸ ਤੇ ਹੋਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਫ਼ਰਕ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਜਦ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਉਥੇ ਸੀ, ਸਿਧਾਰਥ ਗ਼ਮ ਤੇ ਪਿਆਰ ਰਾਹੀਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਾਂਗ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਮੁਗਧ ਸੀ, ਪਿਆਰ ਪਿਛੇ ਮੂਰਖ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵੇਰ ਹੁਣ ਦੇਰ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤੇ ਅਨੌਖੀ ਉਮੰਗ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੋਇਆ ਪਰ ਅਜੇ ਭੀ ਉਤਾਂਹ ਉਠਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵਜੀਵਨ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਅਮੀਰ।

ਉਸ ਸਚਮੁਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਪਿਆਰ, ਬੱਚੇ ਲਈ ਅੰਨ੍ਹਾ-ਪਿਆਰ, ਇਕ ਮਨੁਖੀ ਉਮੰਗ ਸੀ, ਇਹੀ ਸੰਸਾਰ ਸੀ, ਡੂੰਘੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦਾ ਤੇ ਔਖਾਂ ਦਾ ਸੌਮਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਐਵੇਂ ਅਜਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ, ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚੌਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਮਨਤਰੰਗ, ਇਸ ਪੀੜ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੁੱਲਾਂ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤ ਆਪਣੀਆਂ ਮੂਰਖਤਾਈਆਂ ਕਰਦਾ ਗਇਆ, ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਦਾ ਰਹਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਰਤਾਉ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਦਾ ਗਇਆ। ਇਸ ਪਿਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਖਿੱਚ–ਪਾਊ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨ ਹੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਡਰਦਾ। ਇਹ ਪਿਤਾ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ, ਮਿਹਰਵਾਨ, ਸ਼ਰੀਫ਼ ਪੁਰਸ਼, ਸ਼ਾਇਦ ਇਕ ਧਰਮੀ ਬੰਦਾ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਕ ਪਵਿਤ੍ ਹਸਤੀ—ਪਰ ਇਹ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜੋ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਪਿਤਾ ਨੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਬਖਤ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਕਤਾ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਜਦ ਉਸ ਦੀ ਰੁੱਖੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਉੱਤ੍ਰ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਵਿਚ, ਹਰ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਮਿਤ੍ਤਾ ਭਾਵ ਵਿਚ, ਹਰ ਸ਼ਰਾਰਤ ਦਾ ਹਿਤ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਕਾਰ ਯੋਗ ਤੇ ਬੁਢੇ ਲੂੰਬੜ ਵਾਂਗ ਮਕਾਰ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਧ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਆ ਗਇਆ ਜਦ ਛੋਟੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਆਕੀ ਹੋ ਬੈਠਾ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਲਕੜਾਂ ਕਠੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਆ ਪਰ ਲੜਕੇ ਨੇ ਝੁੱਗੀ ਨ ਛੱਡੀ, ਉਥੇ ਖੜਾ ਰਹਿਆ, ਵਿਰੋਧਤਾ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਭਰਿਆ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਗੱਡਿਆ ਰਹਿਆ, ਘਸੁੰਨ ਵੱਟੀ, ਪਿਤਾ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੇ ਬੜੇ ਜ਼ੌਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਪਮਾਨ ਤੇ ਘਿਣਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ।

"ਆਪਣੀਆਂ ਲਕੜਾਂ ਆਪ ਲੈ ਆ," ਉਸ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਝਗ ਸੁਟਦੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਉਚੀ ਸਾਰੀ ਕਹਿਆ, "ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਨੌਕਰ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਤੇਰੀ ਹਿੰਮਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਤੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੀ ਪਵਿਤ੍ਤਾ ਤੇ ਲਾਡ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਛੋਟਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਤੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਵਰਗਾ ਬਣਾਂ, ਤੇਰੇ ਜੇਹਾ ਪਵਿਤ੍ਰ, ਸ਼ਰੀਫ ਤੇ ਸਿਆਣਾ, ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਖਾਰ, ਦੁਖ ਕਲੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਤੇਰਾ ਜੇਹਾ ਬਣਨ ਨਾਲੋਂ ਮੈਂ ਡਾਕੂ ਤੇ ਹਤਿਆਰਾ ਬਣਾਂਗਾ ਤੇ ਨਰਕ ਜਾਵਾਂਗਾ । ਮੈਂ ਤੈਥੋਂ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਭਾਵੇਂ ਤੂੰ ਵੀਹ ਵੇਰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਰਹਿਆ ਹੋਵੇਂ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ।"

ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ, ਉਸ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਉਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਵਹਿਸ਼ੀਆਨਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬੁਛਾੜ ਲਾ ਦਿਲ ਦਾ ਗੁਬਾਰ ਕਢਿਆ। ਫੇਰ ਲੜਕਾ ਭੱਜ ਗਇਆ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਸ਼ਾਮ ਪਈ ਵਾਪਸ ਮੁੜਿਆ।

ਦੂਜੇ ਭਲਕ ਉਹ ਅਲੱਪ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਦੋ ਰੰਗੀ ਬਾਂਸ ਦੀ ਟੋਕਰੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਤਣੀ ਆਪਣੀ ਉਜਰਤ ਦੇ ਲਏ ਪੈਸੇ ਰੁਪਏ ਸਨ, ਭੀ ਗੁੰਮ ਸੀ। ਬੇੜੀ ਭੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਬੇੜੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕੰਢੇ ਵੇਖੀ। ਮੁੰਡਾ ਦੌੜ ਗਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

"ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਉਸ ਪਿਛੇ ਜਾਣਾ ਹੈ," ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਦੇ ਲੜਕੇ ਦੇ ਕੌੜੇ ਬੋਲ ਸੁਣ ਬੜਾ ਦੁੱਖੀ ਸੀ, "ਇਕ ਬੱਚਾ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਦੀ ਇਕੱਲਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ; ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹਾਨੀ ਪੁਜੇਗੀ। ਦਰਿਆ ਟੱਪਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਜ਼ਰੂਰ ਤੁਲਹਾ

ਬਣਾਈਏ, ਵਾਸਦੇਵ।"

"ਅਸੀਂ ਤੁਲਹਾ ਬਣਾਵਾਂਗੇ," ਵਾਸਦੇਵ ਕਹਿਆ, "ਜੇਹੜੀ ਬੇੜੀ ਲੜਕਾ ਲੈ ਗਇਆ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਲਈ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੇਵੋਂ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ। ਹੁਣ ਉਹ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਨੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਰਾਹ ਢੂੰਡ ਰਹਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਠੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਨ ਭੁੱਲੋਂ। ਉਹੀ ਕੁਝ ਉਹ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ ਜੋ ਤੂੰ ਗਫ਼ਲਤ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਆਪ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਓ ਸਿਧਾਰਥ! ਮੈਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਦੁਖ ਵਿਚ ਹੈਂ, ਉਹ ਪੀੜ ਜਿਸ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੱਸ ਛੱਡਣਾ, ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਤੂੰ ਮਨਾ ਰਹਿਆ ਹੈ; ਪਰ ਛੇਤੀ ਤੂੰ ਆਪ ਇਸ ਤੇ ਹਸੇ ਗਾ।"

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕੋਈ ਉੱਤ੍ਰ ਨ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਅੱਗੇ ਹੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੁਹਾੜੀ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਬਾਂਸ ਕਟ ਤੁਲਹਾ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਘਾਹ ਦੇ ਰੱਸੇ ਨਾਲ ਬਾਂਸਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ, ਫੇਰ ਉਹ ਤੁਲਹੇ ਤੇ ਠਿਲ੍ਹ ਪਏ, ਬਹੁਤ ਹੇਠ ਪਰੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਫੇਰ ਤੁਲਹੇ ਨੂੰ ਉਪਰ ਵੱਲ ਖਿਚ ਦੂਜੇ ਕਿਨਾਰੇ ਜਾ ਪੁਜੇ।

"ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕੁਹਾੜੀ ਕਿਉਂ ਲੈ ਆਇਆ ਹੈ ?" ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਪੁਛਿਆ।

ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਕਹਿਆ, ''ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਬੇੜੀ ਦਾ ਚੱਪੂ ਗੁੰਮ ਹੋਵੇ।''

ਜਿਧਾਰਥ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮਿਤ੍ਰ ਕੀ ਸੋਚ ਰਹਿਆ ਸੀ—ਸ਼ਾਇਦ ਲੜਕੇ ਨੇ ਚੱਪੂ ਸੁੱਟ ਪਾਇਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਤੋੜ ਹੀ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ। ਸਚਮੁਚ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਚੱਪੂ ਸੀ ਭੀ ਨਹੀਂ। ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਬੇੜੀ ਦੇ ਥਲੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦੋਸਤ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ : ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ ਕਿ ਤੇਰਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ? ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰੇ ? ਪਰ ਉਸ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਨ ਦਿਤਾ ਤੇ ਨਵਾਂ ਚੱਪੂ ਘੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਮੁੰਡੇ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਗਿਆ ਲਈ। ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨ ਪਾਈ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਇਆ ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਢੂੰਡ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਉਸ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੁੰਡਾ ਕਦੇ ਦਾ ਜੰਗਲ ਛੱਡ ਸ਼ਹਿਰ ਪੁਜ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਜੇ ਅਜੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਲੁਕ ਜਾਏਗਾ। ਜਦ ਉਸ ਹੋਰ ਸੋਚਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਬਾਰੇ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਦਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਨ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹਾਨੀ ਪੁਜੀ ਹੈ ਤੇ ਨ ਹੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਖਤਰੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਇਆ ਹੈ। ਫੇਰ ਭੀ ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦਾ ਗਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵੇਖਣ ਦੀ ਖਾਹਸ਼ ਨਾਲ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵਾਰ ਤਕ ਤੁਰਦਾ ਗਇਆ।

ਜਦ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਡੀ ਸੜਕ ਤੇ ਉਹ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਉਹ ਚੁਪ ਚਾਪ ਸੋਹਣੇ ਸੁਖਾਂ

ਦੇ ਬਾਗ਼, ਜੋ ਕਦੇ ਕਮਲਾ ਦਾ ਸੀ, ਦੇ ਫਾਟਕ ਤੇ ਖੜੋ ਗਇਆ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਇਕ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਭੂਤ ਕਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਗੇ ਆ ਗਇਆ। ਇਕ ਵੇਰ ਫੇਰ ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ, ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਾਲੇ, ਨੰਗੇ ਸਮਾਨੇ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਭਰੇ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਥੇ ਖੜੌਤਾ ਵੇਖਿਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਕਾਫੀ ਸਮਾ ਉਥੇ ਖੜਾ ਰਹਿਆ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਰਵਾਜੇ ਥਾਣੀ ਉਸ ਬਾਗ ਅੰਦਰ ਝਾਕਿਆ। ਉਸ ਸੋਹਣੇ ਰੁੱਖਾਂ ਹੇਠ ਭਿਕਸ਼ੂ ਤੁਰਦੇ ਵੇਖੇ।

ਉਹ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਉਥੇ ਖੜਾ, ਸੋਚਦਾ, ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿਆ। ਉਹ ਬੜੀ ਦੇਰ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਵੱਲ ਝਾਕਦਾ ਰਹਿਆ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿਧਾਰਥ ਤੇ ਕਮਲਾ ਉਚੇ ਉਚੇ ਰੁੱਖਾਂ ਹੇਠ ਤੁਰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਏ। ਉਸ ਸਾਫ ਦੇਖਿਆ, ਕਮਲਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਦਿਆਂ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚੁੰਮਦਿਆਂ; ਉਸ ਦੇਖਿਆ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਹੰਕਾਰ ਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਸਮਾਨਾ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਖ਼ਰ ਤੇ ਉਮੰਗਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਸੰਸਾਰਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਕਾਮਸੁਆਮੀ, ਨੌਕਰ, ਦਾਵਤਾਂ, ਜੁਆਰੀਏ, ਤੇ ਗਵੱਈਏ ਦੇਖੇ। ਉਸ ਕਮਲਾ ਦਾ ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪੰਛੀ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ; ਉਸ ਮੁੜ ਸਭ ਕੁਝ ਜੀਊ ਲਇਆ, ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਾਹ ਲਏ, ਫੇਰ ਮੁੜ ਕੇ ਬੁੱਢਾ ਤੇ ਥਕਿਆ ਮਾਂਦਾ ਸੀ, ਫੇਰ ਜੀਅ ਖੱਟਾ ਹੋ ਗਇਆ ਤੇ ਮਰਨ ਦੀ ਇਛਾ ਹੋਈ ਤੇ ਮੁੜ ਉਸ ਪਵਿਤ੍ਰ ਓਮ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਿਆ।

ਬਾਗ ਦੇ ਫਾਟਕ ਅਗੇ ਬੜੀ ਦੇਰ ਖੜੋਨ ਪਿਛੋਂ ਜਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਸੋਝੀ ਆਈ ਕਿ ਜੇਹੜੀ ਇਛਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੇ ਧਕੇਲ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੀ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਉਸ ਤੇ ਨਹੀਂ ਨੌਂਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਕ ਜ਼ਖਮ ਵਾਂਗ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਭਗੌੜੇ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਜ਼ਖਮ ਨੂੰ ਉਸ ਖਰਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦੇਣਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਉਹ ਜ਼ਖਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭਰਿਆ, ਸੌ ਉਹ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਜੇਹੜਾ ਮਨੌਰਥ ਮੁੰਡੇ ਪਿਛੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੇ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਸਖਣਾਪਣ ਹੀ ਉਸ ਪਾਸ ਸੀ। ਅਫ਼ਸੱਸ ਵਿਚ, ਉਹ ਭੁੰਝੇ ਬਹਿ ਗਇਆ। ਉਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਰ ਰਹਿਆ ਸੀ; ਹੁਣ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦੀ ਤੇ ਨ ਹੋਰ ਮਨੌਰਥ। ਉਹ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਉਡੀਕਦਾ ਰਹਿਆ। ਉਹ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਉਡੀਕਨਾ, ਸਬਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨਾ ਸਿਖ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਘੱਟੇ ਭਰੀ ਸੜਕ ਤੇ ਉਹ ਬੈਠ ਗਇਆ ਤੇ ਉਸ ਸੁਣਿਆ। ਉਸ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਥਕਾਵਟ ਤੇ ਅਫ਼ਸੱਸ ਭਰੀ ਧੜਕਣ ਸੁਣੀ ਤੇ ਅੰਦਰਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦਾ ਰਹਿਆ। ਉਹ ਗੁੱਛਮ ਮੁੱਛਾ ਹੋ ਗੋੜਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਦੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿਆ ਤੇ ਕਈ ਘੰਟੇ ਸੁਣਿਆ, ਹੋਰ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨ ਦੇਖੋ, ਸਖਣੇਪਣ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਇਆ। ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਰਾਹ ਨ ਦਿਸਣ ਤੇ ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਡੁਬਣ ਦਿਤਾ। ਜਦ ਉਸ ਘਾਵ ਦੀ ਚੀਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਓਮ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਓਮ ਨਾਲ ਭਰ ਲਇਆ। ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਦੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਕਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਘੰਟੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੰਗੜੇ ਹੋਏ ਬੈਠੇ; ਚਿਟੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮਿਟੀ ਧੂੜ ਕੱਠੀ ਹੋਈ ਨੂੰ ਦੇਖ, ਇਕ ਭਿਕਸ਼ੂ ਉਸ ਵਲ ਆਇਆ ਤੇ ਦੋ ਕੇਲੇ ਉਸ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਗਇਆ। ਬੁੱਢੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ।

ਮੌਢੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੱਥ ਦੀ ਛੁਹ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚੋਂ ਕਢਿਆ। ਉਸ ਇਹ ਕੌਮਲ ਹਲਕੀ ਛੁਹ ਪਛਾਣ ਲਈ ਤੇ ਹੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਗਇਆ। ਉਹ ਉਠਿਆ ਤੇ ਵਾਸਦੇਵ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਜਦ ਉਸ ਵਾਸਦੇਵ ਦਾ ਦਿਆ਼ਲੂ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖਿਆ, ਥੋੜੀ ਹੱਸਣੀ ਦੀਆਂ ਲੀਕਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਸ਼ਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਝਾਕੀਆਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਭੀ ਮੁਸਕਰਾ ਪਇਆ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੱਲ ਪਏ ਕੇਲੇ ਵੇਖੇ। ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਕ ਲਇਆ। ਇਕ ਉਸ ਨੇ ਪਾਤਣੀ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਆਪ ਖਾ ਲਇਆ। ਫੇਰ ਉਹ ਵਾਸਦੇਵ ਨਾਲ ਚੁਪ ਚਾਪ ਜੰਗਲ ਰਾਹੀਂ ਮੁੜ ਪੱਤਣ ਤੇ ਆ ਗਇਆ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਛ ਨ ਕਹਿਆ ਕਿ ਕੀ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਨ ਕਿਸੇ ਲੜਕੇ ਬਾਰੇ ਭੋਗ ਪਾਇਆ, ਉਸ ਦੇ ਭੱਜਣ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਂ ਘਾਵ ਬਾਰੇ ਉਹ ਨ ਬੱਲਿਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਚਲਾ ਗਇਆ। ਜਦ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਵਾਸਦੇਵ ਨਾਰੀਅਲ ਦਾ ਦੁੱਧ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਣ ਗਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁੱਤਾ ਪਇਆ ਸੀ। ਲੜਕੇ ਦੇ ਮੋਹ ਦਾ ਜ਼ਖਮ ਬੜੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਚੀਸਾਂ ਮਾਰਦਾ ਰਹਿਆ । ਸਿਧਾਰਥ ਅਨੇਕ ਅਜੇਹੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੈ ਕੇ ਗਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧੀ ਜਾਂ ਪੁੱਤ੍ਰ ਸਨ । ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੀ ਬਿਨਾ ਈਰਖਾ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖ ਸਕਦਾ, ਬਿਨਾ ਸੋਚੇ : ਇੰਨੇ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਇਹ ਵਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਾਣਦੇ ਹਨ-ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ? ਸ਼ੌਤਾਨ ਲੱਕਾਂ, ਚੋਰਾਂ ਤੇ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਭੀ ਬੱਚੇ ਹਨ, ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਿਆਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਸਿਵਾਇ ਮੇਰੇ । ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਤੇ ਬਿਨਾ ਦਲੀਲ ਦੇ ਹੁਣ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ । ਇਤਨਾ ਕੁ ਇਹ ਆਮ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ ।

ਹੁਣ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਨ ਤੋਂ ਤੱਕਦਾ। ਉਹ ਉਤਨਾ ਚਾਤੁਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਵਧੇਰੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਨਿੱਘਾ, ਚਾਹ ਭਰਿਆ ਤੇ ਹਮਦਰਦ ਦਿਆਲੂ ਬਣ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਜਦ ਉਹ ਹੁਣ ਆਮ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਲੰਘਾਉਂਦਾ, ਵਪਾਰੀ, ਫੌਜੀ ਜਾਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ, ਤਾਂ ਹੁਣ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਓਪਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੇ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਤੇ ਰਾਇ ਨੂੰ ਨ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨ ਭਾਈਵਾਲੀ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਇਛਿਆਵਾਂ ਤੇ ਲਾਚਾਰੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੰਡਦਾ ਸੀ । ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸ੍ਰੋ-ਕਾਬੂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਉਚੀ ਪੌੜੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਚੁਕਾ ਸੀ ਤੇ ਪਿਛਲੀ ਸੱਟ ਭੀ ਚੰਗੀ ਝੱਲ ਲਈ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਆਮ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਹੀ ਸਨ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਨ-ਸ਼ਾਨ, ਇਛਿਆਵਾਂ ਤੇ ਮਾੜੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੇਹੁਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲੱਗਦੀਆਂ । ਹੁਣ ਉਹ ਹੀ ਸਮਝ ਯੋਗ, ਪਿਆਰ ਭਰੀਆਂ ਤੇ ਇਜ਼ਤ ਯੋਗ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਮਾਂ ਦੀ ਬੱਚੇ ਲਈ ਮਮਤਾ ਸੀ, ਇਕ ਪਿਤਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕਲੌਤੇ ਪੁਤ੍ਰ ਲਈ ਝੂਠਾ ਅੰਧ-ਮਾਨ ਸੀ, ਇਕ ਮਾਨ ਭਰੀ ਨੌਜਵਾਨ ਇਸਤ੍ਰੀ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ-ਚਾਹਵਾਨ ਸੀ । ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ, ਮਮੂਲੀ ਤੇ ਮੂਰਖਤਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪਰ ਬਹੁਤ ਤਾਕਤਵਰ, ਜਰੂਰੀ, ਉਮੰਗ ਭਰੀਆਂ ਲਾਚਾਰੀਆਂ ਤੇ ਇਛਿਆਵਾਂ ਹੁਣ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਕੈਵੇਂ ਤੁੱਛ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀਆਂ। ਉਸ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਜੀਉ'ਦੇ ਹਨ, ਵੱਡੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਫਰ ਕਰਦੇ, ਯੁੱਧ ਰਚਾਉ'ਦੇ, ਕਰੜੇ ਦੁਖ ਝੱਲਦੇ ਤੇ ਸਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਹੁਣ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਛਿਆਵਾਂ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਸ਼ਕਤੀ, ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੌਕਾਂ ਦੀ ਅੰਧ ਭਗਤੀ, ਅੰਧ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਲਗਨ ਭੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਯੋਗ ਸਨ । ਇਕ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ, ਅਤਯੰਤ ਛੋਟੀ ਜੇਹੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸੋਝੀ ਬਿਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ

ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਹੁਤ ਵੇਰ ਸਿਧਾਰਥ ਜੀ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਗਿਆਨ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ-ਸੂਝ ਇਰਨੇ ਭਾਰੀ ਮੰਘ ਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਹ ਗੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬਾਚਿਆਂ ਵਾਗਾ ਸੰ-ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਹੀ ਇਰਨੇ ਭਾਰੀ ਮੰਘ ਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਹ ਗੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਦੀ ਬਾਚਿਆਂ ਵਾਗਾ ਸੰ-ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਹੀ ਹੈ, ਜੇ ਸਾਇਦ ਕੋਟਲ ਸੰਚ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਅਜੇ ਬੰਚੇ ਹੀ ਸਨ। ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕ ਹਰ ਭਗਾਂ ਹੈ, ਜੇ ਸਾਇਦ ਕੋਟਲ ਸੰਚ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਅਜੇ ਬੰਚੇ ਹੀ ਸਨ। ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕ ਹਰ ਭਗਾਂ ਸਚਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੰਗੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਲੋੜ ਪੈਣ ਸੰਚਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੰਗੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਲੋੜ ਪੈਣ ਜ਼ੋਰਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੰਗੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਲੋੜ ਪੈਣ ਜ਼ੋਰਵਾਨ ਜਾਪਦੇ ਤੇ ਪਸ਼ ਭੀ ਆਪਣੀ ਵਿਤੜਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੂਝਵਾਨ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਉਸ ਦੀ ਲੰਮੀ ਖੇਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼, ਅਸਲ ਸਿਆਣਪ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਹੋਈ ਹੋਈ ਵਧਦਾ ਪੱਕ ਗਇਆ। ਇਹ ਕੁਝ ਝੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਾਧਨਾ, ਇਕ ਸਕਤੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹਰ ਛਿਨ ਏਕਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬਾਰੇ ਸੰਚਣਾ, ਛੂਹ ਪ੍ਰਭੀਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਹਰ ਸੁਆਸ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਝਾ ਭੇਦ। ਇਹ ਖਿਆਲ ਉਸ ਅੰਦਰ ਹੀਰੇ ਧੀਰੇ ਪੱਕਦਾ ਗਇਆ। ਇਹੀ ਗਿਆਨ : ਬਾਂਤੀ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਚਿਨਾਬੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਏਕਤਾ, ਵਾਸਦੇਵ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਨਿਰਫ਼ਲ ਬੁੱਢੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਲਿਸਕਦਾ ਸੀ।

ਪਰੰਤੂ ਘਾਵ ਵਿਚ ਅਜੇ ਭੀ ਚੀਸ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਬਿਹਬਲਤਾ, ਸ਼ੌਕ ਤੋਂ ਸੇਤਾਪ ਨਾਲ ਬੱਚੇ ਬਾਰੇ ਸੱਚਦਾ, ਉਸ ਚੇ ਮੋਹ ਤੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੌਮਲ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਦਾ, ਪੀੜ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਕੁਤਰਨ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਉਹ ਲਾਟ ਕਿਸੇ ਤਰਾਂ ਭੀ ਨ ਬੁਝੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਜਦ ਘਾਉਂ ਵਿਚੋਂ ਬੜੀ ਜੌਰ ਦੀ ਪੀੜ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਸਿਧਾਰਥ ਬੇੜੀ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਰ ਲੈ ਗਇਆ, ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ ਹੋਇਆ, ਸ਼ਹਿਰ ਜਾ ਕੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਢੁੰਡ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇੜੀ ਵਿਚੇ ਬਾਹਰ ਆਇਆ । ਦਰਿਆ ਹਲੀਮੀ ਵਿਚ ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਵਗ ਰਹਿਆ ਸੀ । ਗ੍ਰੀਖ਼ਮ ਰੁੱਤ ਸੀ ਪਰ ਦਰਿਆ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਅਨੁੱਖ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਸੀ । ਇਹ ਹੱਸ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਇਹ ਖਿੜ ਖੜਾ ਹੱਸ ਰਹਿਆ ਸੀ । ਦਰਿਆ, ਬ੍ਰੰਢੇ ਮਲਾਹ ਤੇ, ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੱਸ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਸਿਧਾਰਥ ਅਭੌਲ ਖੜਾ ਸੀ। ਉਹ ਵਧੌਰੇ ਚੰਗਾ ਸੂਣਨ ਲਈ ਪਾਣੀ ਉਤੇ ਝੁਕਿਆ । ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਵਹਿੰਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਆਪਣੇ ਰਿਹਰੇ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਦੇਖਿਆ । ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜੇਹੀ ਗੱਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਯਾਦ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ, ਜੋ ਉਹ ਭੁੱਲ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਤੇ ਸੱਚਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੂਰਸ਼ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕਦੇ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਡਰਦਾ ਭੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਵਾਨੀ ਸਮੇਂ ਇਕ ਵੇਰ ਉਸ ਨੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਜੌਗੀਆਂ ਵਿਚ ਰਲਣ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਟੀ ਲਈ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਇਆ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਨਹੀਂ' ਸੀ ਮੁੜਿਆ । ਕੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਉਸੇ ਪੀੜ ਨੇ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜੋ ਅੱਜ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਤ੍-ਵਿਛੇੜੇ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ? ਕੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ, ਇਕੱਲੇ, ਬਿਨਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ ਨੂੰ ਮੁੜ ਦੇਖੇ ਕਦੇ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਨਹੀਂ

ਕਰ ਚੁਕੇ ? ਕੀ ਉਹ ਭੀ ਉਹੀ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਗੇੜ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ? ਕੀ ਇਹ ਸਭ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ, ਅਨੌਖੀ ਤੇ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰੀ ਗੱਲ, ਮੁੜ ਉਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਭੁਗਤਾ, ਪ੍ਰਾਲਬਧ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਉਹੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਗੇੜ।

ਦਰਿਆਂ ਹੱ ਸਿਆ। ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਸੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ। ਹਰ ਗੱਲ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੀੜ ਆਪਣੇ ਅੰਤ ਤੇ ਪੁਜ ਪੂਰੀ ਮੁੱਕ ਨ ਚੁਕੀ ਹੋਵੇ, ਮੁੜ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਦੁਖ ਦਾ ਉਜੇਹਾ ਹੀ ਚੱਕਰ ਫੇਰ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਰਥ, ਫੇਰ ਬੇੜੀ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਝੌਂਪੜੀ ਤੇ ਲੈ ਆਇਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿਆ, ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਬਾਰੇ ਭੀ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿਆ, ਦਰਿਆ ਦਾ ਉਸ ਤੇ ਹੱਸਣਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਟਕਰਾ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸਤਾ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਪੁਜਣ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਰਹਿਆ, ਫੇਰ ਭੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਰਜ ਕੇ ਹੱਸਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘਾਵ ਅਜੇ ਭੀ ਦੁਖ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਅਜੇ ਆਪਣੇ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਕੱਸ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਮਨ ਵਿਚ ਅਜੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਨ ਹੀ ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਫਤਹ ਪਾ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਆਸ਼ਾਵੰਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਉਹ ਵਾਪਸ ਝੌਂਪੜੀ ਵੱਲ ਪੁਜਾ ਤਾਂ ਉਸ ਪੱਕਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਇਆ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਮਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਹਾਲਤ, ਸਾਰੇ ਭੇਦ ਵਾਸਦੇਵ ਅਗੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਦਸੇਗਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਦੀ ਕਲਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਵਾਸਦੇਵ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਟੋਕਰੀ ਬੁਣ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਪੱਤਣ ਦੀ ਬੇੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਲਾਉਂਦਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਘੱਟ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਹਵਾਂ ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਤੇ ਤੇਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਘਟੇ ਜਾਂ ਬਦਲੇ।

ਸਿਧਾਰਥ ਬੁੱਢੇ ਸਾਥੀ ਕੱਲ ਬੈਠ ਗਇਆ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਕਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਝ ਦਸਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਅਗੇ ਕਦੀ ਉਸ ਜ਼ਿਕਰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ—ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਗਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਚੀਸਾਂ ਮਾਰਦੇ ਘਾਵ ਬਾਰੇ, ਪ੍ਰਸੰਨ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਉਸ ਦਾ ਈਰਖਾ ਕਰਨਾ, ਅਜੇਹੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਤੋਂ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੋਣਾ, ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਅਸਫਲ ਜੰਗ। ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਦਸ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੁਖਾਂਤ ਗੱਲਾਂ ਭੀ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਭੇਦ ਖੋਲ੍ਹ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਆਪਣਾ ਘਾਵ ਭੀ ਉਸ ਅਗੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਰਖ ਦਿਤਾ, ਉਸ ਦਿਨ ਦੇ ਭੱਜ ਜਾਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਬੇੜੀ ਲੈ ਗਇਆ ਸੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਭੌਣ ਲਈ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆ ਉਸ ਤੇ ਹੱਸਿਆ ਸੀ।

ਸਿਧਾਰਥ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਗਇਆ ਤੇ ਵਾਸਦੇਵ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਤ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਹਮੇਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਵਾਸਦੇਵ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਦੁਖੜੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਆਸਾਂ ਉਸ ਤਕ ਪੁਜਦੀਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਵਾਪਸ ਲੌਟ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਸ੍ਰੋਤੇ ਅਗੇ ਆਪਣਾ ਜ਼ਖਮ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਿਖਾਉਣਾ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਸਮਾਨ ਹੀ ਸੀ, ਜਦ ਤਕ ਸੱਟ ਠੰਢੀ ਹੋ ਦਰਿਆ ਨਾਲ ਇਕ ਹੀ ਨ ਹੋ ਜਾਏ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਗਇਆ, ਆਪਣੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਮੰਨਦਾ ਗਇਆ, ਸਿਧਾਰਥ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਇਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਹੁਣ ਵਾਸਦੇਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਇਆ, ਉਹ ਹੁਣ ਉਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਅਹਿੱਲ ਸ਼੍ਰੋਤਾ ਉਸ ਦੀ ਮੰਨੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਸਮਾਈ ਦੇ ਰਹਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰੁੱਖ ਮੀਂ ਹ ਨੂੰ ਪੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਡੋਲ ਸ਼੍ਰੋਤਾ ਆਪ ਦਰਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਭਗਵਾਨ ਸੀ, ਉਹ ਆਪ ਅਗੰਮ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਖਮ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ, ਵਾਸਦੇਵ ਅੰਦਰ ਆਈ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਉਸ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਇਆ। ਜਿਤਨਾ ਵਧੇਰੇ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਗਇਆ, ਜਿਤਨੀ ਵਧੇਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਝੀ ਆਈ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਘੱਟ ਅਨੋਖਾਪਨ ਉਸ ਇਸ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ। ਹਰ ਗੱਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੀ। ਵਾਸਦੇਵ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੋਂ, ਸਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਉਸ ਹੀ ਇਹ ਰਮਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਛਾਣੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ ਭੀ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਖਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਵਾਸਦੇਵ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਯਕੀਨ ਵਧੇਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟਿਕ ਸਕਦਾ। ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਉਹ ਵਾਸਦੇਵ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਲੈਣ ਲਗ ਪਇਆ ਸੀ। ਫੇਰ ਭੀ ਉਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੀ ਗਇਆ।

ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੰਦ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਂ ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਕਮਜੌਰੀ ਜੇਹੀ ਤੱਕਣੀ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਉਹ ਬੋਲਿਆ ਕੁਝ ਨ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਚੁਪ ਚਾਪ ਪਿਆਰ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸੂਝ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਇਆ, ਦਰਿਆ ਕੰਢੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਲੈ ਜਾ, ਉਸ ਦੇ ਕੱਲ ਬੈਠ ਗਇਆ ਤੇ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਦੇਖ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

"ਤੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਹੱਸਦੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ," ਉਸ ਕਹਿਆ, "ਪਰ ਤੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ। ਆਉ! ਦੋਨੋਂ ਸੁਣੀਏ; ਤੂੰ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੁਣੇ ਗਾ।"

ਦੌਹਾਂ ਸੁਣਿਆ। ਦਰਿਆ ਦਾ ਬਹੁ–ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਭਰਿਆ ਸੰਗੀਤ ਕੌਮਲ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗੂੰਜਿਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਝਾਕਿਆ ਤੇ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਝਾਕੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ। ਉਸ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਇਕਲਿਆਂ, ਪੁਤ੍ਰ ਲਈ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ; ਉਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੱਕਿਆ,ਇਕੱਲਿਆਂ, ਦੂਰ ਦੁਰੇਡੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਮਮਤਾ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ; ਉਸ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਭੀ ਵੇਖਿਆ, ਇਕੱਲੇ, ਜੀਵਨ ਉਮੰਗਾਂ ਦੇ ਸੜ ਰਹੇ ਰਾਹ ਤੇ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਅਗੇ ਵਧਦਿਆਂ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਧਿਆਨ ਧਰ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਟੀਚੇ ਤੇ ਪੁਜਣ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਕਸ਼ਟ ਝਲ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਦਰਿਆ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਦੁਖ ਭਰੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਭੀ ਇਹ ਦੁਖ ਤੇ ਚਾਹ ਨਾਲ ਗਾਉਂਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵਲ ਵਗ ਰਹਿਆ ਸੀ।

''ਤੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹੈ⁻ ?'' ਵਾਸਦੇਵ ਦੀ ਚੁਪ ਤੱਕਣੀ ਨੇ ਪੁਛਿਆ । ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿਤਾ ।

''ਹੋਰ ਚੰਗੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੋਂ !'' ਵਾਸਦੇਵ ਬੜੇ ਧੀਮੇ ਜੇਹੇ ਕਹਿਆ ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਹੋਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਮੂਰਤ, ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮੂਰਤ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਦੀ ਮੂਰਤ ਸਭ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਵਿਚ ਘੁਲ ਮਿਲ ਗਈਆਂ। ਕਮਲਾ ਦੀ ਮੂਰਤ ਭੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਤੇ ਵਹਿ ਗਈ। ਗੋਵਿੰਦ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਭੀ ਉਘੜੇ ਤੇ ਲੰਘ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਹੀ ਭਾਗ ਬਣ ਗਏ। ਇਹੀ ਸਭ ਦਾ ਮਨੌਰਥ ਸੀ, ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ, ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿਣੇ। ਤੇ ਦਰਿਆ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਭੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਭਰੀ, ਚੀਸਾਂ ਮਾਰਦੇ ਦੁਖਾਂ ਪੂਰਤ ਤੇ ਅਪੂਰਨ ਉਮੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਦਰਿਆ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵੱਲ ਵਗਦਾ ਗਇਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਤੇਜ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ, ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਕਦੀ ਦੇਖਿਆ ਸੀ । ਸਾਰੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਵੇਗ ਵਧਦੇ ਗਏ, ਔਖ ਝੱਲਦੇ ਆਪਣੇ ਮਨੌਰਥਾਂ ਵੱਲ, ਅਨੇਕ ਮਨੌਰਥਾਂ ਵੱਲ, ਪਾਣੀ ਦੀ ਝਾਲ ਵੱਲ. ਸਮੰਦਰ ਵੱਲ, ਪਾਣੀ ਧਾਰਾ ਵੱਲ, ਮਹਾਂ ਸਾਗਰ ਵੱਲ। ਸਾਰੇ ਮਨੌਰਥ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਹਰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਪਿਛੋਂ ਚਲ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਭਾਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਉਪਰ ਉਠਿਆ, ਮੀਂਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਧਰਤੀ ਤੇ ਹੇਠ ਆ ਢੱਠਾ, ਚਸ਼ਮਾ ਬਣਿਆ, ਨਦੀ ਬਣਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਦਰਿਆ। ਹਰ ਵੇਰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ ਤੇ ਨਿਤ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਵਗਿਆ। ਪਰ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਬਦਲ ਚੂਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਗੁੰਜ ਵਿਚ ਅਜੇ ਭੀ ਦੁੱਖ ਤੇ ਢੂੰਡ ਸੀ। ਪਰ ਨਾਲ ਦੁਸਰੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਭੀ, ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਦੁੱਖ ਭਰੀਆਂ, ਚੰਗੀਆਂ ਤੇ ਭੈੜੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ, ਹਸਦਿਆਂ ਤੇ ਰੋਂਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ, ਸੈਂਕੜੇ ਅਵਾਜ਼ਾਂ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ।

ਸਿਧਾਰਥ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ। ਉਹ ਹੁਣ ਬੜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਪੂਰਾ ਖੁਭਿਆ, ਪੂਰਾ ਖਾਲੀ ਤੇ ਹਰ ਚੀਜ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਸੰਭਾਲਦਾ। ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹੁਣ ਸੁਣਨ ਕਲਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਇਆ ਹੈ । ਉਸ ਕਈ ਵੇਰ ਪਹਿਲੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਇਹ ਅਨੇਕ ਅਵਾਜ਼ਾਂ, ਪਰ ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਲਾਪ ਵੱਖਰੀ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਣ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ—ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਦਾ ਸੌਗ ਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਤੋਂ, ਬਚਪਨ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵੱਡੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਤੋਂ । ਉਹ ਸਭ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਸਨ : ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਦਾ ਰੋਣਾ, ਸਿਆਣਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ਘ੍ਰਿਣਾ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦੇ ਭਰੇ ਦੀ ਚੀਕ ਤੇ ਮਰ ਰਹੇ ਦੀ ਕੁਰਲਾਹਟ । ਇਹ ਸਭ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਤੰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਬਨੇ ਹੋਏ, ਜਕੜੇ ਹੋਏ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਗੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ, ਸਾਰੇ ਟੀਚੇ, ਸਭ ਲਾਲਸਾਵਾਂ, ਸਭ ਦੁੱਖ, ਸਭ ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਸਾਰਾ ਚੰਗਾ ਤੇ ਮੰਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਰਲ ਕੇ ਇੱਕ ਸੰਸਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਸੀ, ਜੀਵਨ ਸੰਗੀਤ ਸੀ । ਜਦ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ, ਇਹ ਹਜਾਰਾਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਗੀਤ, ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਣਾ—ਹਸਣਾ ਸੁਨਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਇਆ, ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੰਨਣਾ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਆਪੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਘੁਲ ਮਿਲਾ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਸਾਰੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਏਕਤਾ ਦੇ

ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਹਜਾਰਾਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਸੀ ਇਕ ਸ਼ਬਦੀ ਮਹਾਨ ਗੀਤ : ਓਮ—ਸੰਪੁਰਨਤਾ।

"ਕੀ ਤੂੰ ਸੁਣ ਰਹਿਆ ਹੈ' ?'' ਵਾਸਦੇਵ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ ਫੇਰ ਪੁਛਿਆ। ਵਾਸਦੇਵ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਵਿਚ ਜਲਾਲ ਸੀ, ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਢੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਝੁਰੜੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ ਮਾਰਦੀ ਭੌਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ 'ਓਮ' ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਛਾ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਿਤ੍ਰ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਵਿਚ ਰੌਸ਼ਨੀ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਹੁਣ ਉਜੇਹੀ ਮੁਸਕਾਨ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੇ ਭੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਘਾਵ ਭਰ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਪੀੜ ਨੱਠ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਆਪ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਘੁਲ ਮਿਲ ਰਹਿਆ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਲਬਧ ਵਿਰੁਧ ਲੜਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਚਮਕਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਾਂਗ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਲਭ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੇਹੜਾ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ, ਜੀਵਨ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਹਮਦਰਦ ਤੇ ਤਰਸ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਇਕ ਲੈਅ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੇਗ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਾਸਦੇਵ ਦਰਿਆ ਕੰਢੇ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਉਠ ਖੜੋਤਾ। ਜਦ ਉਸ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਝਾਤ ਪਾਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਚਮਕਦੀ ਦੇਖੀ ਤਾਂ ਉਸ ਆਪਣੇ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸ ਦ ਮੋਢੇ ਹੌਲੇ ਜੇਹੇ ਛੋਹੇ ਤੇ ਕਹਿਆ: ''ਮੈਂ ਇਸ ਘੜੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਮਾਂ ਆ ਗਇਆ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਜਾਣ ਦੇਵੋ। ਮੈਂ ਬੜਾ ਸਮਾਂ ਵਾਸਦੇਵ ਪਾਤਣੀ ਰਹਿਆ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਇਹ ਲੀਲ੍ਹਾ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਲਵਿਦਾ ਝੌਂਪੜੀ, ਅਲਵਿਦਾ ਦਰਿਆ ਤੇ ਅਲਵਿਦਾ ਸਿਧਾਰਥ!"

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਵਿਛੜਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਨੂੰ ਬੜੀ ਝੁਕ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ।
''ਮੈ' ਜਾਣਦਾ ਸੀ,'' ਉਸ ਪੌਲੇ ਜੇਹੇ ਕਹਿਆ, ''ਕਿ ਤੁਸੀ' ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ?''
''ਹਾਂ, ਮੈ' ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ; ਮੈ' ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ।'' ਰੌਸ਼ਨ ਵਾਸਦੇਵ ਨੇ ਕਹਿਆ।

ਤੇ ਉਹ ਚਲਾ ਗਇਆ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਮਹਾਨ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਤੱਕਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਭਰੇ ਕਦਮ, ਚਮਕਦਾ ਨੂਰਾਨੀ ਚਿਹਰਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਵਾਨ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ।

ਗੋਵਿੰਦ

ਇਕ ਵੇਰ ਗੋਵਿੰਦ, ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨਾਲ,ਉਸ ਆਰਾਮ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਠਹਿਰਿਆ, ਜੋ ਨਰਤਕੀ ਕਮਲਾ ਨੇ ਗੌਤਮ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੇ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਇਕ ਬ੍ਰਿਧ ਪਾਤਣੀ ਜੋ ਦਰਿਆ ਕੰਢੇ, ਇਕ ਦਿਨ ਦੇ ਸਫਰ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ। ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਇਥੋਂ ਯਾਤਰਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਪੱਤਣ ਦਾ ਰਾਹ ਚੁਣਿਆ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਪਾਤਣੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬੜਾ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਜਮੀ ਬਤਾਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਜਵਾਨ ਭਿਕਸ਼ੂ ਉਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਆਯੂ ਤੇ ਸਜਨਤਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਬੜਾ ਸਤਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਅਜੇ ਅਸ਼ਾਂਤ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਢੂੰਡ ਪੂਰੀ ਸੰਤੌਸ਼–ਪੂਰਬਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ।

ਉਹ ਦਰਿਆ ਤੇ ਪੁਜਾ ਤੇ ਬ੍ਰਿਧ ਪਾਤਣੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿਆ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਰ ਜਦ ਉਹ ਬੇੜੀ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਬ੍ਰਿਧ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਕਹਿਆ, ''ਤੁਸੀਂ' ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਯਾਤਰੂਆਂ ਤੇ ਬੜੀ ਮਿਹਰ ਕਰਦੇ ਹੋ; ਤੁਸਾਂ ਸਾਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਲੰਘਾਇਆ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਭੀ ਸੱਚੇ–ਰਾਹ ਦੇ ਢੂੰਡਾਊ ਨਹੀਂ' ਹੋ ?''

ਜਦ ਸਿਧਾਰਥ ਬੋਲਿਆ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਬੁੱਢੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਸੀ, ''ਹੇ ਭਦਰ ਪੁਰਸ਼! ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਇਤਨੇ ਬ੍ਰਿਧ ਹੋ ਤੇ ਗੌਤਮ ਦੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਚੋਲਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢੂੰਡਾਊ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ?"

"ਠੀਕ ਮੈਂ ਬੁੱਢਾ ਹਾਂ," ਗੋਵਿੰਦ ਕਹਿਆ, "ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਢੂੰਡ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਭੀ ਢੂੰਡ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੇਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਏਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸਾਂ ਢੂੰਡਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਥੋੜਾ ਜੇਹਾ ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਦਸੋਗੇ ?"

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, ''ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇਹੀ ਕੇਹੜੀ ਗੱਲ ਦਸ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਕੁਝ ਮੁੱਲ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਦੇ ਬਿਨਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਖੋਜ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਢੂੰਡਣ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕਦੇ।''

''ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ?'' ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ।

"ਜਦ ਕੋਈ ਢੂੰਡ ਰਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ," ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ, "ਇਹ ਸਹਿਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਉਹ ਭਾਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲਭਣ ਤੋਂ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਹੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਇਕੋ ਮਨੌਰਥ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਮਨੌਰਥ ਹੇਠ ਦਬਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਢੂੰਡਣ ਦਾ ਅਰਥ : ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਜਾਂ

ਮਨੌਰਥ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣਾ ਹੈ; ਪਰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ : ਸੱਖਣਾ ਹੋਣਾ, ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਭਾਵ ਰੱਖਣਾ, ਪਰ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਨ ਰੱਖਣਾ। ਯੋਗ ਪੁਰਸ਼ ! ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਇਦ ਠੀਕ ਬੋਜੀ ਹੋ, ਪਰ ਮਨੌਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਅਨੇਕ ਚੀਜਾਂ, ਜੋ ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਨੱਕ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੇਠ ਪਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ।"

''ਮੈੱ' ਅਜੇ ਤਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ,'' ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਕਹਿਆ, ਤੁਸਾਡਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ ?''

ਸਿਧਾਰਥ ਬੋਲਿਆ, ''ਹੇ ਯੋਗ ਪੁਰਸ਼! ਬਹੁਤ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ, ਇਕ ਵੇਰ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਦਰਿਆ ਤੇ ਆਏ ਸੀ। ਤੁਸਾਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਸੁੱਤਾ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਕੱਲ ਬੈਠ ਉਸ ਦੀ ਸੁਤਿਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਗੋਵਿੰਦ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਸੁੱਤੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕੇ।''

ਹੈਰਾਨ ਹੋ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਜਾਦੂ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਸੀ, ਉਸ ਭਿਕਸ਼ੂ ਨੇ ਪਾਤਣੀ ਵੱਲ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਤਕਿਆ, ਤੇ ਉਸ ਧੀਮੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੁਛਿਆ, ''ਤੁਸੀਂ ਸਿਧਾਰਥ ਹੋ ? ਮੈਂ ਇਸ ਵੇਰ ਭੀ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਛਾਣਿਆ। ਮੈਨੂੰ, ਸਿਧਾਰਥ, ਤੁਸਾਨੂੰ ਫੇਰ ਵੇਖ ਬੜੀ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ। ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਬਦਲ ਚੁਕੇ ਹੋ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਪਾਤਣੀ ਬਣ ਗਏ ਹੋ ?''

ਸਿਧਾਰਥ ਨਿਘਾ ਹਾਸਾ ਹੱਸਿਆ। "ਹਾਂ, ਮੈਂ ਮਲਾਹ ਬਣ ਗਇਆ ਹਾਂ। ਅਨੇਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬਦਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ। ਜੀ ਆਇਆਂ ਨੂੰ, ਗੋਵਿੰਦ। ਅਜ ਦੀ ਰਾਤ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿਚ ਠਹਿਰੋ।"

ਗੋਵਿੰਦ ਰਾਤ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿਚ ਠਹਰਿਆ ਤੇ ਉਸ ਬਿਸਤਰੇ ਤੇ ਸੁੱਤਾ ਜੋ ਕਦੇ ਵਾਸਦੇਵ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਆਪਣੇ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਮਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਆਲ ਪੁਛੇ। ਸਿਧਾਰਥ ਪਾਸ ਭੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਦਸਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਭਲਕ ਜਦ ਗੋਵਿੰਦ ਦੇ ਵਿਛੜਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਕੁਝ ਝਿਜਕਦੇ ਕਹਿਆ; "ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ, ਸਿਧਾਰਥ, ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸੁਆਲ ਪੁਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਕੀ ਤੁਸਾਡਾ ਭੀ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹੋ, ਤੇ ਜੋ ਤੁਸਾਡੇ ਜੀਊਣ ਵਿਚ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਤੁਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ?"

ਸਿਧਾਰਥ ਕਹਿਆ; "ਤੁਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਕਿ ਜਵਾਨੀ ਸਮੇਂ ਭੀ, ਜਦ ਅਸੀਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਯੋਗੀਆਂ ਸੰਗ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਭਰੋਸਾ ਉਡ ਗਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਕੰਢ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਜ ਭੀ ਮਨ ਦੇ ਓਸੇ ਮੌੜ ਤੇ ਹਾਂ, ਓਹੀ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤਕ ਮੇਰੇ ਕਈ ਉਸਤਾਦ ਰਹਿ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਬੜਾ ਚਿਰ ਇਕ ਨਰਤਕੀ ਸੁੰਦਰੀ ਮੇਰੀ ਉਸਤਾਦ ਰਹੀ ਤੇ ਫੋਰ ਅਮੀਰ ਵਪਾਰੀ ਤੇ ਇਕ ਜੁਆਰੀਆ ਪਾਸੇ ਦਾ ਖਿਲਾੜੀ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਬੁੱਧ ਦੇ ਰਮਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਬਕ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਦ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸੌਂ ਗਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੱਲ ਬੈਠਣ

ਲਈ ਯਾਤਰਾ ਜਾਂਦਾ ਰੁਕ ਗਇਆ ਸੀ । ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਭੀ ਕੁਝ ਸਿਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਕ੍ਰਿਤਗਯ ਹਾਂ, ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ । ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੈਂ ਇਸ ਦਰਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵਾਸਦੇਵ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਸਿੱਧਾ ਸਾਦਾ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ; ਉਹ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਇਆ ਰਹਿੰਦਾ, ਪਰ ਗੌਤਮ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਸੱਤ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪਾ ਲਈ ਸੀ । ਉਹ ਪਵਿਤ੍ਰ ਆਤਮਾ ਸੀ, ਉਹ ਸੰਤ ਸੀ ।"

ਗੌਵਿੰਦ ਬੋਲਿਆ, ''ਮੈਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਸਿਧਾਰਥ, ਕਿ ਤੂੰ ਅਜੇ ਭੀ ਥੋੜਾ ਠੱਠਾ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ'। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ, ਪਰ ਜੇ ਤੇਰਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਖਿਆਲ ਤਾਂ ਬਣੇ ਹੋਣਗੇ ? ਕੀ ਡੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਖਾਸ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲਇਆ ਜਿਸ ਤੇਰੀ ਜੀਊਣ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ? ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜੇ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਥੋੜਾ ਜੇਹਾ ਦਸੇ ਤਾਂ!"

ਸਿਧਾਰਥ ਉੱਤ੍ਰ ਦਿਤਾ; ਹਾਂ! ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਸਨ ਤੇ ਏਥੇ ਓਥੇ ਸੋਝੀ ਭੀ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਸੁਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਦੀ ਇਕ ਘੰਟੇ ਜਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਲਈ ਹੀ ਮੈਂ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਚਾਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਦਸਣਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਔਖਾ ਹੈ। ਪਰ, ਗੋਵਿੰਦ, ਇਕ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੇ ਮੈੰਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧਮਤਾ ਦਸੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਕ ਬੁਧੀਮਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਜੇ ਗਿਆਨ ਦੂਜੇ ਤਕ ਗੱਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੁਚਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਮੂਰਖ ਜੇਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

''ਕੀ ਤੂੰ ਮਖ਼ੌਲ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ ?'' ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ।

"ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਉਹੀ ਕੁਝ ਦੱਸ ਰਹਿਆ ਹਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਲਭਿਆ ਹੈ। ਵਿਦਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਬੁੱਧੀ (ਅਕਲ) ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਇਸ ਨੂੰ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇਸ ਨਾਲ ਕਿਲਾ ਬੰਦੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਅਸਚਰਜ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪੂਚਾ ਸਕਦਾ। ਪੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜਦ ਮੈਂ ਅਜੇ ਜਵਾਨ ਸੀ ਤਦ ਭੀ ਮੇਰਾ ਇਹ ਸ਼ੰਕਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਹ ਸੀ ਜਿਸ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਗੋਵਿੰਦ, ਮੇਰਾ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਫੇਰ ਮਖ਼ੌਲ ਜਾਂ ਭੁੱਲ ਸਮਝੇ ਗਾ; ਕਿ ਹਰ ਸਚਾਈ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਪੱਖ ਭੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਸੱਚਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸਚਾਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਇਕ ਪੱਖੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ, ਅੱਧੀ ਸਚਾਈ ਹੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਪੂਰਨਤਾ, ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਘਾਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਨਿਰਵਾਣ, ਭਰਮ ਤੇ ਸਚਾਈ, ਦੁੱਖ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਦਸਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਬਿਨਾ ਗੱਲ ਚਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜੋ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ ਹੋਰ ਕੋਈ ਢੰਗ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਦੁਨੀਆ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕਦੇ ਇਕ ਪੱਖੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਕਰਮ ਕਦੇ ਭੀ ਨਿਰੌਲ ਸੰਸਾਰਕ ਜਾਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਕਦੇ ਭੀ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਾ ਸੰਤ

ਜਾਂ ਨਿਰਾ ਪਾਪੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭਰਮ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਸਚਾਈ ਨਹੀਂ, ਗੋਵਿੰਦ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਵੇਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਤੇ ਜੇ ਸਮਾਂ ਸਚਾਈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਅਗੰਮ, ਦੁਖ ਤੇ ਸੁਖ, ਚੰਗੇ ਤੇ ਭੈੜੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ, ਲੀਕ ਪਈ ਜਾਂ ਨ ਪਈ, ਭੀ ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ, ਛਲ ਹੈ।

''ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ?'' ਗੋਵਿੰਦ ਘਬਰਾ ਕੇ ਪੁਛਿਆ ।

''ਸੁਣੋ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ! ਮੈਂ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਭੀ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਹੈਂ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਭੀ ਫੇਰ ਬ੍ਰਹਮ ਹੋ ਜਾਏਗਾ, ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ, ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਉਹ ਭੀ 'ਬੁੱਧ' ਹੋ ਜਾਏਗਾ । ਹੁਣ ਇਹ 'ਕਿਸੇ ਦਿਨ' ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਕ ਭਰਮ ਹੈ; ਇਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਗਣਤ ਹੈ । ਪਾਪੀ ਬੁੱਧ-ਵਰਗੀ ਹਾਲਤ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਤੁਰਿਆ; ਉਹ ਸੁਲਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਗੱਲ ਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ । ਨਹੀਂ, ਬੁੱਧ-ਸ਼ਕਤੀ ਅੱਗੇ ਹੀ ਪਾਪੀ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਭਵਿਖ ਅਗੇ ਹੀ ਉਥੇ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ, ਤੁਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਤੇ ਹਰ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਉਸ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਬੁੱਧ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਸੰਸਾਰ, ਗੋਵਿੰਦ, ਅਧੂਰਾ ਨਹੀਂ, ਨ ਹੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੇ ਲੰਮੇ ਰਾਹ ਤੇ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ । ਨਹੀਂ, ਇਹ ਹਰ ਸਮੇਂ ਪੂਰਨ ਹੈ, ਹਰ ਪਾਪ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਚੰਗਿਆਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਹੀ ਬੁੱਢੇ ਹੋਣਗੇ ਦੁਧ ਪੀਂਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਮੌਤ ਹੈ; ਸਭ ਮਰ ਰਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਅਮਰ ਆਤਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਕਿਸੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦੇਖ ਸਕੇ ਕਿ ਦੁਸਰਾ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਉਸ ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਹੈ। 'ਬੁੱਧ' ਇਕ ਡਾਕੂ ਤੇ ਜੁਆਰੀਏ ਅੰਦਰ ਤੇ ਡਾਕੂ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅੰਦਰ ਭੀ ਵੱਸਦਾ ਹੈ। ਡੂੰਘੇ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਦਾ ਭਰਮ ਕਢਣਾ, ਤੇ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਸਾਰਾ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿਖ ਸਮਾਂ ਦੇਖਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ । ਫੇਰ ਹਰ ਚੀਜ ਚੰਗੀ ਹੈ, ਹਰ ਚੀਜ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਚੀਜ ਬਹਮ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਚੀਜ ਭੀ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਹੈ ਚੰਗੀ ਹੈ—ਮੌਤ ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭੀ, ਪਾਪ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਭੀ, ਸਿਆਨਪ ਤੇ ਮੁਰਖਤਾ ਭੀ। ਹਰ ਚੀਜ ਲੋੜਵੰਦੀ ਹੈ, ਹਰ ਚੀਜ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮੇਰੇ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਦੀ, ਮੇਰੀ ਮਨਜੂਰੀ ਦੀ, ਮੇਰੀ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਹਾਨੀ ਨਹੀਂ ਪੂਚਾ ਸਕਦਾ । ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਆਤਮਾ ਕੋਲੋਂ ਸਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪਾਪ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਭੋਗ ਵਿਲਾਸ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਧਨ ਪਦਾਰਥ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਘੁਲਣਾ ਤੇ ਫ਼ੇਰ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਵਿਚ ਡਿਗਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ । ਇਹ ਸਿਖਣ ਲਈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੌਕ ਨ ਕੀਤੀ ਜਾਏ, ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸਿਖਣ ਲਈ । ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਪਤ ਦੁਨੀਆ ਨਾਲ, ਕਿਸੇ ਕਲਪਤ ਪ੍ਰਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲਈ, ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣ ਦੇਣ ਲਈ, ਇਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਰਹਿ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਣ ਲਈ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਗੌਵਿੰਦ, ਇਹ ਹਨ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਜੌ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹਨ।"

ਸਿਧਾਰਥ ਝੁਕਿਆ ਤੇ ਜਮੀਨ ਤੋਂ ਇਕ ਪੱਥਰ ਚੁਕ ਉਸ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਘੁੱਟ ਲਇਆ।

''ਇਹ'' ਉਸ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਉਛਾਲਦਿਆਂ ਕਹਿਆ, ''ਪੱਥਰ'' ਹੈ । ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਪਿਛੇਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਰਲ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਇਹ ਇਕ ਬੂਟਾ, ਪਸ਼ੂ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਬਣ ਜਾਏਗਾ । ਮੈਂ ਪਹਿਲੋਂ ਇਹੀ ਕਹਿ ਸਕਣ ਯੋਗ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਪੱਥਰ ਕੈਵਲ ਪੱਥਰ ਹੈ: ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਭੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਭੀ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਹੁਣ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ : ਇਹ ਪੱਥਰ ਪੱਥਰ ਹੀ ਹੈ, ਇਹ ਨਾਲ ਹੀ ਪਸ਼ੁ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋ ਬੁੱਧ ਹੈ । ਮੈੰ ਇਸ ਦਾ ਸਤਕਾਰ ਤੇ ਪਿਆਰ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਹੌਰ ਥਣ ਜਾਏਗਾ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸੀ ਤੇ ਸਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ । ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਪੱਥਰ ਹੈ, ਅੱਜ ਤੇ ਹੁਣ ਭੀ ਮੈਨੂੰ ਪੱਥਰ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕ ਧਾਰੀਆਂ ਤੇ ਟੋਇਆਂ ਵਿਚ, ਇਸ ਦੇ ਪੀਲੇ ਤੇ ਸਲੇਟੀ ਰੰਗ ਵਿਚ, ਇਸ ਦੀ ਕਰੜਾਈ ਵਿਚ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਠਕੌਰਨ ਤੋਂ ਉਠੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ, ਇਸ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਤਹਿ ਦੀ ਖੁਸ਼ਕੀ ਤੇ ਨਮੀ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਕਦਰ ਤੇ ਅਰਥ ਭਾਵ ਦਿਸਦੇ ਹਨ । ਐਸੇ ਪੱਥਰ ਭੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਤੇਲ ਜਾਂ ਸਾਬਣ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੇਹੜੇ ਪੱਤਿਆਂ ਤੇ ਰੇਤ ਵਾਂਗ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਨਿਆਰਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ 'ਓਮ' ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਹਰ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ । ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਉਹ ਇਕ ਪੱਥਰ ਹੀ ਹੈ, ਤੇਲ ਜਾਂ ਸਾਬਣ ਵਾਂਗ ਤੇ ਇਹ ਹੈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਸਚਰਜ ਤੇ ਪੂਜਣ ਯੋਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਾਂਗਾ । ਸ਼ਬਦ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਦਿਆਂ ਹੀ ਤੁਰਤ ਥੋੜਾ ਜੇਹਾ ਰੂਪ ਵਖਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਥੋੜੇ ਵਿਗੜੇ ਤੇ ਥੋੜੀ ਮੁਰਖਤਾ ਭਰੇ ਲਗਦੇ ਹਨ । ਤਾਂ ਭੀ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਠੀਕ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਹੜੀ ਗੱਲ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੀਮਤੀ ਤੇ ਸਿਆਣੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਓਹੀ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਬਕਵਾਸ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।"

ਗੋਵਿੰਦ ਚੂਪ ਚਾਪ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿਆ।

"ਤੁਸਾ ਮੈਨੂੰ ਪੱਥਰ ਬਾਰੇ ਕਿਉਂ ਦਸਿਆ ਹੈ ?" ਉਸ ਠਹਿਰ ਕੇ ਜਰਾ ਝਿਜਕਦਿਆਂ ਪੁਛਿਆ ।

ਐਵੇਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ, ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਇਰਾਦੇ ਦੇ ਹੀ। ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਪੱਥਰ, ਦਰਿਆ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਕ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਗੋਵਿੰਦ, ਇਕ ਬ੍ਰਿਛ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਛਿੱਲ ਦੇ ਟੌਟੇ ਨੂੰ ਭੀ। ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਹਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਰੜਾਈ ਨਹੀਂ, ਨਰਮਾਈ ਨਹੀਂ, ਰੰਗ ਨਹੀਂ, ਨੁਕਰਾਂ ਨਹੀਂ, ਖੁਸ਼ਬੌ ਨਹੀਂ, ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ, ਨਿਰੇ ਬਚਨ ਹੀ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ, ਇਹ ਹੈ ਜੋ ਤੁਸਾਡੇ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੋਕ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਨੇਕੀ ਲਈ ਭੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਹਨ, ਗੇਵਿੰਦ। ਨਿਰਵਾਣ ਕੋਈ ਵਸਤ ਨਹੀਂ, ਨਿਰਵਾਣ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਹੈ।"

ਗੇਵਿੰਦ ਨੇ ਕਹਿਆ, ''ਨਿਰਵਾਣ ਨਿਰਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਨਹੀਂ', ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਇਹ ਇਕ

ਵਿਚਾਰ ਭੀ ਹੈ।"

ਸਿਧਾਰਥ ਕਹਿੰਦਾ ਗਇਆ, "ਇਹ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਮੈਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਇਸ ਪੱਤਣ ਤੇ ਇਕ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ ਜੇ ਮੇਰੇ ਪਹਿਲੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੋਂ ਮੌਰਾ ਉਸਤਾਦ ਭੀ ਸੀ, ਉਹ ਪਵਿਤ੍ਰ ਆਤਮਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਬੜ੍ਹੇ ਵਰ੍ਹੇ ਕੇਵਲ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਿਆ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਜਾਣ ਲਇਆ ਸੀ ਕਿ ਦਰਿਆ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਲਈ, ਇਸ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦਿਤੀ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਦਰਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਰੂਪ ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਅਨੋਕਾਂ ਸਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜੋ ਸਾਰੀ ਹਵਾ, ਹਰ ਬੱਦਲ, ਹਰ ਪੰਛੀ, ਹਰ ਪੱਤੇ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਉਸ ਉੱਤਮ ਦਰਿਆ ਜਿਤਨਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਗਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਦਾ ਸੀ; ਉਹ ਤੇਰੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਬਿਨਾ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ, ਕੇਵਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਤੇ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ।"

ਗੋਵਿੰਦ ਕਹਿਆ, ''ਪਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਚੀਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਕੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਤਯ ਹੈ ਜਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹੈ ? ਕੀ ਇਹ ਨਿਰਾ ਮਾਇਆ ਦਾ ਛਲੇਵਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਪਰਛਾਵਾਂ ਤੇ ਦਿਖਾਵਾ ? ਤੁਸਾਡਾ ਪੱਥਰ, ਤੁਸਾਡਾ ਬ੍ਰਿਫ਼, ਕੀ ਇਹ ਸੱਚੇ ਅਟੱਲ

ਹਨ ?"

"ਇਹ ਗੱਲ ਭੀ ਮੈਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ," ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕਹਿਆ। "ਜੇ ਇਹ ਭੁਲੇਖੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਭੀ ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ ਹੀ ਹਾਂ। ਸੌ ਉਹ ਸਦਾ ਉਸ ਤੱਤ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੈਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਪਿਆਰ ਤੇ ਆਦਰ ਯੋਗ ਬਨਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਹੈ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਸ ਤੇ ਤੂੰ ਹਸੇ ਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਗੋਵਿੰਦ, ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤਮ ਤੇ ਮਹਾਨ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਵਡੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੱਵੇਗਾ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਹੈ, ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਨਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ, ਤੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਤੇ ਆਦਰ ਕਰਨਾ।"

''ਮੈਂ' ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ,'' ਗੋਵਿੰਦ ਕਹਿਆ, "ਪਰ ਇਹੱ ਤਾਂ ਚੀਜ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ

ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਮਾਇਆ ਕਹਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਲਾ ਚਿਤਵਨ, ਧੀਰਜ, ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤੇ ਸੀ ਪਰ ਪਿਆਰ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਬੱਧੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਸੀ।"

"ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ" ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਦਮਕਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਕਹਿਆ, "ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਗੋਵਿੰਦ। ਇਥੇ ਆਣ ਕੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਝੰਝਟ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਗੌਤਮ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ; ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਪ੍ਰੀਤੀ ਭੀ ਇਕ ਭਰਮ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਤੇ ਗੌਤਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਬੇਹੂਦਗੀ ਤੇ ਮਿਥਿਆਪਨ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਭੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਕੇਵਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਪਿਆਰ ਦੀ ਸਾਰ ਨੂੰ ਨ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇ ? ਇਸ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ ਬਾਰੇ ਭੀ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਸਤ ਵਧੇਰੇ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਰਤਵ ਤੇ ਜੀਵਨ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹਾਨ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਖਿਆਨ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਕਰਕੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਕਰਕੇ ਮਹਾਨ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ।

ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਲਈ ਦੋਨੋਂ ਬੁੱਢੇ ਚੁੱਪ ਰਹੇ। ਜਦ ਗੋਵਿੰਦ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਕਹਿਆ, "ਸਿਧਾਰਥ, ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਸਣ ਲਈ ਮੈਂ ਤੁਸਾਡਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅਨੱਖੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਮੈਂ ਝਟਪਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ। ਫੇਰ ਭੀ ਬੜਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਅਨੇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਾਂਤ ਭਰੇ ਦਿਨ ਜੀਵੇਂ!"

ਪਰ ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਸੋਚਿਆ : ਸਿਧਾਰਥ ਅਨੌਖਾ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਅਨੌਖੇ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਖਿਆਲ ਬਾਉਲੇ ਜੇਹੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤਨੇ ਵਿਲੱਖਣ ਲਗਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ, ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਸਮਝਦਾਰ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਨੌਖੀ, ਜਾਂਗਲੀ ਜਾਂ ਹਾਸੋਹੀਣੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ । ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਹੱਥ, ਪੈਰ, ਅੱਖਾਂ, ਭਰਵੱਟੇ, ਸੁਆਸ, ਮੁਸਕਰਾਹਟ, ਮਿਲਣੀ, ਚਾਲ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮੇਰੇ ਤੇ ਨਿਆਰਾ ਹੀ ਪਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਭਗਵਾਨ ਗੌਤਮ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਕਦੇ ਭੀ ਸਿਧਾਰਥ ਬਿਨਾ ਮੇਰਾ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਂ : ਇਹ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਹੈ ! ਇਸ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਜੀਬ ਹੋਣਗੇ, ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਇਦ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰੇ ਲਗਦੇ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਤੱਕਣੀ, ਹੱਥਾਂ ਖੱਲੜੀ ਤੇ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚੋਂ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਅਡੋਲਤਾ, ਨਿਰਮਾਨਤਾ ਤੇ ਸੰਤ-ਮਈ ਨੂਰ ਟਪਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਹਾਨ ਗੌਤਮ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ।

ਜਦ ਗੋਵਿੰਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਪਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਖਿਆਲਾਂ

ਦਾ ਘੌਲ ਹੋ ਰਹਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਿਧਾਰਥ ਅਗੇ ਬੜੀ ਸਤਕਾਰ ਭਰੀ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਾਂਤ ਬੈਠੇ ਪੁਰਸ਼ ਅਗੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਨੀਵਾਂ ਹੋ ਝੁਕਿਆ।

"ਸਿਧਾਰਥ", ਉਸ ਕਹਿਆ, "ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਬ੍ਰਿਧ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ। ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਫੇਰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨ ਮਿਲ ਸਕੀਏ। ਮੈਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਮਿਤ੍ਰ, ਤੁਸਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲਭ ਸਕਿਆ। ਹੇ ਮੇਰੇ ਸਤਕਾਰ ਯੋਗ ਮਿਤ੍ਰ, ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਦਸੋ, ਥੋੜਾ ਜੇਹਾ ਉਹ ਦਸੋ ਜੋ ਮੈਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਾਂ, ਥੋੜਾ ਸਮਝ ਸਕਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਲਈ ਕੁਝ ਸਹਾਇਤਾ ਬਖਸ਼ੋ, ਸਿਧਾਰਥ। ਮੇਰਾ ਰਾਹ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਤੇ ਹਨੇਰੇ ਭਰਿਆ ਹੀ ਹੈ।"

ਸਿਧਾਰਥ ਚੁੱਪ ਸੀ ਤੇ ਅਡੋਲ ਸ਼ਾਂਤ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਤਕ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਗੋਵਿੰਦ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਟਿਕਟਿਕੀ ਲਾ ਦੇਖ ਰਹਿਆ ਸੀ ਪਰ ਮਨ ਵਿਚ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਤੱਕਣੀ ਵਿਚ ਦੁਖ, ਲਗਾਤਾਰ ਢੂੰਡ ਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਅਸਫਲਤਾ ਸਾਫ ਲਿਖੇ ਦਿਸਦੇ ਸਨ।

ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਇਹ ਭਾਂਪਿਆ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਇਆ।

''ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਆਉ,'' ਉਸ ਗੋਵਿੰਦ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਹੌਲੇ ਜੇਹੇ ਕਹਿਆ, ''ਆਉ, ਹੋਰ ਨੇੜੇ, ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ । ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਚੁੰਮੋ, ਗੋਵਿੰਦ ।''

ਗੌਵਿੰਦ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਪੂਰਵ-ਖਿਆਲਾਂ ਤੇ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਬੱਧੇ ਉਹ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਝੁਕਿਆ, ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ। ਜਦ ਉਸ ਅਜੇਹਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਅਸਚਰਜ ਗੱਲ ਵਾਪਰੀ। ਜਦ ਉਹ ਅਜੇ ਭੀ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਅਨੁੱਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਜਦ ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦੀ ਅਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਨਿਰਵਾਣ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਕਸਮ ਦੇਖਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਜਦ ਮਿਤ੍ਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਬਾਰੇ ਥੋੜੀ ਘ੍ਰਣਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਤਯੰਤ ਪਿਆਰ ਤੇ ਆਦਰ ਦਾ ਉਸ ਅੰਦਰ ਘੋਲ ਹੋ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਤਦ ਇਹ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ।

ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮਿਤ੍ਰ ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਦੂਸਰੇ ਚਿਹਰੇ, ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਚਿਹਰੇ, ਇਕ ਲੰਮੀ ਲੜੀ ਵਿਚ, ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਲੰਮੀ ਲਗਾਤਾਰ ਧਾਰਾ—ਸੈ ਕੜੇ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਚਿਹਰੇ ਆਏ ਤੇ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਸਾਰੇ ਉਥੇ ਇਕ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਵੇਖੇ। ਉਸ ਸਾਰੇ ਚਿਹਰੇ ਬਦਲਦੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖੇ, ਪਰ ਫੇਰ ਸਭ ਸਿਧਾਰਥ ਸਨ। ਉਸ ਇਕ ਮੱਛੀ—ਵਡੀ ਮੱਛੀ—ਜਿਸ ਦਾ ਦੁੱਖ ਭਰਿਆ ਵੱਡਾ ਮੂੰਹ ਅੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਦੇਖਿਆ, ਤੇ ਇਕ ਧੁੰਧਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਮਰ ਰਹੀ ਮੱਛੀ ਭੀ ਦੇਖੀ। ਉਸ ਨਵੇਂ ਜੰਮੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਮੂੰਹ, ਲਾਲ ਤੇ ਝੁਰੜੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ, ਰੋਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ, ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਕਾਤਲ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਛੁਰਾ ਘੌਂ ਪਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਤੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਇਸ ਕਾਤਲ ਨੂੰ ਗੋਡੇ ਟੇਕਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ, ਬਿੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਜਲਾਦ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਕਾਮ-ਆਸਨਾਂ ਬੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਜਲਾਦ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਕਾਮ-ਆਸਨਾਂ ਵਿਚ ਨੰਗੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫਸੇ ਤੇ ਨਿਕਲਦੇ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਆਕੜੀਆਂ ਲੱਥਾਂ ਵੇਖੀਆਂ ਵਿਚ ਨੰਗੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫਸੇ ਤੇ ਨਿਕਲਦੇ ਵੇਖਿਆ। ਉਸ ਆਕੜੀਆਂ ਲੱਥਾਂ ਵੇਖੀਆਂ

ਜੋ ਅਜੇ ਅਹਿਲ, ਠੰਡੀਆਂ ਤੇ ਸੱਖਣੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਪਸ਼ੂਆਂ, ਜੰਗਲੀ ਸੂਗ ਮਗਰਮੱਛਾਂ, ਹਾਥੀਆਂ, ਬਲਦਾਂ ਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵੇਖੇ, ਉਸ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ । ਉਸ ਇਹ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਤ ਦੇਖੇ, ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ, ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ, ਘ੍ਰਿਣਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਦੇ ਤੇ ਮੁੜ ਨਵੇਂ ਜੰਮਦੇ ਵੇਖੇ। ਹਰ ਇਕ ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਹੈ, ਮਿਥਿਆ ਦੀ ਉਮੰਗਾਂ ਭਰੀ ਦੁਖਦਾਈ ਮਿਸਾਲ ਹੈ । ਫੇਰ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਰਿਆ, ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪ ਬਦਲੇ, ਹਮੇਸ਼ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲਇਆ, ਲਗਾਤਾਰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ। ਇਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਦੁਸਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਂ ਖੜਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਆਰਾਮ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਵਹਿੰਦੇ ਸੀ, ਨਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਤਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਸਾਰਿਆਂ ਉਪਰ ਸਦਾ ਕੁਝ ਪਤਲਾ ਜੇਹਾ, ਝੂਠਾ ਪਰ ਵਜੂਦ ਵਿਚ, ਪਤਲੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਜਾਂ ਬਰਫ ਵਾਂਗ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਸਦਾ ਸੀ । ਸਾਰਿਆਂ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਖੱਲੜੀ, ਘੋਘੇ, ਪਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਤੇ ਨਿਕਾਬ ਸੀ—ਇਹ ਨਿਕਾਬ (ਪਰਦਾ) ਸੀ ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਮੁਸਕਰਾਂਦਾ ਚਿਹਰਾ, ਜੇਹੜਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੋਵਿੰਦ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਛੂਹ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਗੋਵਿੰਦ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅਡੋਲ ਮੁਸਕਰਾਹਟ, ਵਗਦੇ ਰੂਪਾਂ ਉਤੇ ਏਕਤਾ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ, ਹਜਾਰਾਂ ਜੰਮਦਿਆਂ ਤੇ ਮਰਦਿਆਂ ਤੇ ਇਕੋ ਜੇਹੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ—ਇਹ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ— ਬਿਲਕੁਲ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਬਹੁ ਮੁਖੀ ਗੁਣਾਂ ਭਰੀ ਮੁਸਕਾਣ ਵਾਂਗ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰੀ, ਕੌਮਲ, ਅਦਿੱਖ ਪਰ ਮਿਹਰਾਂ ਭਰੀ, ਸਿਆਣੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਠੱਠਾ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਜੇਹੜੀ ਸੈ ਕੜੇ ਵੇਰ ਉਹ ਭੈ ਭਾਵ ਨਾਲ ਦੇਖ ਚੁਕਿਆ ਸੀ । ਗੋਵਿੰਦ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਜੋ 'ਪੂਰਨ ਪੂਰਖ' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੁਸਕਰਾਂਦੇ ਸਨ।

ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਇਹ ਲੀਲ੍ਹਾ ਇਕ ਸੈਕੰਡ ਰਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸੈੱਕੜੇ ਵਰ੍ਹੇ, ਉਥੇ ਸਿਧਾਰਥ ਸੀ ਜਾਂ ਗੌਤਮ, ਆਤਮਾ ਸੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ। ਰੱਬੀ ਤੀਰ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਫੱਟ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਦੇ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਮੁਗਧ ਤੇ ਤੁਰੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਗੋਵਿੰਦ ਅਜੇ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਹਰੇ ਤੇ, ਜੋਹੜਾ ਅਜੇ ਹੁਣੇ ਉਸ ਚੁੰਮਿਆ ਸੀ, ਜੇਹੜਾ ਸਾਰੇ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿਖ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਹੁਣੇ ਹੀ ਸਟੇਜ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਝੁਕਿਆ ਰਹਿ ਗਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਮੁਖੜੇ ਤੋਂ ਹਜਾਰਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹਟ ਜਾਣ ਤੇ ਭੀ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਇਆ, ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਕੌਮਲ, ਮਿਹਰਾਂ ਭਰਿਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਹਾਸੇ ਨਾਲ, ਪਰ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਸੀ।

ਗੋਵਿੰਦ ਨੀਵੇਂ ਝੁਕ ਗਇਆ। ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਮੁੱਖ ਤੇ ਅਥਰੂਆਂ ਦੀ ਬੇਕਾਬੂ ਝੜੀ ਲੱਗ ਗਈ। ਉਹ ਮਹਾਨ ਪਿਆਰ ਤੇ ਅਤੀ ਨਿਮਰਤਾ ਭਰੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਦਬਿਆ ਗਇਆ। ਉਹ ਨੀਵਾਂ ਝੁਕਿਆ, ਧਰਤੀ ਤਕ, ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਉਸ ਪੁਰਸ਼ ਅਗੇ ਜੋ ਅਡੋਲ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਜੋ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਦੇ ਉਸ ਅਮੁੱਲ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸਮਝਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਉਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ।